

М.В. Гримич

ЗВИЧАЄВЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

УКРАЇНЦІВ
XIX – початку
XX століття

Артем

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

М.В. Гримич

**ЗВИЧАЄВЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО
УКРАЇНЦІВ ХІХ – ПОЧАТКУ
ХХ СТОЛІТТЯ**

**КИЇВ
2006**

УДК 340.14(477)''18/19''
ББК 67.0
Г 84

Схвалено до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №6 від 19 лютого 2004 р.).

Рецензенти: **Слюсаренко А.Г.**, академік АПН України, доктор історичних наук, професор;
Павлюк С.П., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
Тиводар М.П., доктор історичних наук, професор.

Гримич М.В.

Г 84 Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К.:
Арістей, 2006. – 560 с.

ISBN 966-8458-84-2

Книга є системним науковим історико-етнологічним аналізом особливостей звичаєво-правової культури українців у XIX – на початку XX ст., комплексним вивченням означеної наукової теми, з широким залученням історичного, етнологічного, етнографічного, історико-правового матеріалу. На основі використання нового джерельного матеріалу і застосування сучасних методологічних та методичних засад розкриваються питання народної правосвідомості, реконструюється народний юридичний термінологічний словник, аналізуються особливості українського звичаєвого інституту власності, риси українських земельних відносин, історичні форми земельної власності, сімейні звичаї поділу майна і спадкування, "жіноче право", інститут приймацтва, внутрішньосімейні та позасімейні договірно-зобов'язальні, економічні звичаї. Виявлено загальноукраїнські моделі побутування звичаїв та їх локальну специфіку. Територіальні межі дослідження охоплюють усі етнічні території українців. Співвіднесено основні характеристики народно-звичаєвої культури з ментальністю українців.

Книга зайняла 5 місце у номінації "Минувшина" Всеукраїнської рейтингової акції "Книжка року – 2004", а також була удостоєна премії імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2005).

Книга розрахована на істориків, юристів, етнологів, соціологів, студентів гуманітарних факультетів, а також широке коло читачів.

УДК 340.14(477)''18/19''
ББК 67.0

ISBN 966-8458-84-2

© М.В. Гримич, 2006
© Арістей, 2006

Київський національний університет
імені Шевченка
Київський національний університет
імені Шевченка
Київський національний університет
імені Шевченка

Премія імені Тараса Шевченка

Київський національний університет
імені Шевченка

Київський національний університет
імені Шевченка

Шоста Всеукраїнська
рейтингова акція

номінаційний
Сертифікат

на потвердження того, що книжка
Марина ГРИМИЧ

Інститут власності у звичасво-правовій культурі
українців ХІХ — початку ХХ ст. —
К.: б/н

увійшла до короткого списку номінації

МИНУВШИНА

Головний редактор
журналу «Книжничка року»
Ідентифікаційний
код 31030412

Директор Центру
рейтингових досліджень «Експресс-Пресс»

Костянтин РОДИК

Галина РОДИНА

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження	
1. Історико-етнографічні, історико-правові та соціо-історичні дослідження	20
2. Джерела	51
РОЗДІЛ II. Інститут власності на землю та земельні відносини у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст.	
1. Регіонально-хронологічні аспекти вивчення земельних відносин в Україні	64
2. Особливості земельних відносин у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст.	97
РОЗДІЛ III. Сімейна власність і майнові звичаї в українській селянській родині	
1. Типи сімейної власності	149
2. Поділ майна в українській селянській родині	172
3. Аналіз рішень волосних судів і громадських урядів з питань сімейних та спадкових поділів	187
РОЗДІЛ IV. Народно-правові уявлення про спільну власність на землю та їх реалізація в різних формах землеволодіння та землекористування	
1. Поняття спільної власності	252
2. Історичні форми спільної власності ("вольниця", гуртове майно, громадська власність)	256
3. Сервітутне право	287
РОЗДІЛ V. Договірні-зобов'язальні звичаєво-правові відносини у селянській родині XIX – початку XX ст.	
1. "Умова" за звичаєм	319
2. Сімейні угоди (шлюбні угоди, угоди про приймацтво, заповіти)	335

РОЗДІЛ VI. Економічні позасімейні договірно-зобов'язальні звичаєві відносини	
1. Види позасімейних договірно-зобов'язальних відносин	376
2. Трудові звичаї взаємодопомоги сусідського типу	377
3. Позасімейні звичаї, засновані на праві користування (панщина, оренда землі та іншого майна "за відробіток"; оброчно-орендна форма договірно-зобов'язальних звичаєвих відносин, звичаї "скіпщини", "спольщини"; найм на роботу; позичка; чиншові договірно-зобов'язальні звичаєві правовідносини)	382
4. Звичаї купівлі, продажу та обміну	434
ВИСНОВКИ	443
ПРИМІТКИ	458
СПИСОК використаних джерел та літератури	535

Пропонована читачеві монографія написана під глибоким впливом наукової традиції XIX – початку XX ст. Очевидно, це і стало причиною своєрідності мого наукового стилю. Рецензенти слушно зауважили, що в роботі є багато цитувань. Пояснюю, чому. По-перше, це моя реакція на традиції попереднього – радянського етапу – розвитку науки, коли публікації часто мали компільований і загальноописовий характер, а окремі цінні думки подавалися без вказівок на тих, хто перший висловив те чи інше твердження. По-друге, цитування праць XIX – початку XX ст. – це не лише намагання віддати належне тим, хто заклав базу сучасної науки і вперше сформулював всі ті ідеї, які нещадно експлуатувалися наступниками, а й прагнення по можливості відтворити в роботі атмосферу живої дискусії між тогочасними науковцями та сучасним – в особі автора цієї книги. Це прагнення надихало мене, я мимоволі звіряла свій науковий рівень з ними, з відомими і невідомими дослідниками, з класиками історико-етнологічної та соціоісторичної науки. По-третє, наведені уривки з рішень волосних судів, наївні і неграмотні, з моєї точки зору, надзвичайно потрібні, адже це першоджерела, які не терплять переказу і довільних інтерпретацій. Крім того, я хотіла у такий спосіб передати стихію народної правосвідомості, дати читачеві можливість відчутти “дух”, “ауру” селянського середовища означеного періоду. По-четверте, часта поява у примітках прізвищ П. Чубинського, М. Данильченка, І. Шаровкіна тощо – це переважно посилення не на їхні дослідження, а на першоджерела, опубліковані ними. Широке цитування у моїй роботі супроводжується моїми коментарями та аналізом. Це моя авторська позиція: я вважаю, що сучасне наукове дослідження повинно бути саме таким, лише так можна вести фахову дискусію з попередниками, з колегами, лише таким чином можна виявити свою повагу до першоджерел.

Також мені слушно було зауважено, що в роботі є повтори однієї і тієї ж думки в різних розділах. Я пояснюю це тим, що монографія вийшла великою, тож часом принципова думка, може “загубитися”. Крім того, в таких повторах виявляється методика викладача університету – прагнення допомогти студентам засвоїти матеріал через кількаразове повторення думки в різних контекстах і формах. Тож, надіючись, що цю роботу читатимуть не лише професіонали, а й аматори, я лишила ці повтори, вважаючи їх моїм методичним прийомом і специфікою мого наукового стилю.

Ця робота ніколи б не побачила світу, принаймні так оперативно, без допомоги й підтримки багатьох шанованих мною однодумців. Хочу подякувати колективу Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, співробітникам Відділу українознавчої літератури Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, працівникам Центрального державного історичного архіву у Києві та Львові. У цих установах працює інтелігентний і досвідчений персонал, який поважає науковця. Творчо підтримували мене колеги з кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яку я очолюю. Особливу подяку висловлюю моєму науковому консультанту проф. В. К. Борисенку, а також рецензентам праці академіку АПН України, проф. А. Г. Слюсаренку, члену-кореспонденту НАН України, проф. С. П. Павлюку, проф. М. П. Тиводару, які водночас були моїми порадиниками і вчителями.

Бажаю приємної читачької подорожі глибинами і лабіринтами української звичаєво-правової традиції.

Автор

*Відомим науковцям і безіменним збирачам
XIX – початку XX ст.
присячую*

ВСТУП

Сучасна українська наука перебуває в стані трансформаційному: відбувся глибокий злам у методологічних засадах наукового дослідження, в об'єктах дослідження; значно розширилася тематика досліджень, у тому числі відкрився доступ до тих тем, які колись вважалися забороненими; активно переосмислюється і вводиться в обіг досвід світової науки; сучасним науковим дослідженням притаманна особлива увага до джерел. Все це стосується багатьох гуманітарних наук, але передусім історії, яка завжди мала статус ідеологічної дисципліни. Етнологія, котра в Україні є складовою історичної науки, нині також намагається вийти із прокрустового ложа старої радянської школи. Це досить болісний процес, оскільки, незважаючи на те, що тематика досліджень змінюється, акценти розставляються відповідно до сьогоденної політичної ситуації, проте методологічні принципи еволюційного бачення історичного поступу, формаційний підхід залишаються старими, значно обмежуючи горизонти дослідження, особливо в теоретичному плані. Разом з тим намітився позитивний процес переорієнтації етнологічної науки зі статичної на динаміку.

Однією з малодосліджених тем в українській етнології є звичаєво-правова культура українців. Це зумовлено тим, що за радянських часів було перервано традицію звичаєво-правових досліджень, розпочату в XIX ст. П. Чубинським, О. Єфименко, О. Кістяківським, І. Франком та іншими визначними етнографами, і не менш успішно продовжену в 1920–1930-х рр. передусім представниками "Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН". Перерва в науковому поступі не могла не позначитися на дослідженості теми, і навіть поява ряду цікавих публікацій з цього питання не могла охопити всієї багатовимірності та глибини звичаєво-правової культури України. Крім того, бракувало саме теоретичних розробок з питань звичаю та суті звичаєвого права, звичаєво-правової культури. Це й зрозуміло: в радянському заідеологізованому суспільстві не могло бути місця соціальному звичаю, існували лише норми радянської моралі, а

термін "звичай" вживався лише в контексті побутової культури та обрядовості.

Здавалося б, немає нічого простішого, аніж дати визначення звичаю. В науці існують аксіоматичні поняття, які легко піддаються маніпуляціям, однак самі вони рідко стають предметом окремих досліджень. До таких понять належить "звичай", особливо актуальний для етнології і права. В етнологічній та історико-правовій науці існують два підходи до трактування звичаю. Перший – нормативістський, другий – соціологічний та антропологічний. Перший базується на баченні звичаю як незмінної обов'язкової норми, представники другого вважають головними рисами звичаю передусім гнучкість, варіабельність, адаптивність. Поділ дослідників звичаю на нормативістів і, говорячи сучасною термінологією, соціологів або антропологів права намітився ще в XIX ст. Більшість правознавців дотримувалася нормативістської позиції, тому їхні дослідження зі звичаєвого права є спробами вкласти звичаї в прокрустове ложе незмінних норм і правил. До числа таких дослідників належить навіть такий визначний науковець, як С. Пахман, хоча в його працях часом наявні яскраво виражені соціо-антропологічні тенденції. В. М. Хвостов, російський історик і правознавець, вбачав у звичаї юридичну норму, сила якої заснована не на розпорядженні державної влади, а на звичці до цієї норми народу, на тривалому застосуванні її на практиці, що має в очах народу обов'язкову силу¹. За "Марксистсько-ленінською загальною теорією держави і права" визначалося, що порядок уже в родовому суспільстві підтримувався правилами поведінки людей – соціальними нормами, першими з яких стають звичаї, а після того, як виникла держава, важливим регулятором поведінки стало право². Юридичний словник радянських часів трактував цей термін подібним чином: це "міцно встановлене в тому чи іншому середовищі правило, що регулює поведінку людей у певній галузі суспільного життя"³. Ототожнення звичаю з нормою та з правилом – дуже симптоматичне явище, яке свідчить про те, що на звичай, на звичаєву культуру дивляться крізь скельця права, яке по своїй суті є системою різних норм і правил.

Натомість у науці виробився інший погляд на звичай. О. Єфименко одна з перших висловила ідею про принципову відмінність звичаєвого права від державного. На її думку, народне звичаєве право і право культурне представляють собою два уклади юридичних уявлень, типово відмінних один від одного, і тому будь-яка спроба систематизувати народне право за нормами юридичної теорії є невдячною справою⁴. Як не дивно, але твердження, сформульоване ще в XIX ст., цілком співзвучне сучасній позиції

антропологів права. Зокрема, Н. Рулан – відомий сучасний французький науковець-юрист, засновник Французької асоціації юридичної антропології, пише, що правникам, яких вважають чи не найбільшими консерваторами, притаманна ідеалізація норми. Однак “багато традиційних суспільств підкоряються не стільки фіксованим нормам, скільки моделям поведінки, покарання за порушення яких не є автоматичним (підкреслення наше. – М.Г.)”⁵.

Протириччя між нормативістським та соціологічним підходами виявлялися у методиці дослідження фактичного матеріалу. З цієї точки зору доречно порівняти дві програми для збирання відомостей зі звичаєвого права. Першу було розроблено і видано у 1878 р. талановитим українським юристом О. Ф. Кістяківським. Вона є опозицією до його методичних і методологічних принципів, які лежать в основі “Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України” за редакцією А. Кристера (1925). В останній превалує саме нормативний підхід до класифікації народно-юридичних явищ, тоді як програма О. Ф. Кістяківського демонструє бачення звичаю не як норми, а як моделі поведінки.

Порівняймо для прикладу ті частини обох програм, які стосуються конкретних ситуацій кримінальної дійсності. Відразу зазначимо, що перша програма присвячує цій сфері лише 15 питань у розділі “Відповідальність за шкоду”, серед яких такі: “Як відповідає той, хто другого заб’є або пошкодить його (поранить, покалічить, понівечить)? Коли хтось покривдить кого (вдарить, вилає тощо) або позбавить волі, як така особа відповідає?”⁶. Отже, логіка опитування така: як карається порушення норми. Якщо звернутися до аналогічного розділу програми О. Кістяківського “Убивство і тілесні ушкодження”, то з’ясується, що тут узагалі немає подібних питань. Дослідник, добре обізнаний з реальним народним життям, чітко усвідомлював, що є найактуальнішим для народної правової дійсності: які види убивства народ вважає найтяжчими, які середньо-злочинними, які легкими і навіть вибачливими та дозволеними. Як розцінює народ покаяння або покуту в застосуванні до тих, хто здійснив убивство. Чи не збереглися серед народу якісь інші обряди очищення, окрім церковного. Чи не зустрічаються випадки примирення між убивцею та сімейством убитого. Чи почуває ворожість сім’я убитого до убивці та його сім’ї, і чи не виникає звідси необхідність для останніх задобрити, примиритися з потерпілим сімейством. Чи немає легенд і переказів про те, що душа убитого ходить ночами і тривожить убивцю⁷. Отже, відомий український юрист чудово розумів, що для звичаю (на відміну від норми, закону) не так важливо “що”, а передусім “як”.

Теза сучасного антрополога права Н. Рулана про те, що чимало традиційних суспільств підкоряються не стільки фіксованим нормам, скільки моделям поведінки, покарання за порушення яких не є автоматичним, співзвучна з поглядами О. Ф. Кістяківського. Так, у своїй програмі він ставить питання: чи розрізняє народ велику вину і малу, тяжкий злочин і незначний, чи карає такими ж тяжкими карами, як і найбільші злочини, порушення якої-небудь обрядовості, якого-небудь звичаю, якщо не в дійсності, то щонайменше в своїх віруваннях та оповіданнях⁸. І дійсно: народ керується зовсім інакшою, аніж в офіційному праві, шкалою цінностей. Зокрема, якщо самосуд буде здійснено за народними уявленнями про справедливість, то він не вважатиметься злочином, про що свідчать фольклорні матеріали.

Прихильником соціологічного підходу у вивченні звичаєво-правової культури народу був також один із учасників "Комісії для вивчення звичаєвого права України" В. Камінський. Досліджуючи сучасну йому ситуацію в дорадянському українському селі, він слушно зазначав, що кожен судовий діяч знає, як важко встановити точні межі звичаю. "Звичайно, в таких випадках закон приписує, нехай ті сторони, котрі посилаються на місцевий звичай, що його суд не знає, доведуть, що він справді існує в житті. Але якими засобами це доводити? Чи свідченнями місцевих знавців звичаєвого права? Чи навіть свідків? Чи вироками місцевих судів, де певний звичай здійснюється? Все це надто недосконалі засоби точно визначати звичай в його формах. Нарешті, чим повинен керуватися суд, коли знавці оповідають про місцевий звичай не тільки по-різному, ба навіть один одному суперечать? Де та в чому шукати вихода з такого становища?"⁹.

В. Камінський викриває ілюзорність тих нормативістів, які вважають, що звичай можна зафіксувати раз і назавжди і дотримуватися його в судових рішеннях. Так, наприклад, законодавча практика царської Росії знала такий приклад: з метою якнайширше залучати звичай у вирішення судових справ, зокрема цивільних, 8 січня 1904 р. вийшов царський указ, на основі якого міністр внутрішніх справ видав розпорядження, за яким мировим посередникам усіх волостей в Україні належало докладно, на основі розробленого питальника, з'ясувати норми місцевої спадкової традиції. Після активної роботи, в якій безпосередньо брали участь селяни, які й "затверджували" на сільських сходах свої звичаї, з'ясувалася цікава ситуація: в межах однієї губернії відповіді на те саме питання щодо спадкового права були абсолютно різними і навіть протилежними.

Так, наприклад, на питання: "Якщо по смерті домогосподаря вдова його, вийшовши заміж удруге, прийме до себе приймака на господарство і приживе з ним дітей, то чи мають право останні однакове з дітьми від першого чоловіка на майно і землю?", – три різні волості в межах Подільської губернії дали три відповіді. Тиврівська волость відповіла: "Мають однакове право". Гавришівська волость дала категоричну відповідь: "Не мають". А позиція Станіславчеської волості була такою: "Не мають, якщо на це немає згоди дітей" (ідеться про дітей від першого шлюбу). До цієї дуже цікавої відповіді подано ще цікавішу примітку автора, котрий знав ситуацію як практик: "Насправді розв'язують від персонального становища і особистих стосунків"¹⁰. Останні слова дуже показові для народної традиції. Вони свідчать не лише про те, що "кожне село – свій звичай", а й про те, що народ намагався вирішувати кожне спірне питання відповідно до конкретної ситуації. Наприклад, якщо діти приймака були ледачі, крадійкуваті, нечемні, то люди вважали за можливе не давати їм спадщини першого чоловіка їхньої матері. Якщо ж були чемні, добре господарювали і дружили зі зведеними братами й сестрами, то громада (чи сімейна рада) постановляла зовсім інакше. Тобто, для звичаєвої традиції притаманна особлива увага до особистісного чинника, почуття справедливості, здорового глузду. Це означає, що для неї характерні ті уявлення, які в юридичній літературі отримали назву "природного права". Звичаєве право, пише В. Камінський, автор наведених свідчень, "...це безмежно гнучке джерело права, що непомітно та невинно міняється в зв'язку з об'єктивними умовами, які й собі міняються непомітно та невинно"¹¹.

Отже, уявлення про стійкість, незмінність, стабільність, обов'язковість звичаю упродовж тривалого часу може виявитися ілюзорним і хибним. Етнологи й антропологи, добре знаючи реальний побут селянина, відзначають протилежне, а саме – його гнучкість, змінність, моментальне пристосування до змінених соціальних умов чи побутових ситуацій. Звичай нерідко випереджає закон у плані модернізації соціальних відносин юридичного характеру. Те, що ставить у безвихідь правника, а саме суперечливість звичаю, для народу є абсолютно нормальним явищем. У цьому виявляється його фольклорна суть. Таким чином в усі часи звичай заповнював прогалини в праві: там, де левні соціальні відносини не регулювалися законом, "працював" звичай.

У сучасній українській історико-правовій науці можна вичленити такі підходи до бачення звичаю: "Звичай – соціальна норма, правило поведінки людей, що склалося у процесі співжиття людей у результаті фактичного

його застосування упродовж тривалого часу"¹². Це визначення, подане істориком права, дуже прозоре й чітке. І дійсно, воно сформульоване з тією педантичністю, якої потребує право, і виявляє одну з позицій, яку сьогодні займають історики права щодо поняття "звичай". Натомість К. Вислобоков, упорядник "Прав, за якими судиться малоросійський народ", висловлює думку про те, що "звичай і право – речі якщо і не протилежні, то різні за змістом"¹³, тобто визнає, що звичай неможливо вкласти в прокрустове ложе норми.

Сказане не означає, що в традиційних культурах узагалі немає місця нормам. Представник традиційного суспільства знав сім заповідей Божих, які й склали для нього основний правовий і моральний норматив. До нього додавався ряд дрібніших правил, однак загалом їх число було обмежене. Норм і правил у традиційних культурах небагато, і вони нерідко є універсальними для всіх народів в усьому світі, оскільки вміщують оптимальну модель самовиживання особи в суспільстві зокрема і виживання соціумів узагалі. А ось форми їх реалізації є різноманітними, і, власне, саме вони і вважалися звичаями.

Скажімо, для всіх суспільств характерна норма моралі: батьків треба поважати і, відповідно, карати тих, хто не дотримується цієї норми. Однак у різних суспільствах існували різні уявлення щодо того, в чому саме виявляється повага: в одних – старих людей доглядають до смерті, причому діти вважають своїм обов'язком робити це самостійно, тобто старі доживають віку в своїх родинах з дітьми і внуками; в інших суспільствах батьків здають у будинки перестарілих (функція дітей обмежується фінансовим забезпеченням); а в деяких архаїчних традиційних суспільствах існував звичай вивозити немічних у ліс, в яму, викидати в прірву (український фольклорний варіант називався "саджати старих на лубок"), і в цьому виявлялася їхня гуманність (природно, за їхніми архаїчними світоглядними уявленнями). Покарання за порушення цієї норми в різних суспільствах також було різним. Тобто норма є однаковою для всіх народів, а її форма (власне, звичай – різними).

Розглянемо іншу звичасву норму, тепер уже правову, яка не має універсального загальнолюдського характеру. В багатьох традиційних суспільствах, особливо в тих, які склалися на базі землеробських культур, під час одруження за нареченою давали те, що ми називаємо "приданам". Це норма. Однак форми її реалізації (тобто звичаї) були різними. В кожній етнічній культурі це відбувалося інакше. Більше того, навіть в українській традиції в різні часові періоди і в різних регіонах цей звичай має різні,

часом радикально відмінні, варіанти. Принциповим у цьому плані є питання: чи давали за нареченою землею? Архівні дані свідчать про те, що звичай давати у посаг землю характерний для регіонів з достатньою забезпеченістю землею, особливо в періоди первинного набування власності (наприклад, Лівобережна Україна і Слобожанщина у XVIII ст.). Попри це, подекуди такий же звичай побутував у малоземельних регіонах, однак у заможних селянських родинах (Галичина, кінець XIX – початок XX ст.). Розміри земельного наділу для доньок також були різними і регулювалися виключно внутрішньосімейними звичаями. Хоча й були в XIX ст. спроби встановити фіксовану “звичаєву” частку доньки в майні батька, проте це, здебільшого, лишалося на папері і застосовувалося волосними судами лише в конфліктних ситуаціях і нерідко викликало спротив селян.

Ще приклад: в усіх культурах при одруженні укладалася угода між сторонами нареченого і нареченої. Це – норма. Однак реалізується вона в різних етнічних і навіть місцевих традиціях по-різному. В Україні вона здійснювалася під час сватання, яке на перший погляд видається театральним дійством, ритуальною грою. Насправді ж усе виконується з надзвичайною ретельністю. Недбайливе ставлення до ритуалу, до самого спектаклю неприпустиме. Це розцінюється не тільки як образа протилежної сторони, а й як нелегітимність дії у народному розумінні.

Народ мав свої уявлення про легітимність та нелегітимність. І вони безпосередньо пов'язані з формою, зі звичаєм, а не з нормою. Розгляньмо один приклад, а саме – літописну легенду про Дракулу. У ній ідеться про те, як до Дракули прийшли іноземні гості і привіталися, не знімаючи шапок, пояснивши це так: “Такий звичай наш, государю, і земля наша має”. Дракула ж відмовив на це: “І аз хощу вашого закона”¹⁴ і наказав прибити залізними цвяхами до голів гостей їхні шапки. Пояснення таке: “Да не посылает своего обьячая ко иним государем, кои не хотят его имети!”¹⁵. Розділімо етикетний звичай привітання на дві частини: саму норму, яка полягає в тому, що слід вітатися, і на форму звичаю. З тексту видно, що посланці виконали норму: привіталися. Проте зробили це не за звичаєм тієї країни, в яку прийшли, тобто не за формою. За це й були покарані. Їхній власний звичай у гостях виявився нелегітимним, хоча норма (привітання) лишилася незмінною. Отже, головне не те, що вони привіталися (тобто норма), а те, як вони це зробили (тобто модель поведінки).

Народний правовий звичай має синкретичний характер. Це ще одна його важлива риса. Скажімо, положення про усиновлення, опіку над малолітніми, сиротами, над старими й немічними в народно-звичаєвій

культури фігурує в одному інституті “приймацтва”, котрий, окрім перерахованих сфер, включав ще й сферу сімейно-шлюбних відносин, а саме – приймацтво за шлюбом. Якщо додати до цього й так звану “приймацьку форму землекористування”, співвідносно з такими звичаєво-правовими явищами, як “інститут підсусідства”, наймитство, то можна приблизно окреслити синкретизм народної правосвідомості та звичаєвої культури. Синкретичними є й селянські усні заповіді, оскільки містять не лише волю заповідача, а й дотримання спадкових звичаїв, “дарчу” та угоду щодо опіки над старими водночас. Синкретизм – це обов’язкова риса народно-правової свідомості взагалі та економічної зокрема.

Як бачимо, короткий огляд проблеми “що таке звичай” доводить необхідність вивчення базових понять етнології з нових позицій, позбавлених старих стереотипів, що існують в науці ще з радянських і навіть передреволюційних часів. При вивченні цього питання варто опиратися на розуміння звичаю як гармонійного поєднання змісту і форми. Гнучкість і варіабельність звичаю забелечує простір для народної правотворчості.

Сучасне історико-етнологічне дослідження має трактувати звичай не з позицій норми, а з позицій прецедентності, виявляючи його фольклорний характер і враховуючи його синкретичність.

Сукупність різноманітних, часом суперечливих, звичаїв (економічних, кримінальних, сімейних, морально-етичних, побутових, ритуальних, етикетних тощо) складає **звичаєво-правову культуру народу**. В даному дослідженні зосереджено увагу на економічних правових звичаях. Ця тема практично нерозроблена в науці, тому потребує ретельного висвітлення на основі широкого соціо-історичного матеріалу з позицій сучасної світової науки.

Дев’ятнадцяте століття, “поділене навпіл” селянською реформою, дуже багате матеріалами, які цікавлять дослідника економічних правових звичаїв. До реформи долі людей часто вирішувало так зване “панське право” – комплекс різних звичаїв, в тому числі економічних, які регулювали взаємовідносини між землевласником та залежними селянами. Практично кожна місцевість, кожне панське господарство демонструвало специфічну звичаєву картину, зумовлену багатьма чинниками: освіченістю і моральними переконаннями землевласника, прогресивністю чи, навпаки, консервативністю його поглядів; традиціями господарювання, що склалися протягом багатьох років у певній місцевості; зміною соціально-економічних і навіть природних умов тощо. В дослідженні робиться спроба проаналізувати: чи є якась закономірність у такому, здавалося б, “хаосі”

соціально-економічних явищ у дореформений період; яка роль власне звичаю в економічній ситуації першої половини XIX ст., як співвідноситься звичай з суб'єктивними чинниками тощо.

Що стосується другої половини XIX ст., то величезна кількість різних законодавчих документів з так званого "селянського права" лише створює ілюзію того, що соціально-економічні відносини в селянському середовищі регулювалися законом. Насправді, як в усі зламні періоди історії (це стосується не лише зміни політичного устрою, а й радикальних економічних реформ), в ці часи активізується стихійна народна правотворчість. І влада це усвідомлювала, віддаючи чимало питань, пов'язаних, зокрема, з розподілом землі всередині громади, зі спадковим та сімейним правом, на розсуд звичаю.

Вивчення звичаєво-правової ситуації XIX ст. відкриває віконце до кращого розуміння подібних процесів, що відбувалися на більш ранніх етапах української історії. Водночас окремі документи з інших часових періодів проливають світло на деякі суперечливі моменти, що мали місце в XIX ст.

Найбільші труднощі у дослідженні виникали в процесі узгодження **термінології**. Передусім це стосується самого поняття, винесеного в заголовок дослідження, а саме – "власність". Немає нічого дивного в тому, що народна правова свідомість XIX ст. не розрізняла понять "власність – володіння – користування – розпорядження майном". Навіть у юридичній теорії і практиці XIX ст. не існувало чіткості в розрізненні цих понять. У законодавчих та інших державних актах терміни "власність" і "володіння" вживаються здебільшого як синоніми, а сама власність майже до кінця XVIII ст. не була визнана в принципі як право¹⁶. Це тема для дослідження істориків права, а щодо народної правової культури, то тут, як завжди, треба починати з народних юридичних термінів. У народному юридичному термінологічному словничку XVII–XVIII ст. є ряд специфічних термінів, які виявляють синкретичний характер народної правосвідомості та її "конкретність" водночас, що є універсальною рисою архаїчного мислення. Там можна знайти багато слів типу "своїти", такі види земельних наділів, як "державна", "різова земля", "новини" тощо, водночас відсутні економічні абстракції типу "власність", "володіння", "користування". В народній правосвідомості існувало переконання, що землю можна продати на один рік, на п'ять років або назавжди. У зв'язку з цим дуже своєрідними є поширені в Україні такі економічні явища, як, скажімо, "скіпщина" (звичай віддавати орну землю на один посів або луки на одну косовицю в оренду за певну частку врожаю).

Тобто дослідження інституту власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ ст. вимагає застосування методу емпатії: погляд на окремі звичаєві економічні явища зсередини, очима носія цієї культури, а не з позицій та уявлень софістикованого науковця.

При вивченні звичаєвої культури означеного періоду виникає ще одна термінологічна проблема, щоправда, дещо іншого характеру, бо пов'язана не з народною термінологією, а з офіційною. Йдеться про проблему перекладу російської дореволюційної термінології на українську. Це стосується не лише трактування термінів на кшталт "Правительствующий Сенат", "Мировой посредник" тощо, а й інших слів, неправильний переклад яких призводить до спотворення істинного значення поняття.

Так, наприклад, в українській історичній науці (в т. ч. російськомовній) встановилося два розуміння слова "общинний": 1) в розумінні общинного укладу за російською моделлю; 2) як загальний термін на позначення всіх громадських явищ в українській звичаєво-правовій традиції на різних етапах історії. Варто зазначити, що різнобій у трактуванні термінів "общинний" і "громадський" призвів до певного хаосу в історико-правових дослідженнях. Завдання дослідника на нинішньому етапі – розібратися з термінологією: розмежувати різні терміни і дати їм адекватне тлумачення. Російський термін "общинный" і "общественный" перекладаються українською мовою однаково – як "громадський". До цього треба додати ще термін "мирской", який має такий самий(!) переклад, щоб остаточно заплутатися в цьому питанні. Дуже багато дослідників цього й припускалися.

Подібно до цього, в науці нерідко побутує один і той же термін "община" на позначення різних, хоч і споріднених, явищ: а) соціально-територіальних угруповань різних стадій розвитку людства; б) типово російського явища пізньої поземельної общини. Це створює ілюзію того, що в українській звичаєво-правовій економічній культурі існував інститут, тотожний російській поземельній общині з общинним, а не подвірним, типом землеволодіння. Змішуються два кардинально відмінні типи землеволодіння: общинне і громадське (рос.: общественное).

Отже, вивчення звичаєво-правової культури українців ХІХ ст., особливо у сфері економічних відносин, виявляє величезне коло нерозв'язаних і суперечливих проблем. Однак сучасна наука потребує їх професійного вирішення.

Виходячи зі сказаного, сформулюємо мету дослідження: з'ясувати основні форми побутування звичаєвого інституту власності та їх модифікації в селянському середовищі в Україні протягом ХІХ ст.

Реалізація цієї мети вимагає розв'язання конкретних завдань:

- осмислити доробок дослідників, які тим чи іншим чином займалися питаннями, пов'язаними з інститутом власності у звичаєво-правовій культурі українців, проаналізувати тенденції у висвітленні важливих наукових проблем і ввести в обіг сучасної науки їхні наукові позиції та висновки;
- окреслити основні народно-правові уявлення українського селянина XIX ст. щодо поняття власності та її форм; проаналізувавши народний юридичний словничок, співвіднести основні риси народної правосвідомості з офіційним баченням права власності; простежити, в яких формах реалізувалися в XIX ст. подвірне та общинне землеволодіння;
- зосередити увагу на звичаях розподілу сімейної власності, спадкування, прояснити проблеми так званого "жіночого права", правонаступництва і майнові права "особливих" членів сім'ї на основі залучення нового першоджерельного матеріалу, зокрема рішень волосних судів, громадських урядів тощо;
- проаналізувати народно-правові уявлення про так звану "спільну" власність і форми її реалізації на практиці;
- на прикладі договірно-зобов'язальних правовідносин вияснити причини побутування окремих архаїчних економічних звичаїв у побуті українського селянина XIX ст.;
- з'ясувати регіональний аспект побутування звичаєвого інституту власності в Україні: як у різних місцевостях, під патронатом різних держав з різним чинним законодавством модифікувалися економічні правові звичаї, які риси української звичаєво-правової економічної традиції є загальними, а які – локальними;
- узагальнити висновки щодо функціонування звичаєво-правового інституту власності в середовищі українського селянства XIX ст.

Розділ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Головна вимога до сучасного історико-етнологічного дослідження з проблем звичаєво-правової культури полягає в тому, що воно має бути комплексним, базованим на досягненнях не лише етнології, а й інших наук – соціальної історії, історії права, етнографії. Саме тому виникла необхідність згрупувати наукові праці, пов'язані з означеною проблематикою, таким чином: 1) дослідження звичаєвого права; 2) дослідження з соціальної та аграрної історії; 3) історико-правові дослідження. Всі вони подаються за хронологічним і регіональним принципами. Такий підхід дає змогу простежити історію вивчення звичаєвого права як дослідницький процес, а не механічний набір окремих дослідників та їхніх праць. Регіональний принцип класифікації виділяє, з одного боку, праці дослідників західноукраїнського регіону, а з другого, – території, що перебувала в межах Російської імперії, оскільки історії дослідження звичаєвої культури в обох регіонах дещо відрізняються за концепціями, хоча й сходяться у методах дослідження.

1. Історико-етнографічні, історико-правові та соціо-історичні дослідження

Друга половина XIX ст. демонструє потужну хвилю звичаєво-правових досліджень у Росії. Це зумовлено тим, що підготовка реформи 1861 р. та її втілення в життя виявили цілий ряд нерозв'язаних проблем: закони, що діяли в державі, в середовищі селянства "не працювали", селяни продовжували жити за виробленими століттями принципами і нормами, дотримуючись традиційних економічних та правових звичаїв. Через це державні урядові органи змушені були розпочати акцію щодо вивчення юридичних звичаїв селянства, існували навіть спроби кодифікувати звичаєве право. Паралельно в науці була витворена високопрофесійна школа з вивчення народно-правової культури селян.

Хоча окремі праці щодо правових та економічних звичаїв українців з'являлися і в першій половині XIX ст., систематичне вивчення звичаєвого права нашого народу розпочинається з науково-збирацької діяльності Російського географічного товариства, зокрема його Південно-Західного відділення, та науково-збирацької роботи видатного діяча української науки П. Чубинського. Його доробок у галузі нашого звичаєвого права і досі є найзначнішим. Він виявив себе і як ретельний збирач, і як автор перших систематичних досліджень звичаєвого права українців.

П. Чубинський розпочинає дослідницьку роботу в галузі звичаєво-правових звичаїв українців (він називає це народними юридичними звичаями) з розробки у 1862 р. програми для їх збирання. До речі, він був автором аналогічної програми, за якою П. Єфименко і сам Чубинський збирали матеріали щодо юридичних звичаїв росіян Архангельської губернії, на основі яких зробив кваліфіковане дослідження північно-російської звичаєво-правової культури. У серії публікацій Російського географічного товариства 1869 р. побачила світ праця П. Чубинського "Нарис народних юридичних звичаїв і понять у Малоросії"¹, а в 1874 – "Короткий нарис народних юридичних звичаїв"², що містився в шостому томі "Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край" разом з опублікованими джерелами (матеріалами юридичних звичаїв за рішеннями волосних судів).

Ретельний аналіз рішень волосних судів Південно-Західного краю дав підстави П. Чубинському зробити висновок про кардинальну відмінність звичаєво-правової культури українців від російської: "Трудно было ожидать на Юго-Западе, где все имения были барщинные, явлений народного самосознания сколько-нибудь похожих на те, которые встречались в великорусских селян, никогда не находившихся, вследствие оброчной системы, под непосредственным управлением помещиков и их прикащиков"³. Цією тезою дослідник, по-перше, сформулював відповідну точку, з якої має починатися вивчення правових та економічних звичаїв, а саме – з аналізу соціально-економічних відносин; по-друге, визначив принциповість відмінності української народно-юридичної традиції від російської. Це надзвичайно важливий момент. Навіть сьогодні, коли порівняльні студії в науці визнано не зовсім ефективними, залучення російського матеріалу як ілюстрації при вивченні окремих явищ народної культури українців є просто необхідним, бо це дає можливість краще розібратися з тим, що відбувалося в Україні. Зокрема, без знання суті російської общини неможливо правильно оцінити громадське

землеволодіння і землекористування в Україні. Такими ж важливими є екскурси в сферу родинного укладу росіян задля розуміння специфіки української сімейної традиції з її основним принципом – подільністю. Саме це й робить П. Чубинський у своїх наукових працях.

Досліднику належить перша класифікація звичаєво-правових звичаїв українців, передусім майнових. Для українського селянина найактуальнішою була саме сімейна власність, тому дослідник ретельно розглядає в комплексі народно-юридичних звичаїв сімейні відносини, надаючи особливої уваги шлюбній угоді, яка є передумовою переструктуризації сімейного майна, сімейних поділів тощо. П. Чубинський підкреслював особливе правове значення весілля в народній звичаєвій культурі, ролі сватання і правову функцію подарунків та приданого. Дослідник розумів також, що без розгляду внутрішньосімейних відносин, відносин спорідненості, прав та обов'язків кожного члена малої української сім'ї неможливо збагнути суті такого специфічного українського явища, як подільність української сім'ї, що безпосередньо впливало на інститут власності українців. Саме тому в його науковій творчості можна знайти докладний опис розподілу трудових обов'язків між жінкою і чоловіком, прав жінки в господарстві, приналежність певної особи до тієї чи іншої вікової групи. Таким чином, П. Чубинського можна вважати засновником української антропології спорідненості, антропології статі й віку.

На основі розгляду соціальної структури традиційного українського суспільства П. Чубинський аналізує також власне правові звичаї українців щодо сімейної власності, передусім сімейних та спадкових поділів: поділ батька з синами, поділ між матір'ю і синами, виділ солдатів, поділ між мачухою, пасинками й падчерицями, поділ між зятем і тестем, становище солдатки, поділ усиновлених з усиновителями, поділ між братами й сестрами, поділ між сестрами, заповіти тощо.

Дослідник зібрав, систематизував і проаналізував матеріал, пов'язаний з питаннями набування власності: купівля-продаж, обмін, знахідка і скарб; йому належить вивчення позасімейних економічних звичаїв: оренда; найм; заклад майна; заволодіння землею, продуктами, худобою, позички. Змістовними були його спостереження над суттю спільної (гуртової) власності в межах товариств.

Внесок П. Чубинського в українську науку неоціненний, передусім як збирача і систематизатора матеріалу. Він заклав джерельну й дослідницьку базу для наступних поколінь дослідників-етнографів в усіх галузях української народної культури загалом і звичаєво-правової культури

зокрема. Його праці, фактично класичні для української етнологічної науки, не втратили своєї цінності й нині.

Наукова діяльність П. Чубинського розгорталася на фоні сплеску інтересу в російській науці до звичаєвого права.

Російська наукова школа XIX ст. із вивчення звичаєвого права надзвичайно потужна і плідна. Сучасний російський дослідник В. О. Александров докладно висвітлив цю наукову традицію⁴. Нас же цікавитимуть лише ті дослідження російських науковців XIX ст., які прямо чи опосередковано стосуються української звичаєво-правової та економічної традиції.

У кінці 50-х рр. XIX ст. **М. Калачов** розпочинає видання матеріалів з історії Росії, серед яких у 1859 р. побачила світ його невеличка розвідка на тему звичаєвого права "Юридичні звичаї селян у деяких місцевостях"⁵, де автор зосередив увагу на шлюбному та сімейному праві. Інформація праці досить загальна, неконкретизована щодо того чи іншого регіону, і, з погляду сучасної науки, має більше просвітницький, аніж аналітичний характер.

У 1862 р. виходить дослідження **О. Барикова** про спадкові звичаї у державних селян⁶. Працю здійснено на основі результатів опитування за спеціальною програмою, підготовленою Міністерством державного майна в 1848 і 1849 рр. Державну устанovu цікавили такі питання: поділи майна, перехід господарства і будинку після смерті домогосподаря, участь солдат у спадкуванні. О. Бариков звернув увагу на різючу відмінність спадкування за законом і звичаєм, прийшов до висновку, що опіка як юридичний інститут нерозвинений у сільському побуті, виявив міноратні традиції в українських звичаях. Чи не найбільшою науковою удачею автора є застосування регіонального принципу.

Фундаментальним дослідженням, взірцем кращих наукових традицій XIX ст. є двотомна праця заслуженого професора Санкт-Петербурзького університету **С. В. Пахмана** "Звичаєве цивільне право в Росії"⁷, видана 1879 р. У першому томі, присвяченому сімейному праву, спадкувальним звичаям та опіці, автор розглянув загальні риси сімейного права, економічну основу й структуру селянського господарства, особисті відносини поміж чоловіком та жінкою. Дослідник з німецькою педантичністю вивчає шлюб у селянському середовищі: загальні умови вступу в шлюб (вік, спорідненість, згода молодих); порядок укладення шлюбних угод, особливі форми укладення шлюбу; передшлюбні умови про майно ("кладка", "придане"), випадки відмови від вступу в шлюб, розрив шлюбної угоди. С. Пахмана цікавили також взаємовідносини в селянській сім'ї не лише поміж членами подружжя, а й між батьками та дітьми: наскільки батьки мають

владу над дітьми, майнові відносини, права й обов'язки батьків і дітей. Дослідник виділяє в окрему групу "особливих членів сім'ї на правах дітей" – пасинків, незаконнонароджених, усиновлених, приймаків. Ці аспекти цікавлять професора права саме з погляду юридичного. І, власне, всі ці досліді загального характеру стають основою для його подальших досліджень щодо спадкування за звичаєм, заповідання майна, опіки. Якщо розділ про спадкувальні звичаї має прикладний характер і розглядає право на спадок різних родичів, то розділ "Спільність майна і поділи" переважно теоретичний. Так, зокрема, принциповим для наукової позиції дослідника було твердження про те, що спадкування і поділ майна за звичаєм – це різні юридичні процедури. Щоправда, цей висновок може бути справедливим лише для російської правової та економічної культури, щодо української дійсності він не діє. Крім того, С. Пахман вважав, що сімейна власність – це власність індивідуальна, а беззаперечність існування поняття спільності майна в селянській правовій самосвідомості він визначає специфічно: на його думку, спільність майна виникає лише після смерті домогосподаря⁸. Ці твердження виявляють типову позицію правник-нормативіста, який народну культуру хоче пристосувати до букви закону.

Другий том свого дослідження С. Пахман присвячує інституту власності. Він обґрунтовує необхідність розмежування понять власності та володіння, цілком справедливо вказуючи на те, що селянська свідомість не розрізняла цих понять, визначає основні риси народно-правових уявлень про власність, дає характеристику общинному землеволодінню, основним формам набування власності. Однак головну увагу автор зосереджує на договірно-зобов'язальних відносинах у селянському середовищі, які тісно пов'язані з інститутом власності.

Дослідження С. Пахмана переважно засновані на рішеннях волосних судів, що містяться в семитомному виданні "Праці по перетворенню волосних судів", 5 і 6 томи якого присвячено саме українським губерніям⁹. Автор подає інформацію з українських місцевостей разом з відомостями про решту російських губерній, тому не завжди можна вловити українську звичаєво-правову специфіку. Щоправда, дослідник і не ставив собі цього завдання.

Хоча чимало аспектів народної культури С. Пахман оцінює як правник-нормативіст, все ж його праця зі звичаєвого права є класичною і не має аналогів у науці.

Про звичаєве право йдеться і в праці І. Г. Оршанського "Дослідження з російського права звичаєвого і шлюбного"¹⁰, де діяльність волосних судів розглядається під кутом зору врахування ними шлюбних звичаїв.

Науку про звичаєве право суттєво збагатив внесок подружжя П. та О. Єфименків. Зокрема, **Олександра Єфименко** у праці "Дослідження народного життя"¹¹ проаналізувала народно-правові уявлення про шлюб, статус жінки в традиційному суспільстві, сімейні поділи як народно-юридичний акт, селянське землеволодіння на далекій Півночі Росії. О. Єфименко була палкою прихильницею трудової теорії. За селянською правосвідомістю, відзначає вона, цінність речі тотожна праці, вкладеної в неї. Звідси різне ставлення до тих продуктів, які виробляються працею людини, і до тих, які дає земля без посередництва людини¹².

Категоричною була позиція О. Єфименко щодо відсутності общинного землеволодіння в українців. Вона не заперечувала існування громади в українців як територіально-адміністративної одиниці, цим питанням вона не займалася. Її цікавила інша опозиція: подвірне землеволодіння – общинне землеволодіння, саме тому вона категорично заперечувала існування саме поземельної общини в Україні, акцентуючи на природності для українців такого способу організації господарювання і землекористування, як хутірний¹³. Працям О. Єфименко часом притаманна суто жіноча емоційність у відстоюванні своїх переконань, разом з тим висновки дослідниці завжди точні й добре аргументовані.

Ґрунтовна праця **В. Ф. Мухіна** "Звичаєвий порядок спадкування у селян"¹⁴ також базується на аналізі рішень волосних судів. До своєї джерельної бази автор також долучає об'ємний матеріал з території України, зібраний П. Чубинським. Дослідник ретельно згрупував рішення судів стосовно спадкування родичів низхідної лінії (синів, доньок, онуків), родичів бічної і висхідної лінії, спадкування на основі заповіту, за угодою тощо. Зробивши екскурс у минуле, розглянув питання спадкування в "Руській правді", Псковських грамотах тощо. В. Ф. Мухін був противником трудової теорії, вважаючи, що вона не узгоджується з дійсністю. На його думку, основною підставою спадкування у селянській родині XIX ст. були спорідненість, шлюб і договір.

Питаннями звичаєвого права активно займався **О. Ф. Кістяківський**, відомий український правознавець, професор права Київського університету Святого Володимира. З історії українського права О. Ф. Кістяківському належать такі праці, як "Характеристика руського і польського законодавства про кріпосне право по відношенню до Малоросії"¹⁵, "До питання про вплив інородческого права на російське", "Звернення малоросійського шляхетства і старшини разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії", "Про закони, що діють в Малоросії" та ін. Олександр

Кістяківський – упорядник і автор наукової розвідки про перший український кодекс “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743). Дослідник фактично відкрив широкому науковому загалу цю незаслужено забуту пам’ятку української правової культури. Це пов’язано з тим, що “Права...”, над якими працювали 15 років найпрофесійніші правники Гетьманщини, так і не були затверджені російським урядом. О. Ф. Кістяківському потрапив до рук один зі списків “Прав...” під час Археологічного з’їзду в 1874 р., і він узявся за вивчення цієї пам’ятки та за її публікацію. У 1879 р. вона побачила світ з науковими коментарями упорядника спершу в науковому збірнику “Университетские ведомости”, а потім і окремим виданням¹⁶. Практично це була перша ґрунтовна наукова розвідка про цю пам’ятку, яка для етнологів та істориків права є важливим джерелом вивчення соціальної історії українців першої половини XVIII ст. і розвитку української правосвідомості.

Відомий український правник у 1874 р. видрукував “Програму для збирання юридичних звичаїв і народних уявлень з кримінального права”, і відтоді почав сам вишукувати інформацію зі звичаєвого права, розсилаючи програму респондентам та аналізуючи їхню інформацію. Паралельно збирав вирізки зі статей, кореспонденцій, газет, виписки з наукових книг. І, як це завжди буває, згодом пересвідчився у недосконалої своєї програми і в тому, що “навчаючи вчимося”¹⁷. Тож на основі вивчення живого народного побуту, народної культури і фольклору він розробив нову програму, яка вийшла у 1878 р. у Типографії Київського університету.

Ця ґрунтовна праця з методики й методології вивчення та збирання звичаєвого права складається з двох частин – питальника і наукової розвідки. Власне питальнику передує вступна стаття, в якій розглянуто історію вивчення звичаєвого права в Росії, обґрунтовано важливість дослідження народної правосвідомості і звичаїв, а також розроблено методику збирання польового матеріалу. І хоча “Програма для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних вірувань” безпосередньо не стосується інституту власності, зосереджуючись на звичаєвому кримінальному праві, вона незамінна з погляду методики збирання і класифікації польового матеріалу та джерел. Джерелом вивчення звичаєвого права автор вважає рішення повітових судів, з одного боку, і фольклор (народні вірування, легенди, пісні, казки, народні оповідання, анекдоти), з іншого. До речі, діяльності волосних судів на українських землях О. Кістяківський присвятив спеціальну працю – “Волосні суди, їх історія, їх сучасна практика і становище”¹⁸, що увійшла в 6-й том “Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край”. В цій науковій розвідці автор розкрив історію запровадження

волосних судів у Росії, народноправові уявлення про злочин і кару, проаналізував рішення волосних судів стосовно моралі в сімейних відносинах, про підсудність, докази.

Хоча О. Кістяківський був за освітою юристом, його підхід до вивчення звичаєво-правової традиції позбавлений нормативістських ухилів. Досвід ученого щодо вивчення звичаєвого права не з точки зору офіційного права, букви закону, а з точки зору її носіїв є дуже цінним. Тут він застосував досить поширений сьогодні метод емпатії: погляд на культуру очима її носіїв.

У західноукраїнській науці другої половини XIX ст. виділяється дослідник енциклопедичних знань і широкої ерудиції І. Франко. Досліджувана нами тема, на перший погляд, дещо відсторонена від генеральних напрямів титанічної праці і творчості І. Франка, однак варто зазначити, що дослідник був надзвичайно чутливим до народноправових уявлень українців і категоричним до порушень одвічних юридичних звичаїв народу. Серед тем, що чи не найбільше хвилювали його, була земельна власність селян ("Галицький селянин" (1897), "Нехай гинуть, як черви" (1888), "Подільність чи не подільність селянських ґрунтів?" (1889), "Селянство і соціальне питання" (1894), "Земельна власність у Галичині" (1887) тощо).

У частині першій праці "Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции" І. Франко коротким прикладом дав вичерпну характеристику відмінності поміж спадкуванням за законом і за звичаєм: "Особенно характерно высказал мазурский депутат Шпунарь народное отвращение от всякой канцеляризы: "Я не соглашаюсь ни на какие документы, – говорил он. – Документы – дело адвокатское. Придешь это к адвокату и покажешь ему документ, а он тебе говорит: если докажешь обладание, то выиграешь. Да что же тут доказывать, когда дело верное, когда отец твой здесь пахал и сеял, то и ты имеешь право"¹⁹. За народними уявленнями, "справедливость только у Бога, ... никакой суд не может всех удовлетворить, а мировой суд и того меньше"²⁰. В останніх словах висловлено одвічний принцип звичаєвого права: ніхто, окрім Бога, не може бути вищою інстанцією правосуддя і справедливості. Ці погляди були зрозумілими І. Франку як науковцю. А його позиція як політика полягала в тому, щоб нововведення у законодавстві не ламали вікових народно-юридичних традицій народу, а лише пристосовувалися до них.

Цікавило українського дослідника і питання громадської власності, якому присвячено ряд соціально-економічних статей: "Становище селян села Нагуевичів" (стаття була конфіскована, уперше опублікована аж у 1955 р.), "Письма из Галиции" (1882), "Дрібнички крайові" (1884), "Про

селянські заворушення" (1886), "Знадоби до статистики України" (Ч. 1. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах) (1882). На думку дослідника, сільська громада є ідеальною формою самоуправління, де шанують демократичні принципи та ідеали справедливості. У праці "Що таке громада і чим би вона повинна бути?" (1890) І. Франко класифікує типи громад. Народна правосвідомість, за І. Франком, тяжіє до ідеального дотримання принципу справедливості. Про це свідчить описана ним практика громадського суду в селі Добрівлянах, що на Дрогобиччині. До цієї теми він звертався двічі: у праці "Громада Добровляни (Матеріали до монографії)" (1887) та в статті "Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу (Розділ IV. Суд громадський в Добрівлянах)" (1882).

У роботі "Громада і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині" І. Франко зупиняється на фактах існування сімейної общини в Карпатах. Дослідник детально аналізує форми великосімейних общин на Балканах (задруги), російську поземельну общину, а також етнографічні записи з Бойківщини та Буковини.

Доробок І. Франка у галузі звичаєвого права свідчить про те, що його цікавили передусім конфліктні ситуації, які виникали внаслідок суперечності між правом і звичаєм, причому захищав він народну позицію. І. Франко був ревним прихильником сільської громади як ідеальної ланки суспільства, де шляхом самоуправління можна було б реалізувати глибинні народні ідеали справедливості.

Паралельно з дослідженнями звичаєвого права у другій половині XIX ст. з'являються праці з соціальної та аграрної історії українців, проблематика яких значною мірою дотична до економічних та правових народних звичаїв українців того часу. Серед них є ряд праць комплексного характеру з цінною історичною, соціально-економічною і статистичною інформацією, та регіональні, чи навіть вузьколокальні дослідження, які також нерідко яскраво висвітлюють загальне соціально-економічне тло, в якому діяли або не діяли закони, діяв або не діяв звичай. З погляду інституту власності, найбільший інтерес представляють праці, присвячені формам землеволодіння і землекористування, що практикувалися в Україні, українським формам соціально-територіальних спільнот.

Передусім варто згадати праці В. Тарновського, зокрема "Юридический быт Малороссии"²¹ та "О делимости семейств в Малороссии"²², які з'явилися задовго до публікації П. Чубинським його матеріалів, і значення яких і досі належним чином не оцінене.

У першій зі згаданих робіт переважає описовість, однак уже в ній подаються головні ідеї, які стануть класичними в українській етнографічній науці щодо сімейного побуту, трудових та економічних звичаїв. Саме тут уперше підсумовано головні наслідки подільності сімейств у Малоросії: "Три важнейшие юридические следствия происходят от делимости семейств и непрочности родового союза: опека матери, довольно частое усыновление и вступление женатого сына при жизни отца в семейную власть"²³.

Ці ідеї були розвинуті дослідником у невеличкому, проте більш відомому в етнографічних колах, дослідженні "О делимости семейств в Малоросии", де вперше в науці чітко сформульовано головну особливість сімейного укладу українців: подільність сімейств і основну форму української традиційної сім'ї – малу. Цей висновок є фундаментальним для розуміння української сімейно-звичаєвої традиції, специфіки спадкового права українців. Не менш важливий, аніж попередній, також інший постулат праці: в Україні, як і на всій території, що перебувала під Польщею, встановився такий поділ селян на групи: тягли, піші, городники, халупники. Цей поділ, як з'ясується пізніше, зумовлює специфіку українських звичаєвих договірно-зобов'язальних відносин; зокрема, цілковиту природність для українського середовища економічних звичаїв "сполщини", "скіпщини", "супряги" тощо, специфічну традицію наймитування тощо. Дослідник приходять до висновку: "Главное мерило благосостояния малороссийского села заключается в отношении числа тяглых семейств к общему числу всех семейств в селе. Другим мерилом может служить отношение между числом пеших, отдающих в обработку поля с половины, и числом нанимающих обработку за деньги"²⁴.

На той час на території, що колись належала Польщі, поширився рух серед прогресивної інтелігенції та поміщиків-шляхтичів за здійснення міні-реформ у межах своїх маєтків. Окремі з них ділилися своїми результатами і теоретичними висновками з громадськістю. Так, наприклад, **граф В. Стройновський** ще у 1809 р. видав працю "Про угоди між поміщиками і селянами"²⁵, де розкрив реальні взаємовідносини в панських селах, які він спостеріг у маєтку своєї дружини на Правобережній Україні. Звичайно, граф В. Стройновський – "графства Гороховского Помещика и Польских орденов Белого Орла и св. Станислава Кавалера" – не відіграв визначної ролі ні в науці, ні в державній службі, проте його твір цікавий саме в контексті проблем договірно-звичаєвих відносин, в тому числі звичаєвих. Сьогоднішніх дослідників зацікавить наявна в книзі інформація про звичаєво-правові договірно-зобов'язальні відносини в Україні в кінці XVIII – початку

XIX ст. Корисною ця праця була і для сучасників графа-реформатора, оскільки містила розрахунки й поради щодо оптимального (звичайно, з погляду поміщиків-реформаторів означеного періоду) ведення господарства і системи повинностей, які б сприяли спільному взаєморозумінню поміщика та його селян.

У 80-х рр. XIX ст. повітові земства і губернські статистичні комітети розгорнули активну діяльність щодо збирання інформації з різних місцевостей. Результатом цієї роботи було видання матеріалів для оцінки земельних угідь, подвірних описів, до яких додаються передмови або післямови дослідників з екскурсами в минуле або соціо-історичними узагальненнями. Okремо варто згадати передмови до різних статистично-історичних описів, які в ті ж роки готували повітові земські управи. Серед них – дослідження О. Русова до опису Кролевецького повіту Чернігівської губернії²⁶, П. Червінського до опису Суразького²⁷ та Мглинського повітів²⁸ тощо.

Надзвичайно цікавими і змістовними з погляду вивчення звичаєвого права й соціально-економічної історії українців є наукові розвідки Є. С. Филимонова. Зосередившись на одному – Суразькому – повіті Чернігівської губернії, дослідник вивчив матеріали XVIII і XIX ст. Спершу він проаналізував Рум'янцевський генеральний опис²⁹, зробивши висновки щодо різних форм землеволодіння та землекористування у згаданому повіті. Результати здійснення подвірного опису того ж таки Суразького повіту у 80-х рр. XIX ст. стали базою для іншого його дослідження – "Форми землеволодіння в Суразькому повіті"³⁰. Вивчивши всі три стани селян – державних (колишніх монастирських), колишніх поміщицьких селян, козаків – він виявив ті риси специфічно українського способу набування земельної власності та різних форм землеволодіння, які є подібними для всіх трьох груп сільського населення, що свідчить про загальноукраїнські форми земельних відносин. У дослідженні Є. Филимонова можна знайти цікаві подробиці з аграрних звичаїв українців, зокрема народні міри площі, специфіку трипільної системи землеробства, на яку переходили заїмочники, етапи введення общинного землеволодіння в окремих волостях Суразького повіту тощо. Однак особливо пізнавальними є його порівняння ситуації із землеволодінням та землекористуванням за матеріалами Рум'янцевського опису кінця XVIII і подвірного опису кінця XIX ст.

Питання осадного права, землеволодіння так званих старозаїмочників Харківської губернії вивчав О. Шиманов³¹. Комплексний характер має статистико-економічний нарис про містечко Опішню В. І. Василенка³². В ньому можна простежити важливі моменти, пов'язані з історією українсь-

кої агротехніки, землевпорядкування і землекористування в межах такого колоритного регіону, як Полтавщина. В ході розгляду цих питань виявляються окремі регіональні економічні та правові звичаї. Чи не найкраще розкрив специфіку інституту власності в середовищі селян на Півдні України Т. Осадчий у праці "Селянське надільне землеволодіння в Херсонській губернії у зв'язку з платежами селян"³³. Досить інформативними є також інші регіональні дослідження цього періоду³⁴.

Українські дослідники XIX ст. часто зверталися до питань козацького і селянського землеволодіння в XVII–XVIII ст. У працях цієї тематики простежується виникнення й аналізуються основні риси так званого права першої заїмки. І хоча ці праці виходять за хронологічні межі нашого дослідження, вони також долучаються, оскільки містять цінну інформацію щодо попереднього історичного періоду, яка, в свою чергу, проливає світло на подібні форми землеволодіння та землекористування селян у XIX ст. Зокрема, це праця О. Лазаревського "Малоросійські посполиті селяни"³⁵, де автор проаналізував козацькі універсали й зробив загальні висновки щодо формування козацького і селянського землеволодіння. Одним із найвизначніших дослідників у галузі інституту земельної власності українців Лівобережної України був І. Лучицький. У працях про заїмочне землеволодіння в цьому регіоні³⁶ дослідник намагався виявити вплив громадських та економічних чинників на формування поземельних відносин в Україні. У наукових розробках з шлюбного права він один із перших зосередив увагу на домініальних шлюбах³⁷. І, звичайно ж, важливий внесок у вивчення українського земельного права зробив Д. І. Багалій³⁸.

Загальнотеоретичне значення для теми "Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX ст." мають праці російських дослідників цього ж періоду з аграрної історії та селянського питання. Дослідження О. Леонтєва "Селянське право"³⁹ є не лише систематичним викладом особливостей законодавства для села, а й вдумливим аналізом соціально-економічного становища селян у XIX – на початку XX ст. Поняття "селянське право", на думку автора, цілком правоздатне, оскільки складає цілу систему правовідносин цивільного характеру, котра так тісно поєднана з умовами землеробської праці, з правовими уявленнями народу, що "будет жить и регулировать правовую жизнь народа даже в том случае, если законодатель сверху вздумает, не считаясь с жизнью, вычеркнуть их из закона, из действующего писанного права"⁴⁰. Праця готувалася в канун підготовки та реалізації аграрної реформи Столипіна і тому пройнята досить прогрес-

сивними ідеями щодо селянського питання. В ній обґрунтовуються особисті права селян, особливості в сфері громадського облаштування селян, їхні майнові права. Виклад ведеться за принципом: аналіз чинного законодавства і механізми втілення його в життя. Автор прискіпливо вивчає, чи діяв закон у тодішніх соціально-економічних умовах, намагається пояснити причини неефективності законів, звертаючи увагу на звичай. Останнє для нього було дуже суттєвим: "Никому не придет в голову предпринять безплодный труд воссоздания хотя бы одной черты подлинной правовой жизни современного сельского населения из статей нашего писанного гражданского кодекса"⁴¹, – зазначав він з цього приводу, підкреслюючи тим самим значення паралельного існування селянського звичаєвого права.

О. Леонтьєв детально аналізує сільське громадське упорядкування, діяльність волосних судів, закладів з селянських справ. Однак з погляду інституту власності найцікавішими є розділи "Исторический очерк наделения земель крепостных крестьян", "Основания наделения крепостных крестьян в Великороссийских и Малороссийских губерниях", "Основания наделения помещичьих крестьян в губерниях Северо-Западного и Юго-Западного края", "Основания наделения государственных крестьян" тощо. Дослідник чітко розрізняв відмінності між українською та російською моделями або формами селянського землеволодіння, саме тому окремі розділи присвячено обшчинному й подвірному землеволодінню. Автор зупиняється на таких актуальних, з погляду української соціально-економічної історії, явищах як старозаїмочне і чиншове право.

Важливу інформацію для розуміння економічних звичаїв у поміщицьких селах дає книга І. І. Ігнатовича "Поміщицькі селяни напередодні звільнення"⁴². Хоча праця має соціо-історичний ухил, проте не може не зачіпати звичаєво-правові моменти, оскільки так зване панське право керувалося не законом, а звичаєм. Автор розглядає проблеми стосунків поміщиком і кріпаками, взаємні обов'язки й економічні звичаї, специфіку звичаєво-правових відносин у панщинних селах, на відміну від оброчних. В розділах про селян Південно-Західного краю (Правобережної України), Малоросії (Лівобережної України), Новоросії (Півдня України) розкрито механізм залежності в цих регіонах селянських наділів від кількості худоби. Розглядається в книзі й землеволодіння чиншовиків.

До нашого дослідження частково долучаються також інші праці російських учених⁴³.

Значний внесок у розвиток науки про українську економічну та правову культуру зробили польські дослідники. Так, особливості українського

осадного права в Карпатському регіоні розкриває праця Ф. Персовського "Осади у руському, польському, німецькому і волоському праві у львівському краї"⁴⁴. Попри критичні зауваження деяких українських дослідників, праця є добротною і багатю на факти. Видається досить успішним принцип зарахування дослідником у поняття "осади" не лише господарчих і звичаєво-правових моментів соціального устрою, а й ознак матеріальної культури, тобто автор застосував комплексний підхід до цього явища.

Специфіку соціально-економічних відносин у середовищі галицького й волинського селянства, громадського самоуправління розкриває ряд інших польських дослідників⁴⁵. Головним чином в їхніх працях розглядається економічне становище селянських господарств, економічна проблема, пов'язана з подільністю сімейств, і, відповідно, земельних ділянок, що призводить до зубожіння селянства.

Окремою групою праць, які тим чи іншим чином зачіпають проблему звичаєвого права, не зосереджуючись на ній цілковито, є історико-правові публікації. Вивчаючи питання звичаєвого права, не можна оминати дослідження з історії українського права. Звичайно, як зазначалося вище, чимало дослідників звичаєвого права були за фахом правознавцями, зокрема О. Кістяківський, С. Пахман, чії праці ми вже аналізували. У цій групі називатимемо дослідників, праці яких лише дотичні до проблеми звичаєвого права в контексті історії українського права. На думку дослідниці історії українського права Т. Бондарук, саме 30-ті рр. XIX ст. пов'язуються з явищем "юридизації історії", коли правовий аспект історії стає найактуальнішим⁴⁶. Власне з цього моменту і бере початок історико-правова наука.

В інтересах нашої теми передусім варто зупинитися на представниках київської школи західноруського права, котрі розробляли концепцію західноруського права, яке було поширене на території Великого князівства Литовського, зокрема на етнічних українських землях. Важлива наукова позиція представників цієї школи щодо первинності права по відношенню до законодавства. З погляду історії інституту власності в Україні, цікаві окремі ідеї, висловлені в працях представників цієї школи В. Ф. Владимирського-Буданова⁴⁷, Ф. І. Леонтовича⁴⁸, М. Максимейка⁴⁹, М. М. Ясинського⁵⁰, О. Малиновського⁵¹ тощо. І хоча всі ці праці, на перший погляд, не дають безпосередньої інформації про період, що цікавить нас, проте насправді вони створюють важливе теоретичне та історичне підґрунтя трактування ідентичних процесів у XIX ст.

В окрему групу можна винести дослідження російської поземельної общини. Ця тема особливо приваблювала науковців XIX ст., оскільки, окрім

теоретичного, мала ще й практичний інтерес: в наукових та урядових колах постійно тривала дискусія з приводу ефективності чи неефективності общинного селянського порядку в російських губерніях і необхідності або шкідливості його знищення.

Серед таких досліджень – розвідка В. Сергеевича про час виникнення селянської поземельної общини⁵², М. Довнар-Запольського – щодо соціально-територіальних спільнот Білорусії та українсько-білоруського пограниччя в XVI ст.⁵³, котрі містять важливу теоретичну інформацію щодо общинного землеустрою взагалі. Ці праці використовуються спорадично, головну ж увагу зосереджуємо на дослідженнях стосовно поземельної общини XIX ст.

Звичайно, класиком у вивченні російської общини вважається В. Кавелін⁵⁴, глибоко розробляв цю проблему патріарх російської юридичної науки в галузі цивільного права Г. Победоносцев⁵⁵, цікавилися нею й інші дослідники⁵⁶. Общинний побут селян XIX ст. вивчав О. С. Ізгоев⁵⁷. Подібно до того, як О. Леонт'єв виділяє в окрему галузь "селянське право", включаючи в це поняття комплекс усіх законів і постанов щодо селянства, О. Ізгоев наполягає на правомірності існування поняття "общинне право". Як стверджував сам автор, юридичний аналіз общинного права привів його до висновку, що народні прагнення щодо землі мають тенденцію розвиватися в двох напрямках: з одного боку, селяни мають потужний потяг до приватної власності, а з іншого, мріють усю землю в державі перетворити в одну велику общину⁵⁸. Саме боротьба цих двох тенденцій є важливою складовою історії Росії. Зрозуміла річ, що цей висновок стосується лише російської народно-економічної та правової культури і лише частково – окремих місцевостей України, однак він надзвичайно важливий для спростування позиції, що в Україні існувало повсюдно общинне землеволодіння. Отже, головна наукова заслуга О. Ізгоева полягала в тому, що він звернув увагу на суперечливість термінів "община", "общество", "общинный", "общественный" і розкрив суть російського общинного права настільки докладно, щоб не сплутувати це явище з українськими поземельними відносинами.

Дослідження звичайного права XIX ст. буде неповним без аналізу таких явищ, як чиншове і сервітутне право. Тож охарактеризуємо ряд історико-правових праць та дослідників з історії права.

Так, голові Одеського юридичного товариства М. В. Шимоновському належить дослідження "Про чиншові правовідносини"⁵⁹, в якому він розкрив такі проблеми, як способи встановлення чиншового володіння, суть чиншу, зміна чиншової ділянки, право чиншовика користуватися вигодами зі своєї ділянки,

чиншові правовідносини, що склалися після 1840 р., розповів про чиншовиків Новоросії і дав рекомендації з покращення чиншових правовідносин.

У роботах ряду дослідників XIX ст. висвітлено історію сервітутного права в Європі та Росії, взаємозв'язок народно-правових уявлень із законодавством, подано різні підходи до класифікації сервітутів⁶⁰.

Історія старозаїмочного землеволодіння на Слобожанщині розкривається також у передмовах і доповідних урядових записках при публікації матеріалів судових справ⁶¹.

О. Л. Боровиковський, який прослужив тривалий час суддею в Одеській Судовій палаті, через руки котрого пройшло дуже багато справ, в т. ч. селянських, відібрав найхарактерніші з них, проаналізував їх. Результати цієї праці були опубліковані в його посмертному тритомному виданні "Звіт судді"⁶², третій том якого присвячений саме цим справам під назвою "Дела мужичьи". Дослідник розкрив основні проблеми суддів при розгляді селянських справ, серед них – плутанина в іменах і прізвиських селян; неможливість з'ясувати істину через недовіру селян до судових органів; дилема, що стояла перед суддями: судити за законом чи за звичаєм; неможливість з'ясування правомірності звичаю при посиланні на нього тощо. Найчастіше селяни зверталися до суду з питань сервітутів. Автор замислюється як над теоретичними питаннями: що таке звичай, чи можливо його кодифікувати, так і практичними: як застосовувати звичай у судовій практиці?

Справи чиншовиків (переважно з Подільської губернії) розглядаються в першому томі праці⁶³.

Корисними для вивчення спадкового права в Галичині є історико-правові праці: І. Захарка "Спадковий порядок і тестамент в Австрії"⁶⁴, М. Топільницького "Спадщинне право"⁶⁵, Й. Луїса "Спадкове право"⁶⁶, К. Ковальського "Правні звичаї з погляду спадкування і подільності малих селянських господарств у австрійські часи"⁶⁷ тощо.

Після деякого затишшя в наукових розробках на початку XX ст., у 1920–1930-х роках з'являється нова хвиля наукових досліджень в усіх галузях гуманітарної науки, в тому числі й у вивченні звичасво-правової традиції народу. Ця тема цікавила не лише етнографів і правовиків, а й класичних істориків. Так, наприклад, М. С. Грушевський досліджував проблему співіснування руського, німецького, волоського і польського права в Карпатському регіоні⁶⁸.

Багатющий матеріал з досліджуваної тематики дає наукова спадщина "Комісії для виучування звичасвого права України" (1918–1934 рр.)⁶⁹.

що існувала при ВУАН (Всеукраїнській Академії наук), і на якій практично закінчується період активного й професійного вивчення звичаєво-правової культури України. Діяльність цієї установи детально розглянута у праці "Юридична академічна наука у 1918–1941 роках"⁷⁰. Нас же цікавлять методологічні принципи її науковців, а також конкретні наукові розробки щодо інституту власності в народній культурі українців.

Комісією було видано чотири наукових збірники "Праць Комісії для виучування звичаєвого права України (останній випуск було знищено у 1930 р.). Серед автури "Праць..." – правознавці-теоретики і юристи-практики, погляди яких часто суттєво відрізнялися, однак це не применшує, а навпаки – підвищує наукове значення збірника. Перед упорядниками і видавцями "Праць..." стояли конкретні наукові завдання щодо збирання, класифікації та аналізу документального і польового матеріалу стосовно звичаєвого права. Так, один з керівників Комісії О. Малиновський писав з цього приводу: "Завдання Комісії для збирання й виучування українського старовинного, передреволюційного звичаєвого права полягає в тому, щоб зібрати й повиучувати норми звичаєвого права, користаючи з друкованих пам'яток, архівних матеріалів і безпосередньо стикаючись з народнім життям"⁷¹. Для цього вирішено було, з одного боку, якнайширше залучати фольклор – казки, прислів'я, приказки, – а з іншого, вивчати друковані джерела – літописи, твори релігійного письменства, перекази чужоземців, спогади сучасників, пам'ятки законодавства, в яких санкціоноване звичаєве право. Особлива увага надавалася відрядженням для збирання польового матеріалу. З цією метою розроблялися програми, деякі з них були опубліковані⁷². У завдання Комісії входило також порівняння звичаїв українців та інших народів.

Одним із наукових завдань, яке ставили перед собою дослідники, було вивчення теоретичних питань, пов'язаних зі звичаєвим правом.

У праці "Три ступені правоутворення" А. Кристер намагається дослідити питання походження права (яке, безперечно, пов'язане із суттю звичаю) і визначити етапи його становлення. Автор розглядає цю проблему у зв'язку з "моментом обов'язковості". "Юридична обов'язковість, – пише він, – це найбільш своєрідне юридичне поняття; деяку аналогію йому ми зустрічаємо в логіці та математиці. Вона коріниться у внутрішній самозаконності правних норм; оці норми претендують на значіння обов'язкових правил через те, що вони, як наказ, встановлені незалежно від психологічного моменту визнаних взагалі або визнання через ті чи інші підстави. Проте, в тій чи іншій формі, мотивування цієї обов'язковості завсіді є"⁷³.

Будучи типовим нормативістом, А. Кристер не вловлював тонко специфіки звичаю як стихійного регулятора соціальних відносин, надзвичайно гнучкого й варіабельного. Він бачив звичай виключно як імператив, наказ, а "все те, що не мислиться, як імператив, що не вкладається в цю форму, що відповідає суті законодавства, не може бути за придатний законодавчий зміст"⁷⁴. Саме на такому нормативістському підході побудована і його програма для збирання матеріалів, чим суттєво відрізняється від методологічних засад О. Кістяківського⁷⁵.

Інша стаття А. Кристера має реалістичніші висновки, ґрунтуючись на конкретному польовому матеріалі. В ній дослідник висловлює тезу: "Загальний закон у царині селянського спадкування чинності не мав"⁷⁶. Вивчення переліку статей з успадкування виявляє їх зв'язок з Литовським Статутом, фактична відміна якого на початку XIX ст. не означала вилучення його з правової дійсності: норми Статуту продовжували діяти як звичаєві.

Досить прогресивний як на той час підхід до вивчення народного звичаю демонструє Б. Язловський. Так, у праці про родинне звичаєве право у с. Павлівка, що на Полтавщині, він проголошує: "Виучуючи звичаєве право, правникові, що звик до критично-творчої догми, не можна користуватися її засобів", адже догматика "як метода не адекватна предметові нашого досліджу – звичаєвому родинному праву"⁷⁷. Дослідник цілком усвідомлює прецедентний характер звичаю: "Для звичаєвого права не досить критично утворити об'єктивний зміст норми правопорядку в його відповідній частині; це не буде норма звичаєвого права, бо їй бракуватиме факту вживання, здійснення, як онтологічного моменту, всенької звичаєво-правної норми, та через це й моменту *Geltung*"⁷⁸. Хоча практичний аналіз родинних правових відносин, здійснений Б. Язловським, показує, що він не зміг повністю звільнитися від нормативістських догм, однак у його текстах вже досить відчутний соціо-юридичний погляд на звичаєво-правову культуру. Так, замість слів "за звичаєвим правом той-то мусить зробити те-то" (як би зробив будь-який нормативіст-догматик), він вживає фразу "за звичаєвим правом той-то може зробити те-то". Отже, дослідник усвідомлює, що звичай – не імператив, а модальність. Часто в його тексті зустрічаються приклади гнучкості звичаю, зокрема: "Діти підпадають під його (тобто батька. – М.Г.) владу геть аж до того часу, коли вони заснують самостійне господарство. Але є приклади іншого – й вони трапляються частенько – коли син живе нарізно, проте перебуває під батьковою владою..."⁷⁹.

У праці "Репрезантивна метода та студії над звичаєвим правом" Б. Язловський глибоко проаналізував історію вивчення звичаєвого права

німецькими, французькими, англійськими науковцями, а також розглянув українську спадщину в галузі вивчення звичаєвого права. Досить критично Б. Язловський висловлюється щодо історичної школи в юриспруденції, яка будувала свої концепції звичаєвого права на теорії ідеального "народного духу". На його думку, ця наукова школа "навсправжки скасувала все поняття звичаєвого права"⁸⁰.

Теорію історичної школи критикував також О. Добров у праці "Правоутворення без законодавця", називаючи її "спіритуалістичною". "Народний дух" він цілком справедливо називає метафізичним поняттям, оскільки надзвичайно важливим для розуміння звичаю є чинник тривалого його вживання, про що писали дослідники другої половини XIX ст. Ідея "народного духу", зазначає О. Добров, була присутня ще в римському праві, щоправда, в принципово інакшому трактуванні. Зокрема, в добу римського права вважалося, що звичаєво-правові норми мають зовнішній момент – *consuetudo* – "одноманітне вживання норми протягом довшого часу; і внутрішній – *consensus* – колективну народну волю"⁸¹. Вивчення спадщини римського права доводить, що багато тодішніх тверджень стосовно суті звичаєвого права цілком мають рацію, зокрема щодо партикулярності звичаїв (тобто існування місцевих звичаїв), ірраціональності звичаю, положення про те, що звичай має силу закону, виявляє себе в повторному застосуванні, міститься в судових вироках, опитуваннях свідомих людей тощо.

Згадана праця О. Добрава примітна глибиною вивчення проблем. Автор робить короткий історіографічний огляд праць про звичаєве право від римської доби, середньовічних глосаторів, постглосаторів та каноністів, правників доби абсолютизму, аж до науковців XIX – першої чверті XX ст. Дослідник зупиняється також на ще одному теоретичному питанні – співвідношенні звичаю і закону, офіційного і звичаєвого права. На його думку, законодавство або писане право можна вважати за "сукупність норм людського поведіння, які формально встановила й захищає держава, та які мають мотиваційний вплив завдяки уявленню людей про цей захист"⁸². Що стосується звичаєвого права, то "це сукупність норм людського поведіння, що виникли зі звичаю (фактичного вживання), яких держава формально не встановила й не захищає, але які мають свій мотиваційний вплив завдяки тому-таки уявленню людей, ніби держава захищає звичай"⁸³. Цей влучний висновок заперечує іділічність взаємостосунків держави й суспільства у сфері звичаєвого права, яку виголошують окремі дослідники щодо звичаєвого права виключно як такого, що санкціоноване державою⁸⁴. Останнє твердження є помилковим і демонструє чисто нормативістський

підхід, який абсолютизує нормативні документи, незважаючи на те, що формальні проголошення в реальному житті не діяли. Насправді ж на практиці ситуація виглядала дещо інакше, і це добре розуміли юристи-практики, члени "Комісії для вивчення звичаєвого права України", які часто стикалися з сучасним їм звичаєвим правом.

Питання співвідношення звичаєвого права з офіційним зачіпали й інші учасники "Комісії...". Так, наприклад, В. Назимов, вивчаючи вироки селянських судів, прийшов до висновку, що звичаєвих рис у них не спостерігається, що всі вони винесені у відповідності із законодавством⁸⁵. Автор тим самим підтвердив слова Кістяківського про те, що звичаєве кримінальне право у ХІХ ст. лишило свої сліди виключно у народній правосвідомості⁸⁶.

Щодо питання співвідношення офіційного права і звичаєвого, цікавим є також праця Є. Єзерського про вироки Земельних Судових комісій щодо виділів приймаків⁸⁷. До речі, Земельний Кодекс УРСР щодо поділу власності між господарем і різного виду приймаками (зокрема, годованцями, вихованцями і навіть робітниками) дотримувався архаїчного звичаю, базованого на так званому "трудовому принципі", за яким приймаки мали право на землю, на якій працювали. Однак радянське законодавство не визначило терміни, за яких приймак вже може позиватися до суду. Тобто, був порушений звичаєво-правовий принцип "давності". Через це виникало багато спорів: приймаки, прослуживши кілька місяців, вимагали відсудити їм землю, реманент, господарчі будівлі, худобу, відповідно до закону. Є. Єзерський пропонує внести у закон поправку щодо принципу давності, аби уникнути зловживань. Автор робить логічні висновки, серед яких: вироки Земельної Судової Комісії щодо виділів приймаків точно букві закону не відповідають, зате відповідають селянській правосвідомості.

У праці "Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом)" Є. Єзерський також зацікавився питанням співвідношення звичаю і офіційного права на прикладі звичаєвого інституту приймацтва. Підводячи підсумки судової практики щодо приймацтва у Будаївській окрузі, він пише: "Здається ми не помилимося, коли скажемо, що в одних випадках чинний закон звичаєві суперечить, а в інших з ним збігається. Не вважаючи на це, звичай, навіть законів суперечливий, усе ж застосовується не тільки в повсякденному житті, але й тоді, коли устанавлюють права. Його застосовують як суд, так і сторони, що до суду вдаються. Договори, чи складено їх нотаріальним, чи хатнім порядком, чи усно – однаково засновані на звичаї"⁸⁸.

У працях про розподіл двору та його майна в Дубенському повіті на Волині та про звичаєво-спадкові норми селянства у Вінницькому повіті на

Поділі автор детально проаналізував рішення волосних судів указаних регіонів і на їх основі виявив основні закономірності процесу розподілу двору й успадкування. Деякі аспекти (зокрема, порядок спадкування синами) виявляють дуже сталі закономірності. Що стосується інших, то звичаєво-правова система не демонструє однозначності (спадкування позашлюбними дітьми, приймаками, пасинками тощо), а деякі справи про спадкування хоч і зберігають певну сталість у вирішенні (наприклад, успадкування дочками нарівні з синами, успадкування матір'ю-вдовою тощо), проте мають і численні варіації.

Висновки В. Камінського, базовані на практичному досвіді, теоретично доводять: недоцільно, а часто й неможливо застосовувати нормативно-догматичний підхід до вивчення явищ звичаєвого права.

Про спільну власність⁸⁹, про знахідку⁹⁰, а також про розуміння застави в звичаєвому праві українців⁹¹ йдеться у наукових розвідках М. Товстоліса. Дослідник ототожнює українське право з російським, розглядаючи в сукупності "Руську Правду", "Литовський Статут", "Права, по котрым судится...", з одного боку, а з іншого – російські джерела: Псковську й Новгородську Судні Грамоти, юридичні акти Північно-Західної Росії. Це досить дивно, особливо з погляду інституту власності, який в українців та росіян був принципово інакшим. М. Товстоліс також ставить знак тотожності між пам'ятками українського права зі звичаєвим правом, не враховуючи те, що творці законодавчих актів в основному використовували досвід правників Західної Європи. Цю хибу дещо нейтралізують додаткові розділи.

М. Сікорський у праці "До питання про програму для збирання матеріалів з народнього карного права"⁹² зупиняється на багатьох актуальних теоретичних питаннях, зокрема, на понятті народної правосвідомості. Під народною правосвідомістю він розуміє світогляд народу, його погляди на поведінку, злочин, кару. Цілком слушна його думка про те, що народна правосвідомість значно ширша від поняття "звичаєве право". "Певна річ, – пише він, – звичаєве право є теж народня правосвідомість, але не всяка народня правосвідомість є й звичаєве право. Народня правосвідомість тоді визнається за право звичаєве, коли разом з тим є й масове її виконання"⁹³. Спостереження М. Сікорського щодо народної правосвідомості особливо цінні, адже це питання практично взагалі не розроблене в науці.

Досить оригінальний підхід "Комісії..." щодо вивчення так званого революційного звичаєвого права. Науковці добросовісно намагались розібратися у звичаєво-правовій традиції перших років встановлення радянської влади в Україні, коли, попри післяреволюційну круговерть у

галузі народної правотворчості, народна правосвідомість все ж базувалася на досить стабільних уявленнях про ідеали справедливості.

У великій праці "Революційне радянське звичаєве право"⁹⁴ О. Малиновський відзначає стихійність народної законотворчості у зламні (революційні) моменти історії, коли старе законодавство ламається, а нове ще не сформувалося: "Революційне звичаєве право... не зовсім схоже на звичаєве право, як ми його звикли розуміти за спокійних часів життя"⁹⁵. Попри деякі слушні думки, О. Малиновському не вдалося уникнути ідеологічних "віянь нового часу". Так, дослідник ідеалізує (щиро чи зумисне – невідомо) юридичні нововведення радянської влади, зокрема перші кроки колективізації на селі, порівнюючи їх зі звичаєвими. Він підтримує думку про те, що "паростки" колективізації з'явилися ще задовго до революції, зокрема у звичаї випасати худобу всього села разом, у давньому звичаї взаємодопомоги. Дослідник також вивчає діяльність земельних громад з "товариським порядком землекористування", передумови якого, на його думку, існували ще до революції. Щоправда, при цьому він користується прикладами російськими, де цей процес був природнішим, ніж в Україні. Помилка дослідника полягає в нерозрізненні "спільної" і "общинної" власності. Колективна власність радянської доби генетично пов'язана з традицією російської общини. Науковець зупиняється також і на питаннях кооперації, простежує, як стихійно формувався на основі народної правосвідомості низовий радянський апарат.

Зараз важко судити, чи праця О. Малиновського була проявом його особистих наукових переконань, чи реалізацією завдань партії щодо пропаганди своєчасності й гуманності радянської влади на селі, чи намаганням врятувати "Комісію для вивчення звичаєвого права України" від репресій.

Проблем революційного звичаєвого права стосується також праця С. Борисенка "Самосуди над карними злочинцями в 1917 році"⁹⁶, позбавлена, на відміну від роботи О. Малиновського, ідеологічного спрямування. Стаття важлива думкою про те, що в зламні часи, коли старе право заперечується, а нове ще не існує, відроджуються архаїчні звичаєво-правові норми, зокрема у покаранні злочинців через самосуди. Представляє інтерес також вивчення дослідником стихійного громадського самоуправління у період "міжправ'я". "Фактичними розпорядчиками на селі, – повідомляє С. Борисенко, – стали сільські комітети. Вони втручаються в справи адміністрації поміщиків, видають постанови про відібрання частини, а часом і всього урожаю на селянські засіви або для чогось іншого, забороняють або дозволяють вивозити хліб; установлюють заробітну платню за сільськогосподарську працю, забороняють

поміщикам користуватися машинами, щоб не зменшував попиту на робочі руки, забороняють рубку та вивіз дров і т. д.⁹⁷

Пореволюційному періодові присвячено праці "Жовтневий район на Сумщині"⁹⁸ та "Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права" В. Воблого⁹⁹, "Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу" М. Рожківського¹⁰⁰ та ін. Не з усіма висновками авторів можна погодитися (зокрема, помилковим видається розгляд усіх інфраюридичних явищ як звичаєвих), однак сам факт дослідження правотворчої стихії у міському середовищі надзвичайно цікавий, оскільки є у своєму роді унікальним.

Члени Комісії зробили значний внесок у розвиток науки про звичаєве право не тільки теоретичними розвідками, зокрема в питаннях суті звичаю, співвідношення звичаєвого та офіційного права, народної правосвідомості, стихійної народної правотворчості у зламні періоди історії, а й практичними дослідженнями. Їхні висновки тим корисні, що опираються на факти безпосереднього обстеження сільського і навіть міського середовища.

У 20–30-ті рр. існувала ще одна установа ВУАН (УАН), наукова діяльність якої дотична до звичаєво-правових досліджень. Йдеться про Комісію для вивчення історії західноруського і українського права ВУАН (1919–1934 рр.). У різні роки до складу Комісії входили визначні українські науковці Ф. В. Тарановський, Д. І. Багалій, О. І. Левицький, Б. О. Кістяківський, А. Ю. Кримський, М. П. Василенко, О. О. Малиновський, М. Є. Слабченко, В. О. Барвінський, С. Г. Борисенко, О. С. Добров, І. Ю. Черкаський, М. О. Максимейко та ін.¹⁰¹ Ряд дослідників (О. С. Добров, С. Г. Борисенко, О. О. Малиновський) брали активну участь у роботі Комісії для вивчення звичаєвого права України, а діяльність інших також була тісно переплетена з цією проблематикою. Однак більшість праць згаданих істориків права стосується часових періодів, що передували ХІХ ст. Крім того, як слушно зазначали дослідники, українське право завжди мало становий характер і недостатньо відображало звичаєву традицію в середовищі селян. Саме тому роботи з історії українського кодифікованого права можуть застосовуватися при вивченні звичаєво-правової ситуації вкрай рідко, коли йдеться про загальнонаціональні особливості. Перевага в цьому плані надається першоджерелам.

У 20-х рр. ХХ ст. з'явилося кілька праць соціо-історичного спрямування, серед них дослідження М. Є. Слабченка щодо соціально-економічних відносин в Україні в ХІХ ст.¹⁰² Ця робота дещо несхожа за формою викладу і, так би мовити, соціальними акцентами на всі наступні, тобто радянські,

публікації з цієї тематики. Дослідження являє собою окремі наукові нариси з питань господарювання, розвитку культури, торгівлі, революційного руху, науки, внутрішньодержавних економічних відносин тощо. Хоча праці, на перший погляд, бракує систематичності й стрункості викладу, а загальний стиль її все-таки тяжіє до підручничового, а не монографічного, типу, все-таки вона позбавлена найбільшого г'янку наукових розвідок радянського часу – безлику й абстрактності. Соціально-економічна історія XIX ст. представлена у вигляді низки конкретних фактів та їх пояснення.

З погляду дослідження звичаєво-правових відносин найбільший інтерес становлять такі розділи, як "Козацька верства й державні селяни", "Кодифікація українського права", "Панщина на Україні", "Правне становище поміщицьких селян", "Земельна справа й мужицькі реакції", "Вільні хлібороби", "Військові поселення на Україні". В них простежене соціально-економічне тло, в якому більшою чи меншою мірою виявляв себе звичай.

Не можна оминати і деяких дослідників української діаспори, зокрема Р. Лашенка з його "Лекціями по історії українського права" (Прага, 1923–1924)¹⁰³. Дослідник ставив акцент на становому характері пам'яток українського права. Ця думка логічно приводить до заперечення абсолютизації взаємозв'язку законодавства зі звичаєм. Саме тому, виділяючи окремі періоди розвитку українського права в розділ, він називає його "Історія державного (виділення наше. – М.Г.) українського права". І цей висновок є важливим, оскільки не ідеалізує складні взаємовідносини українського права і звичаю. Діаспорний дослідник Я. Падох у праці "Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст."¹⁰⁴ навпаки, доводить взаємопов'язаність права і звичаю. Зокрема, щодо першого українського кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ" він писав: "Укладачі "Прав..." повними пригорщами черпали зі звичаєвого права і не цуралися аналогій з чужоземним правом. (...) Воно й не дивно, бо ж давні звичаї мали силу права до писаного права"¹⁰⁵.

Відомим дослідником соціальної історії України 20-х рр. XX ст. був В. А. Мякотин. У праці "Нариси соціальної історії України в XVII–XVIII ст."¹⁰⁶ він зупинився на одному з найцікавіших періодів української історії з погляду земельних відносин – XVII–XVIII ст., сконцентрувавшись переважно на Лівобережній Україні. Дослідження автор розпочав з наслідків національно-визвольної боротьби, очолюваної Богданом Хмельницьким, союзу з Росією, утворенням автономії в межах Московської держави для соціально-економічних відносин Лівобережної України. У розділі "Форми зем-

леволодіння в Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.” дослідник ретельно простудював тогочасні документи і визначив основні форми козацького та селянського землеволодіння. По-перше, він зосередив увагу на такій формі землеволодіння, що відповідає тогочасним термінам “сполна”, “совокупна”, “громадска” тощо земля; по-друге, виділив особисту власність (“личную собственность”) на землю; по-третє, – сьабринне землеволодіння. З погляду сучасної науки, ці принципи класифікації цілком адекватні тогочасному інституту власності взагалі, є лише певні зауваження до термінології, вживаної дослідником, про що йтиметься у розділі “Спільна власність”, зокрема, безпідставне вживання термінів “община” і “общинный” щодо української соціально-економічної ситуації. В. Мякотин звернув увагу на патронімічні поселення на Лівобережній Україні і майнові відносини всередині них, наголошуючи на тому, що в основі такого землеволодіння, на його думку, “лежал факт принадлежности земли большим семейным союзам, каждый из которых вел свое происхождение от одного общего всем его членам родоначальника”¹⁰⁷. Дослідник цілком слушно охарактеризував такі сімейні об’єднання, як сімейні союзи, а не як сімейні общини; кожна сім’я, що входила в склад такого об’єднання, вела окреме господарство, однак існували і спільні сімейні угіддя, якими користувалися гуртом.

Інша його праця – “Селянське питання в Польщі в епоху її поділів”¹⁰⁸ – допомагає зрозуміти специфіку селянського становища значної частини українського селянства напередодні входження в Російську імперію. Так, окремі економічні звичаї (наприклад, гвалти) були характерні для всієї території Польщі, тож не являються українським звичаєвим явищем.

У 1920-ті роки в Західній Україні в галузі австрійського цивільного права працював С. Дністрянський. Зокрема, він переклав українською мовою Цивільний кодекс Австро-Угорщини і опублікував його в 1919 р. зі своїми коментарями. У праці “Родинно-маєткове право”¹⁰⁹ дослідник розкрив особливості майнових відносин у галицькій родині кінця XIX ст. Питаннями спадкового права в австрійському законодавстві займалися також І. Захарко¹¹⁰, М. Топільницький¹¹¹. На відміну від попередніх дослідників, які більше висвітлювали законодавчі аспекти, адвокат-практик з м. Самбора І. Максимчук у праці “Деякі інституції звичаєвого права”¹¹² якраз зосередився на звичаєвій спадкувальній традиції, яка, на його думку, не змінилася від XIX ст.

У радянській і пострадянській науці звичаєво-правові питання не користувалися особливим інтересом. Лише кілька дослідників займалися питаннями громадського побуту і звичаєвого права. Практично раритетним

є дослідження **А. Я. Поріцького** щодо побуту сільськогосподарських робітників України XIX ст.¹¹³, оскільки ні до нього, ні після нього ця тема не піднімалася. Автор аналізує зібрані ним в архівах фактологічні дані щодо побуту українських наймитів та сільськогосподарських робітників, розкриває договірно-зобов'язальні відносини, майнові взаємостосунки у середовищі селян, описує деякі економічні звичаї, в т. ч. нові, пов'язані з розвитком капіталістичних відносин у Росії.

Важливою є праця **О. Кувеньової**¹¹⁴. В ній зібрано всебічну інформацію про соціальні, трудові та економічні звичаї українців, саме тому вона стала подією в українській етнографії. Це перша узагальнююча праця про громадський побут в радянській науці.

Громадський побут сільського населення Українських Карпат досліджувала в 1990-х роках **Г. Горинь**¹¹⁵. У праці, яка відзначається доброю продуманістю, логічністю викладу і цікавими висновками, розкрито актуальні питання громадського самоврядування, вічевого руху, громадські функції соціального захисту селян; господарську діяльність у громадах та звичаї взаємодопомоги; діяльність торговельних і заробітчанських спілок; святково-обрядову культуру тощо.

Дещо в іншому ключі працює зі звичаєво-правовим матеріалом **Ю. Гошко**. Цей дослідник зробив доступною величезну кількість першоджерел, опублікувавши уривки з них у книзі "Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст."¹¹⁶. З його праці звичаєве право постає як реально існуюча практика – жива, часто суперечлива. Звичаєва традиція – це як гнучка адаптивно-адаптуюча ситема, в якій виявляється творча ініціатива народу. Автор класифікує зібраний ним матеріал в архівах Львова і крізь призму їх аналізу характеризує адміністративно-правовий устрій, правові основи судочинства, місце й роль громади в суспільному житті, кримінальне право, окремі питання інституту власності, сімейне право населення означеного регіону.

Тривалий час займається питаннями звичаєвого права **В. Сироткін**. Йому належить ряд публікацій, що стосуються різних сфер звичаєво-правової традиції, зокрема землеволодіння і землекористування¹¹⁷, системи спорідненості¹¹⁸, трудових звичаїв¹¹⁹, української громади¹²⁰, центрів громадського життя, регіонального побутування звичаїв тощо. Він упорядкував і систематизував інформацію щодо звичаєво-правової традиції українців.

Вагомий внесок в етнографічну науку з погляду сімейно-шлюбних звичаїв зробив **А. Пономарьов**¹²¹. Його робота про сімейно-шлюбні відносини в Україні практично є єдиною солідною працею в цій сфері за

радянський період. У галузі дослідження сімейного побуту плідно працює і сучасний львівський дослідник Р. Чмелик. Його монографія "Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст."¹²² – це чітко структуроване дослідження, яке розглядає історичні аспекти малої української сім'ї, структуру сім'ї, а також увесь спектр її функцій: економічну, виховну, етнічного відтворення, природного відтворення, сексуально-емоційну, експресивно-рекреаційну. В праці простежуються конкретні загальноукраїнські та локальні сімейні звичаї.

Зрідка в українській радянській науці з'являлися окремі розвідки про звичаї українських пасічників¹²³, козаків Запорозької Січі¹²⁴.

Чимало питань звичаєвого права піднімалося в різних етнографічних працях комплексного й спеціалізованого характеру. Особливий інтерес представляє серія видань комплексних регіональних історико-етнографічних досліджень. Так, наприклад, у виданні "Етнографія Буковини" Г. Кожолянка міститься об'ємна інформація не лише про весільний обряд, а й про укладення шлюбної угоди як такої, в т. ч. вирішення майнових питань, пов'язаних з утворенням нової сім'ї¹²⁵; окремих розділ присвячено громадському та сімейному побуту, сільській громаді та правовим звичаям¹²⁶. Важливі звичаєво-правові аспекти сімейного побуту розкрито в історико-етнографічному дослідженні Бойківщини¹²⁷; окремі параграфи присвячено громаді, громадському побуту і звичаєво-правовим нормам¹²⁸; історико-етнографічне дослідження "Поділля" містить розділи щодо шлюбних, сімейних та громадських звичаїв¹²⁹. Корисними стали окремі праці щодо місцевих звичаєвих та соціально-економічних традицій окремих регіонів України, видані в різний час¹³⁰.

Питання укладення шлюбних угод і майнові питання, що вирішувалися у процесі передшлюбних переговорів між батьками молодих, розглядає В. К. Борисенко у ґрунтовній монографії про весільні звичаї й обряди в Україні¹³¹.

Правових та економічних звичаїв торкаються у своїх працях дослідники традиційного господарства – землеробства, скотарства. Так, соціально-економічні умови розвитку землеробства карпатського села, зокрема землеробські системи, висвітлює С. П. Павлюк¹³². У роботі М. Д. Мандибури "Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX–30-х років XX ст."¹³³ в розділі "Боротьба гуцулів за пасовища і ліси" розкриваються окремі проблеми сервітутних відносин на Гуцульщині в означений період. У праці "Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX–першої половини XX ст."¹³⁴ М. П. Тиводар в окремому розділі розглянув

соціально-економічні умови функціонування традиційного скотарства, в тому числі специфіку земельних відносин у ті часи. Аналізуючи організаційні форми пастівницького господарства, дослідник не міг оминати питання колективних форм володіння, громадської власності. Крім того, в дослідженні ретельно простежено всі форми договірно-зобов'язальних відносин у пастівницьких спілках та громадах.

Дослідження Р. Сіпецького сільських поселень та садіб в Українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст.¹³⁵ розкриває окремі питання осадного права Карпатського регіону.

Соціально-історичних розвідок щодо ХІХ ст. в українській радянській і пострадянській науці порівняно мало. Цей часовий період, з погляду розвитку соціально-економічних відносин, не кажучи вже про звичаєво-правові, не став предметом спеціального інтересу. Можна назвати лише одиничні великі праці. Серед них – дослідження І. А. Гуржія "Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. ХІХ ст."¹³⁶. У передмові до збірки документів "Селянський рух на Буковині в 40-х рр. ХІХ ст."¹³⁷ Ф. Шевченко зробив докладний аналіз правової ситуації на Буковині за матеріалами книги Н. Грамада "Піддани і пани на Буковині в період між 1775 і 1848 рр.", що вийшла в Чернівцях (дата не вказується) румунською мовою. За часи незалежності України було захищено ряд робіт на звання кандидата історичних наук з питань аграрної історії¹³⁸.

Безперечно, сучасний, не спотворений ідеологічними ухилами підхід, дуже потрібний для з'ясування реальної картини, дають такі джерелознавчі дослідження, як "Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856)"¹³⁹ В. Шандри, де на прикладі діяльності окремих генерал-губернаторів розкрито питання земельної власності окремих станів, зокрема селянства і козацтва.

Однак, як уже зазначалося, для розуміння певних явищ у звичаєво-правовій та народній економічній культурі українців у ХІХ ст. необхідно вивчати попередні історичні періоди. Важливий внесок у дослідження соціально-економічної історії Лівобережної України ХVІІ–ХVІІІ ст. зробили В. Й. Борисенко, О. І. Гуржій. У монографії "Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІІ ст."¹⁴⁰ В. Й. Борисенко розкрив такі важливі питання для розуміння історії українського селянства, як міграційний рух на Лівобережну Україну, формування старшинсько-козацького, козацького і селянського землеволодіння та землекористування, звичаєво-правові норми регуляції земельних відносин тощо. Цими ж питаннями в межах цього ж часового періоду займався О. І. Гуржій¹⁴¹. Не з усіма висновками дослідників можна погодитися, зокрема з позицією

щодо общинного землеволодіння в Україні, проте вони ввели в науковий обіг широкий архівний матеріал.

На фоні різних історичних видань щодо соціально-економічних відносин в Україні різних періодів виділяється ґрунтовністю праця А. О. Гурбика про еволюцію соціально-територіальних спільнот¹⁴². Хоча автор зосереджується на періоді XIV–XVI ст., його висновки й теоретичні положення створюють добротну базу для розуміння територіальних громад і в XIX ст. Зокрема, він вводить у науковий обіг термін "соціально-територіальна спільнота", який, на нашу думку, є дуже вдалим і відображає суть української громади. Крім того, праця створена на основі великого обсягу архівних джерел, що робить висновки дослідника переконливими і вагомими. Автор, професійний історик, добре володіє етнологічною базою, зокрема, залучає етнолінгвістичні (щодо термінологічних рядів) звичаєво-правові розвідки тощо.

Дослідження М. С. Пасічника про козацьке землеволодіння¹⁴³ примітне відсутністю радянських і пострадянських штампів щодо економічної культури українців періоду XVII–XVIII ст., зокрема, автор категорично заперечує наявність общинного землеволодіння. З фактографічного погляду корисними є наукові розвідки інших істориків щодо соціально-економічного й громадського укладу українського селянства та взагалі розвитку земельної власності у прилеглих до XIX століттях¹⁴⁴.

У третьому томі "Історії української культури" в розділі "Політична культура і політико-правова свідомість" автор торкається окремих аспектів звичаєво-правової культури в другій половині XVII–XVIII ст. на базі сучасних ідеологічних засад¹⁴⁵.

Поповнити наші знання про базу, на якій сформувалася гмінно-громадська система в Галичині в XIX ст., допоможуть надзвичайно багаті в фактологічному плані праці В. Ф. Інкіна¹⁴⁶ та дослідження істориків австрійського права¹⁴⁷.

Дослідження радянського періоду російських учених частково вивчалися в контексті теоретичного погляду на проблему. Як і українські, вони базуються на марксистсько-ленінській концепції еволюційного розвитку суспільства, однак у них більшою мірою, аніж в українських працях цього періоду, відчувається світовий контекст і теоретична глибина.

Вигідно виділяються на фоні російської радянської етнографічної та історичної науки праці В. О. Александрова, який є безперечним лідером того часу у вивченні звичаєво-правових общинних відносин у російському селі. Будуючи свої дослідження не на індукції, а на дедукції, він виявляє

полілінійність історичного розвитку, хоча і в його працях не обійшлося (суто формально) без марксистсько-ленінських штампів. Його фундаментальні праці "Сільська община в Росії (XVII – початок XIX ст.)"¹⁴⁸ та "Звичаєве право кріпацького села Росії (XVIII – початок XIX ст.)"¹⁴⁹ значною мірою пояснюють функції і форми селянської общини в Росії та звичаєво-правових відносин, що складаються в її межах поміж селянами.

Перша праця простежує процес інкорпорації сільської общини в російську феодальну систему та її трансформацію в межах цієї системи і є надзвичайно важливою для українських дослідників, оскільки демонструє принципову й різючу відмінність між соціально-економічним укладом росіян та українців, неприпустимість змішування понять общинного й громадського землеволодіння. Крім того, В. Александров порушує ті стереотипи, які існували в науці щодо російської общини як щось однотипне й незмінне. Насправді це багатоваріантне і гнучке явище, як і звичаєво-правова культура взагалі. Праці В. Александрова допомагають зрозуміти функціонування общинного землеволодіння на українських територіях.

Ще одна невеличка праця російського дослідника Ю. І. Семенова заслуговує на увагу¹⁵⁰. В ній автор класифікує різні типи общини, що зустрічаються у різних народів на різних етапах соціального розвитку. Сама по собі класифікація представляє значний інтерес, оскільки дає можливість побачити надзвичайну варіабельність цього явища у світовій соціальній культурі.

На сучасних методологічних засадах провадяться в Росії дослідження з таких напрямів етнографічної (антропологічної) науки, як антропологія спорідненості, антропологія віку, антропологія статі¹⁵¹. Змістовними є сучасні дослідження сім'ї. Так, російський дослідник С. І. Голод¹⁵² простежив еволюцію уявлень про сім'ю і шлюб від морганівської концепції до сучасних теорій.

З історико-правових праць помітно виділяється видання П. Ткача про історію кодифікації українського права¹⁵³, статті І. Усенка¹⁵⁴, К. Вислобокова¹⁵⁵, перший підручник зі звичаєвого права¹⁵⁶ та ряд інших досліджень¹⁵⁷.

Інтерес до української звичаєвої культури з боку зарубіжних дослідників не досить активний. Тим ціннішими є окремі публікації, особливо своїм "зовнішнім" баченням української культури¹⁵⁸.

Огляд досліджень, які прямо чи опосередковано стосуються теми інституту власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX ст., виявив певні закономірності.

Вивчення народно-звичаєвої культури українців – тема, що потребує інтердисциплінарного підходу. Протягом всієї історії науки вона цікавила як етнографів, істориків (у галузі соціальної та аграрної історії), так і правників (у галузі історії права). Тим не менше, не існує жодного окремого дослідження на тему інституту власності в народно-звичаєвій культурі. Більшість наукових праць, присвячених звичаєво-правовій проблематиці, взагалі не концентрує уваги на власності як на предметі дослідження, а торкається цієї теми лише побіжно, в контексті розгляду інших проблем – спадкових звичаїв, сімейних поділів, шлюбних угод про придане, про приймацтво.

Це цілком закономірно для попередніх етапів розвитку науки. Зокрема, ХІХ ст. – це час активного збирання матеріалу, первинної його обробки і класифікації. З цієї точки зору взірцевими для цього історичного періоду є праці П. Чубинського, С. Пахмана, В. Мухіна, О. Єфименко. Паралельно в науці ХІХ ст. за такою ж схемою (акцент на узагальненні щойно зібраного фактологічного матеріалу) розвивається і споріднений напрям – аграрної та соціальної історії. Праці дослідників цього напрямку розширюють дещо звужену дослідниками звичаєвого права сферу дії звичаю, залучаючи матеріал щодо народних економічних звичаїв, договірно-зобов'язальних відносин поміж селянами і поміщиками тощо.

20–30-ті рр. ХХ ст. породили нову хвилю досліджень у гуманітарній науці. В ті часи з'являється ряд праць, зокрема членів Комісії з вивчення звичаєвого права України, які намагаються теоретично осмислити суть "звичаю" і його відмінності від "права", сформулювати специфіку звичаєво-правової культури. Однак щойно розпочатий науковий процес, який міг би швидко вивести українську науку на рівень європейський, штучно переривається відомими політичними репресіями 1930-х років.

Відродження етнографічної науки в Україні відбувається досить кволо. Це значною мірою стосується і звичаєво-правової тематики, яка не була в фаворі в радянські часи. З'являються лише поодинокі публікації різної якості, однак вони не можуть створити критичної маси, за якої кількість переходить у якість, тобто не можуть забезпечити науковий процес. Ситуація в соціоісторичній науковій сфері була ще безпораднішою, оскільки історія – наука ідеологічна. А найгіршою виявилася ситуація в історико-правовому підході до вивчення звичаєвої культури. Тут практично майже нічого не відбувалося за радянської влади. Тим ціннішими є наукові розробки сучасних істориків права з питань правового звичаю, звичаєвого права.

2. Джерела

Джерельну базу нашого дослідження складають три групи документів:

- 1) матеріали судової та адміністративної практики (рішення судів, комісій, сільських сходів, громадських урядів, спеціальних комісій, статистичні матеріали тощо);
- 2) історико-етнографічні джерела;
- 3) законодавчі акти.

Крім того, джерела групуються за регіональним принципом: з одного боку, це документи з території України, що перебувала під владою Російської імперії, з іншого, – західноукраїнські джерела. З хронологічної точки зору, в центрі уваги, безперечно, перебувають джерела XIX ст., однак для ілюстрації частково залучаються джерела попередніх епох (переважно XVIII ст.).

Отже, першу групу першоджерел складають матеріали **судової та адміністративної практики**.

На перший погляд, робота переобтяжена посиланнями на ці матеріали, цитуваннями тощо. Однак у дослідженні на звичаєво-правову тематику це вкрай необхідно з такої причини: звичаєва культура, на відміну від правової, є багатоваріативною, тому існування одного варіанта місцевого звичаю чи одного випадку застосування тієї чи іншої норми ще не може свідчити про загальноукраїнські звичаєві традиції, принципи, норми. Саме тому для з'ясування загальних тенденцій звичаєво-правової та економічної культури українців має залучатися якнайбільше окремих випадків розв'язання майнових справ у середовищі селян.

Розгляд селянських справ у волосних судах, з'їздами мирових посередників, губернських присутствій із селянських справ, окружними судами, судовими палатами тощо досить переконливо демонструє закономірності звичаєво-правової культури селян XIX ст. Ці матеріали охоплюють всю територію України, що входила до складу Російської імперії. Тобто, створено більш-менш рівномірну картину побутування окремих явищ звичаєво-правової культури у Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській губерніях та півночі Таврійської губернії.

Серед цих джерел виділяємо опубліковані матеріали: "Народні юридичні звичаї за рішеннями волосних судів", зібрані П. Чубинським і опубліковані в шостому томі "Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край"¹⁵⁹. П. Чубинський залучив до публікації матеріали із Київської

(Київського, Бердичівського, Васильківського, Звенигородського, Канівського, Радомишльського, Черкаського, Чигиринського повітів), Волинської (Дубенського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Старокостянтинівського повітів), Подільської (Брацлавського, Гайсинського, Каменецького, Літинського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського повітів), Полтавської (Золотоніського повіту), Гродненської (Брестського, Пружанського, Кобринського повітів), Мінської (Мозирського повіту) губерній, Хотинського повіту Бессарабської області. Отже, дослідник вивчав ситуацію не за адміністративним поділом Російської імперії, а на основі етнографічного принципу, включаючи до дослідження етнічно українські території. В основному зібрано інформацію з Правобережної України за період 1861–1871 рр. Усього, за підрахунками П. Гільдебрандта, який складав Показчик до видання, П. Чубинським подано 574 рішення волосних судів. Стосовно інституту власності нас цікавили передусім рішення, пов'язані з поділом майна, поділом спадщини, набуванням власності, орендами, договірно-зобов'язальними відносинами у сфері майна. Використання цих матеріалів відбувається не вперше: П. Чубинський у дослідженні “Короткий нарис народних юридичних звичаїв”¹⁶⁰, а також О. Кістяківський у роботі “Волосні суди, їх історія, сучасна практика та становище”¹⁶¹, опубліковані у цьому ж виданні, розкрили головні риси й тенденції звичаєво-правових відносин українців та діяльності волосних судів, накреслили генеральні лінії досліджень на цю тематику. У нашій праці матеріали волосних судів, зібрані П. Чубинським, долучаються до матеріалів з інших регіонів України, з інших часових періодів, допомагаючи витворити загальноукраїнську картину.

Регіональну “палітру” діяльності волосних судів дещо розширює інше видання рішень волосних судів, а саме “Праці Комісії по перетворенню волосних судів” (1873–1874), четвертий і п'ятий томи яких присвячено українським губерніям, а саме: четвертий том Харківській (4 із 10 повітів) і Полтавській (6 із 15 повітів) губернії¹⁶², п'ятий – Катеринославській (5 із 9 повітів) і Київській (11 із 12 повітів) губерніям¹⁶³. Це джерело також фігурує в науці не вперше. Його більшою чи меншою мірою використовували представники російської наукової традиції XIX ст. І. Оршанський, С. Пахман, В. Мухін. Так, зокрема, С. Пахман зазначав щодо волосних судів: “При ближайшем ознакомлении с ними нельзя не убедиться, что в них отражаются большею частью чисто народные юридические воззрения”¹⁶⁴. Що стосується української науки, то звернень до цього джерела не існує. Варто зазначити, що С. Пахман, В. Мухін (частково І. Оршанський), аналізуючи на основі

“Праця Комісії по перетворенню волосних судів” звичаєве право народів, які проживали на території Росії, залучали дані щодо українських губерній. Однак ці факти (в основному вони стосуються сімейно-майнових відносин) розглядалися на фоні всієї звичаєво-правової традиції, що побутувала на території Росії, без виявлення саме української специфіки.

У даному дослідженні ці джерела використовуються винятково під кутом зору української звичаєво-правової традиції, з усією її специфікою.

О. Л. Боровиковський у дослідженні “Звіт судді” дотримувався такого викладу матеріалу: спершу робив аналіз найбільш проблематичних для судівництва тем із селянського побуту, а в додатках подавав витяги з рішень Одеської Судової палати за період роботи автора в ній на посаді судді з 1883 до 1894 р. В Одеську Судову палату потрапляли не лише справи Катеринославської, Херсонської та Таврійської, а й Подільської губерній. Праця складається з трьох томів, останній присвячено селянським справам (“Дела мужичьи”), у додатках I–XLIX в кінці тому подаються найхарактерніші справи¹⁶⁵. Ці матеріали також використовуються вперше для характеристики звичаєво-правової ситуації в Україні в XIX ст.

У зв'язку із загостренням питання щодо старозаїмочного землеволодіння в Харківській губернії, в останній чверті XIX ст. було опубліковано ряд джерел щодо цього. Серед них рішення Харківського окружного суду за позовами селянських громад до Харківської казенної палати, видані у 1883 р. присяжним повіреним округу Харківської судової палати М. Чижевським¹⁶⁶. У виданні є Додаток, де містяться копії жалуваних Слобідським полкам грамот та інших документів, які також дають змогу проаналізувати окремі моменти українського осадного права.

У 1884 р. вийшло ще одне своєрідне джерельне видання: Збірник судових рішень грамот, указів та інших документів, пов'язаних з питанням старозаїмочного землеволодіння у Слобідській Україні¹⁶⁷. Специфіка була в тому, що воно готувалося адвокатами, котрі вели справи селян – В. Гуровим та Є. Бродським. Тобто документи підібрані тенденційно: ті, за допомогою яких можливо було виграти судові справи селян. У цій групі джерел ясніше, аніж в будь-якій іншій, розкривається звичаєво-правовий аспект проблеми старозаїмочного землеволодіння.

Під час підготовки нового закону щодо старозаїмочного землеволодіння (він був прийнятий 17 травня 1899 р.) Міністерство юстиції також випустило збірник матеріалів, що містив ряд важливих документів, які розкривали історію походження старозаїмочного землеволодіння на Слобожанщині¹⁶⁸. Це такі документи: представлення міністра юстиції в Державну

Раду про старозаїмочні землі 17 лютого 1896 р., довідки Державної канцелярії та інші праці Державної Ради. На основі їх аналізу простежується непростий процес взаємовідносин влади і селян у вирішенні питання щодо юридичного статусу старозаїмочних земель, нерівна боротьба влади зі звичаєм, окремі риси народної правосвідомості щодо інституту власності тощо.

Стосовно козацького землеволодіння і народно-правових уявлень козаків щодо власності представляють інтерес окремі документи Малоросійського Генерал-губернаторства (1802–1856), частина з яких опублікована В. Шандрою¹⁶⁹.

Ряд істотних документів щодо становища селян видано у збірках на тему селянського руху в Україні в ХІХ ст.¹⁷⁰

Значна частина судових справ, апеляцій тощо неопублікована і перебуває в архівах. Показовим в цьому плані є фонд 442 Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК), де зібрано документи Канцелярії Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернаторств (1796–1916). На відміну від опублікованих матеріалів волосних судів, цей фонд містить документи, які хронологічно охоплюють все ХІХ ст. Крім того, цей фонд характеризується значною тематичною різноманітністю. З точки зору звичаєвого права тут бачимо безмежну кількість прикладів розгляду як сімейних майнових справ (сімейні поділи, поділ спадщини, конфлікти за межу), так і громадських: сервітутні суперечки поміж селянами й поміщиками; захвати землі, діяльність громад-обществ, справи стосовно чиншовиків тощо. У скаргах, "прошеннях" селян простежуються звичаєво-правові уявлення щодо земельної власності, договірно-зобов'язальних відносин, "панського права" тощо. З точки зору звичаєво-правової традиції ці документи вводяться в науковий обіг також уперше.

Джерельна база пропонуваного дослідження включає також матеріали іншого фонду ЦДІАК – Харківської Судової палати, де розглядалися судові справи так званих "старозаїмочників"¹⁷¹, які є суттєвим документальним доповненням до публікованих джерел.

Ще одною важливою групою джерел означеного регіону є подвірні описи, які склалися повітовими земствами в останній чверті ХІХ ст.

Що стосується західноукраїнських земель, то тут характер джерел дещо інакший. На цій частині України, по-перше, практикувалося ведення документації на рівні сільської громади, чим займалися "громадські уряди", "громадські ради" та інші органи місцевого самоуправління, документи яких

зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові¹⁷². Ці матеріали були ретельно опрацьовані й введені в науковий обіг львівським дослідником Ю. Гошком у праці "Звичаєве право українців Карпат". Щоправда, у нашому дослідженні їх застосування є спорадичним, тому що група архівних документів охоплює порівняно невеликий, етнополітично та етнографічно своєрідний, регіон (Сяноччина, Перемишлянщина, Белзька земля), і висновки щодо нього не можуть поширюватися на всі західноукраїнські землі. Крім того, громадські уряди закінчили ведення своїх "війтівських книг" до початку XIX ст., а ті, котрі протримались до 1939 р., як правило, мають лише поодинокі записи стосовно XIX ст., і на їх основі не можна скласти загальних висновків, тож такі записи аналізуються в комплексі інших – систематичних і поодиноких – записів.

Важливим джерелом дослідження сервітутних відносин на західноукраїнських землях є документи Крайової комісії у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей при Галицькому намісництві, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові¹⁷³. З точки зору звичасвої традиції значний інтерес становлять найбільш конфліктні сервітутні суперечки за право користування лісами та пасовиськами, оскільки в листах-проханнях від громад та окремих осіб, у протокольних свідченнях селян на засіданні комісії виявляються саме народноправові погляди на власність.

Щоб розкрити передумови своєрідних земельних відносин, котрі збереглися на Лівобережній Україні та Слобожанщині в XIX ст., залучаємо джерельний матеріал з XVIII ст., який розкриває походження так званого заїмочного землеволодіння. Зокрема, праця І. Луцицького "Збірник матеріалів для історії громади і громадських земель в Лівобережній Україні в XVIII ст."¹⁷⁴ подає витяги з джерел у первинному вигляді, без коментаріїв і розмірковувань, даючи можливість кожному новому поколінню дослідників трактувати ті джерела по-своєму. Матеріали збірника можна згрупувати таким чином: 1) акти купівлі-продажу громадських земель "приватними" власниками і навпаки; 2) матеріали розслідувань щодо конфліктних ситуацій між громадами з приводу угідь, між громадами й окремими власниками; 3) розмежувальні акти.

Другу групу у нашому дослідженні становлять історичні та етнографічні джерела, передусім: а) матеріали господарчої діяльності окремих господарств – як панських, так і селянських; б) матеріали опитувань і складені на їх основі історико-етнографічні описи.

Наявність матеріалів щодо економічних звичаїв, котрі діяли в межах селянських і поміщицьких господарств, хронологічно нерівномірна: щодо першої половини XIX ст. – це спорадичні записи, спостереження окремих поміщиків з приводу договірно-зобов'язальних та майнових відносин поміщиками й селянами, поміж селянами в їхніх маєтках. Так, наприклад, у праці В. Тарновського, окрім тверджень загального характеру, є опис економічних звичаїв с. Потоки Канівського пов. Київської губ.¹⁷⁵. Граф В. Стройновський у праці "Про угоди між поміщиками і селянами"¹⁷⁶ описує деякі звичаї, що збереглися в маєтку його дружини на Правобережній Україні.

У другій половині, а особливо в останній чверті XIX ст. земські управи різних губерній стали активно здійснювати господарчі описи своїх повітів, видавати "Матеріали для оцінки земельних угідь"¹⁷⁷, а також подвірні описи. У цих документах подано докладну характеристику всіх повітових угідь, способи їх використання, поземельні та договірно-зобов'язальні відносини, що практикуються в даному повіті поміж орендаторами й орендарями, між селянами й поміщиками, поміж селянами, і мають переважно звичаєвий характер. За цими документами можна з'ясувати відмінності в становищі колишніх поміщицьких, колишніх державних селян, колишніх козаків тощо.

Нерівномірність розподілу джерел такого типу поміж першою і другою половинами XIX ст. є не дуже відчутною, оскільки інформація з матеріалів другої половини століття відображає не нові звичаї, пов'язані зі вступом у дію буржуазних аграрних відносин, а навпаки – надзвичайно консервативні й архаїчні риси договірно-зобов'язальних та майнових відносин феодального типу в межах селянських і панських господарств. Тож цілком закономірно висновки щодо цього часового періоду можуть екстраполюватися на першу половину XIX ст.

Окрім подвірних описів, певну інформацію щодо загального становища селян у XIX ст. подають статистичні збірники¹⁷⁸.

Важливим джерелом вивчення поземельних відносин у Галичині XIX ст. є Йосифінська і Францисканська метрики – перші поземельні кадастри Галичини. В них міститься облік та економічна оцінка нерухомого майна, перепис і економічна оцінка земельних угідь. Можна виявити певні аналогії з подвірними описами в Росії, хоча методика збирання матеріалу і структура метрик відмінні. Йосифінська метрика готувалася протягом 1785–1788 рр. на основі перепису й оцінки земель, що здійснювалися місцевими комісіями в складі громадського війта, присяжних та обраних громадою шести представників – "мужів довір'я", на чолі з двірським урядником під наглядом урбаріальних комісій¹⁷⁹. Францисканська метрика – новий

поземельний кадастр, здійснений на основі виправлень Йосифінського, зроблених у 1819–1820-х рр. Так само, як і в російських подвірних описах, в Йосифінській та Францисканській метриках міститься важлива інформація про угіддя і способи їх використання, про поземельні відносини, розв'язання конфліктів під час розмежувань земель, окремі акти купівлі-продажу тощо. Ці матеріали знаходяться в Центральному державному історичному архіві у Львові¹⁸⁰.

Для вивчення сервітутних проблем, вирішення конфліктів, пов'язаних з користуванням різними угіддями в Західній Україні тощо, якнайширше залучено матеріали ЦДІАЛ, фонду “Галицьке намісництво” (1772–1921), зокрема Крайової комісії в справах викупу і врегулювання земельних податків, що була створена в 1851 р. Документи часом містять прямі вказівки на існування того чи іншого звичаю в тій чи іншій місцевості або ж на основі аналізу протоколів засідань комісії, опитування свідків тощо можна з'ясувати звичаєво-правові погляди селян згаданого регіону.

Матеріали про сервітутні суперечки містяться в Центральному державному історичному архіві у м. Києві¹⁸¹, а також в обласних архівах: Житомирської¹⁸², Волинської¹⁸³, Ровенської областей¹⁸⁴, Волинського краєзнавчого музею¹⁸⁵.

У XIX ст. і в Росії, і в Галичині в різних державних сферах, в тому числі науковій, господарчій, правничій тощо, практикувалося збирання інформації за допомогою **анкетування**.

У 1848–1849 рр. Міністерство державного майна (Министерство государственных имуществ) здійснило опитування державних селян з приводу спадкових звичаїв. Результати анкетування були упорядковані й видані О. Бариковим¹⁸⁶. Опитування охоплювало й ряд українських губерній, а саме Київську, Подільську і Волинську (так звану “Польську Україну”, за тодішньою термінологією), Полтавську і Чернігівську (“Малоросію”), Харківську (“Руську Україну”), Катеринославську, Херсонську і Таврійську (“Новоросійський край”), а якщо врахувати, подібно до П. Чубинського, й інші етнічно українські землі, то до матеріалів можна додати результати опитування на території білоруських губерній (або, за тогочасним визначенням – “Литовського, Білоруського краю”), Північну Бессарабію. Питальник охоплював такі проблеми: перехід будинку і господарства по смерті господаря, поділи майна, участь солдата в спадку.

Матеріали опитувань селян, волосної адміністрації та судів містяться у вищезгаданих “Працях Комісії по перетворенню волосних судів” (1873–

1874), де вони подаються безпосередньо перед вибіркою рішень волосних судів тієї чи іншої волості. Як зазначав С. В. Пахман, результати опитування фактично збігаються з практичними рішеннями волосних судів¹⁸⁷. Питання анкети стосувалися загальної інформації про волость, про діяльність волосних судів. З погляду інституту власності, найбільший інтерес становлять відповіді селян про майнові справи, спадкування за звичаєм, опіку малолітніх, сиріт, про приймацтво тощо.

На матеріалах опитувань і рішень волосних судів Полтавська губерньська з селянських справ Присутність (Полтавское губернское по крестьянским делам Присутствие) підготувала "Систематичний звід юридичних звичаїв Полтавської губернії"¹⁸⁸. Народні звичаї у ньому класифікуються так: 1) шлюбні; 2) сімейні; 3) спадкувальні; 4) опікунські; 5) право давності; 6) звичаї купівлі-продажу, договірні і зобов'язальні; 7) звичаї при укладенні угод про найм на роботу; 8) звичаї "гріх навіплі"; 9) докази. Сама класифікація звичаїв є дещо недосконалою, проте головна заслуга безіменних авторів цього зведення в тому, що в одній колонці подаються загальні звичаї, а в іншій – місцеві. Цей принцип застосовано у вітчизняній науці вперше, і хоча він не має авторського права, проте вартий особливої уваги. Проблема кодифікації звичаїв знайшла свою розв'язку: надзвичайно варіабельну систему звичаїв неможливо втиснути в рамки норм, саме тому мають подаватися і відхилення від загальноновживаних правил.

У 1979 р. Імператорське Вільне економічне товариство запропонувало на розгляд Імператорського Російського географічного товариства "Програму для збирання свідоцтв про сільську поземельну общину"¹⁸⁹. Програма стосувалася передусім російських губерній, де практикувалося общинне землеволодіння, а також окремих місцевостей України. Хоча анкета й не містить відповідей на запитання, вона надзвичайно змістовна, адже складена на основі ретельних досліджень багатьох дослідників – і авторитетних науковців, і провінційних аматорів-ентузіастів. Внаслідок цього перелік питань практично містить повну інформацію про майже всі можливі варіанти існування поземельних общин.

Праця "Звичаєве право селян Харківської губернії" (1896)¹⁹⁰ була видана Харківським губернським статистичним комітетом з метою повного й систематичного вивчення юридичних звичаїв селян. Вона складалася з двох частин: в першій (256 сторінок) розміщені повідомлення 20-ти волосних судів з двох повітів (Старобільського і Вовчанського), в другу (70 сторінок) – включено окремі записи зі звичаєвого права. Ця робота містить відповіді волосних судів на питання, хоча часом здається, що респонденти

намагалися підлаштувати свої відповіді під цивільне законодавство – настільки вони ідентичні до останнього.

Судячи з матеріалів, анкетування з питань звичаєвого права XIX ст. було таким поширеним, що цілком імовірне існування ряду інших квестіонаріїв. Проте зазвичай всі вони ідентичні. Навколо процесу опитувань сільського населення різних місцевостей Росії згуртувалася група ентузіастів – волосних суддів, мирових посередників, писарів, священиків тощо, – які взяли активну участь у збиранні етнографічних свідоцтв зі звичаєвого права.

Цікаве своєю фактологічністю невеличке етнографічне дослідження одного, а саме Літинського, повіту Подільської губернії мировим посередником М. Данильченком, результати якого опубліковані у 1869 р.¹⁹¹ Дослідження вийшло після праць П. Чубинського і вже є цілком систематичним та упорядкованим. Зокрема, в розділі “Цивільне право” автор виділив такі підрозділи: 1) право сімейне; 2) юридичні відносини між членами сім’ї; 3) опіка; 4) способи набування власності. У матеріалах щодо сімейної власності міститься важлива інформація про взаємозв’язок спорідненості з сімейними та спадковими поділами; досить детально подано свідоцтва про договірно-звичаєві відносини серед селян Поділля тощо.

Ретельністю відзначаються зібрані волосним писарем І. С. Шаровкіним матеріали щодо звичаїв Печензької вол. Вовчанського пов. Харківської губ.¹⁹² Автор фіксував найдрібніші деталі звичаєво-правової ситуації в кількох поселеннях однієї волості, навіть ті, які його сучасники вважали несуттєвими. Однак сьогодні саме ці деталі не лише відтворюють тогочасний етнографічний і звичаєвий колорит, а й дають змогу краще зрозуміти тодішні звичаї. Зокрема, І. Шаровкіна цікавлять не просто шлюбні відносини, а й нещасливі шлюби, не просто бідність селян, а й специфіка відхожого промислу тощо. Ці деталі не заважають досліднику зробити і власні конкретні висновки щодо спадкового права, опіки, різних аспектів сімейної власності, общинного землеволодіння, звичаїв купівлі-продажу тощо.

Чимало етнографічних матеріалів стосовно економічних та правових звичаїв українців є в Архіві Російського географічного товариства у Санкт-Петербурзі. Ці етнографічні записи розкидані по різних фондах, що упорядковані за регіональним принципом (за губерніями). Як правило, ці відомості містяться в комплексних описах окремих повітів¹⁹³, матеріали в яких зібрані за питальником загального спрямування, куди, крім звичаєвих особливостей тієї чи іншої місцевості, були включені питання щодо вірувань, календарних та родинних звичаїв, національного характеру тощо. Серед

цих матеріалів трапляються записи вузькотематичного звичаєво-правового плану¹⁹⁴.

До дослідження інституту власності у звичаєво-правовій культурі українців залучаються також матеріали рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Щоправда, порівняно з іншими етнографічними матеріалами – обрядовими звичаями, фольклором, віруваннями, – матеріали зі згаданої теми трапляються значно рідше, проте вони становлять особливий інтерес з огляду на етнографічну спеціалізацію. Серед них можна виділити матеріали, зібрані й упорядковані видатним українським етнографом В. Кравченком з Житомирщини¹⁹⁵, записи О. Сержпуптовського з Чернігівщини¹⁹⁶, О. Кістяківського¹⁹⁷ та ін.

Зібрані в 20–30-х рр. ХХ ст. етнографічні матеріали щодо весільних звичаїв у рамках діяльності “Етнографічної комісії ВУАН” також залучаються до роботи в параграфі про шлюбні угоди¹⁹⁸, хоча час їх запису дещо пізніший від означеного в назві періоду. Це пов'язано з тим, що хронологічні межі звичаєво-правових явищ ніколи не можуть бути чітко окреслені початком чи кінцем століття. Народна культура дуже консервативна, особливо в тих сферах, куди закон доходив повільно, зокрема, це сфера сімейно-шлюбних відносин. Саме тому в роботі активно використовуються матеріали фонду “Етнографічна комісія ВУАН”, що містяться в рукописних фондах ІМФЕ.

Важливим джерелом дослідження діяльності сільських громад у Галичині є “Матеріали до ґмінної реформи в Галичині”, складені В. Левицьким¹⁹⁹. Це систематизовані й упорядковані матеріали опитування повітових відділів і староств на основі складеного у 1887 р. Крайовим Відділом квестіонарію про ґмінні відносини в Галичині. Серед різних питань (поліційний устрій, судівництво тощо) є ряд таких, що стосуються громадської власності – рухомого й нерухомого майна, способів розпорядження ним тощо. Ці матеріали дають можливість скласти об'єктивну картину діяльності сільських громад у Галичині в пореформений період.

Польські та українські дослідники з другої половини ХІХ ст. також розпочали кампанію по збору звичаєвого матеріалу через опитування сільського населення, зокрема М. Каспарек (склав квестіонар із 62 питань)²⁰⁰, Б. Грибовський (склав анкету зі спадкових звичаїв)²⁰¹, К. Левицький²⁰², Ф. Буяк²⁰³.

Цікаво, що на території, підпорядкованій Російській імперії, часто ентузіастами збирання матеріалу з народної культури були поміщики, а на Галичині

таку діяльність провадили греко-католицькі священники. Так, наприклад, парох з с. Мшанець на Бойківщині М. Зубрицький видав кілька праць, які зробили Мшанець "класичним" прикладом з етнографії Бойківщини²⁰⁴.

До дослідження залучаються не лише етнографічні, а й фольклорні матеріали, зокрема легенди та перекази²⁰⁵, народні оповідання²⁰⁶, народні пісні²⁰⁷. Для пояснення народної термінології активно долучаються різні словники²⁰⁸.

Законодавчі та урядові акти, постанови, рішення становлять третю групу першоджерел, на основі яких здійснюється дослідження інституту власності в українській звичаєвій культурі. Оскільки дослідження має не історико-правовий, а історико-етнологічний характер, то аналіз законодавчих актів займає другорядне по відношенню до історичного та звичаєвого матеріалу місце. Залучаються документи, пов'язані з так званим селянським правом – тобто законодавчими актами, що регулювали земельні, сімейні, общинні відносини в стані селянства. В плани даного дослідження не входив повний аналіз юридичних джерел, які не відображають звичаєву ситуацію, саме тому залучено тільки основні законодавчі акти.

Підбірка документів для аналізу в нашому дослідженні велася за певним принципом. По-перше, в російському законодавстві на селян поширювалися як загальні цивільні закони про особисті, сімейні і майнові права, а по-друге, існувало особливе селянське законодавство, яке визначало специфічні правовідносини, що мали діяти в середовищі виключно селян. Саме тому аналіз реальних сімейних і майнових відносин у селянській родині, умов вступу в шлюб, прав та обов'язків кожного з членів сім'ї, положень про спільну сімейну власність для порівняння зі звичаями підкріплювався положеннями з X тому, частини I **Цивільного законодавства Російської Імперії**²⁰⁹. Щоб підкреслити абсолютну своєрідність звичаєво-правових відносин у сфері спадкування і поділу майна, також наводилися окремі положення офіційного спадкового права, загальні цивільні закони про опіку (Кн. 1 "Цивільного Кодексу"); закони про власність, володіння і користування (Кн. 2); договірно-зобов'язальні відносини.

У IX Томі Зводу законів Російської імперії є Особливий додаток до Законів про стани ("Особое приложение"), де, в свою чергу, містяться Положення про селянський стан (Положения о сельском состоянии)²¹⁰. У книзі першій "Загальне положення про селян" (Общее положение о крестьянах) визначено особисті й майнові права селян (земельні наділи та процедури з ними, громадську власність, сільське і волосне самоуправління тощо). Це

законодавство дає можливість зрозуміти, за словами О. Леонтєва, систему селянського самоуправління та фіктивність селянських "свобод", наданих їм внаслідок реформи 1861 р.

В окремих місцевостях України земельні відносини селян, взаємостосунки з поміщиками, повинності тощо регулювалися так званими Місцевими Положеннями.

"Місцеве Положення про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Малоросійських"²¹¹ і "Місцеве Положення про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях Київській, Подільській та Волинській"²¹² за структурою подібні. З огляду на тему інституту власності, найбільш важливими є, зокрема, розділи 1 ("Про наділ і користування селян землею та іншими угіддями"), 2 ("Про обмін земель і угідь"), 3 ("Про користування землею та іншими угіддями"), і, частково, розділ 4 ("Про звільнення селян із сільських громад-обществ і прийом в них сторонніх осіб") та розділи, пов'язані з різними повинностями селян на користь поміщиків.

На Півдні України і частково в окремих районах Слобожанщини діяло "Місцеве Положення про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Великоросійських, Новоросійських і Білоруських"²¹³.

Підбірки законів, які практично використовували присяжні повірені, їхні помічники та особи, що вели селянські справи, містяться у виданні П. Брюнеллі "Селянський адвокат"²¹⁴. Тут представлено документи, які визначають політичні права селян, громадянські права, майнові та зобов'язальні права селян, їхні особливі права тощо. До збірника входять також додатки. Нас цікавили форми паперів, що подавалися в офіційні інстанції: прошення, скарги, відгуки, довіреності, приговори, посвідчення, угоди з селянських справ. Саме офіційна форма та їх втілення на практиці, тобто відмінності від офіційної форми і їх втілення на папері, і дають потрібний матеріал для дослідника народної правосвідомості. До речі, автор праці наводить також найбільш загальні положення зі звичаєвого права²¹⁵.

Західноукраїнські землі, перебуваючи від Австрією і Австро-Угорщиною, керувалися загальними законами, зокрема Конституцією Австрії 1867 р.²¹⁶, Законом Цивільним 1811 р.²¹⁷ Д. Савчак переклав українською мовою, упорядкував і видав збірник адміністративних законів Австро-Угорщини²¹⁸, частина перша якого – "Законы о громадах и делах гражданских" – присвячена законодавчому регулюванню діяльності громад у Західній Україні. Це регулювалося так званим "Законом громадським, обов'язую-

чим в Королівстві Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківським з дня 12 серпня 1866 р., виданий на підставі державного закону з дня 5 марта 1862 р.”).

У ЦДІАЛ у фондї 146 “Галицьке намісництво” містяться матеріали щодо видання “Устави о судах мирових в Королівстві Галиції і Лодоморії з Великим Князівством Краківським” (1873–1875)²¹⁹, а також “Устави о установленню громадских урядов роз’ємчих”²²⁰.

Задля ілюстрації окремих звичаєвих норм, які існували на українських землях, наводимо приклади з пам’яток історії українського права “Литовського статуту”²²¹, “Права, за якими судиться малоросійський народ”²²².

Огляд джерел, що використовуються в дослідженні про інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст., переконує в тому, що існує великий обсяг неопрацьованого попередніми дослідниками матеріалу, аналіз якого дає можливість пролити світло на звичаєво-правову ситуацію в українському селі означеного періоду, розкрити питання взаємозв’язку звичаю і права, специфіки різних економічних звичаїв у різних регіонах України. Варто визнати, що джерела з різних регіонів України відрізняються і кількісно і якісно. Однак у цій ситуації все-таки виявляється загальноукраїнська традиція, яка має в різних куточках нашої землі спільні тенденції розвитку і функціонування. Крім того, масив джерел з різних регіонів України дає можливість виявити несподівані нюанси звичаєвої традиції, своєрідну місцеву специфіку, фольклорний характер побутування звичаїв.

Новий період у розвитку української науки, пов’язаний зі здобуттям нашою державою незалежності, вимагає нових наукових підходів до вивчення звичаєвої культури, зокрема таких, що базовані на перевазі факту перед рефлексіями, на нових методологічних засадах. Новий час настійливо потребує нового осмислення історії народної культури, а звичаєво-правової – з огляду на її маловивченість – особливо.

РОЗДІЛ II

ІНСТИТУТ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ТА ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ У ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

І. Регіонально-хронологічні аспекти вивчення земельних відносин в Україні

Основною хвибою етнографічних досліджень звичаєво-правової культури є незнання реальної правової ситуації того чи іншого періоду, внаслідок чого чимало правовідносин, які регулювалися законом, визначалися дослідниками як суто звичаєві. З іншого боку, недолік історико-правових досліджень полягає в цілковитій відсутності конкретної інформації щодо реальної соціально-економічної ситуації, щодо того, як діяв чи чому не "працював" на практиці той чи інший закон. Так, "найновіше" видання "Історії держави і права України" в розділах про суспільний лад, принаймні щодо ХІХ ст., користується фактажем (а точніше його відсутністю), термінологією та ідеологічними засадами радянської науки¹. Саме тому, перш ніж вивчати конкретну звичаєво-правову ситуацію "на місцях", тобто в окремих губерніях, повітах, селах, варто дати короткий історико-правовий огляд.

Пропонований підрозділ не є і не може бути повністю базованим на звичаєвому матеріалі. Питання земельної власності, земельного володіння й користування завжди було нерозривно пов'язане з правом та діяльністю державних органів. Саме тому в ньому більшою мірою, аніж в інших розділах, приділятиметься увага соціально-історичним та історико-правовим аспектам. Це перше. Друге. У питаннях земельних відносин завжди особливе значення має хронологічний аспект: що було "до і після". Щодо ХІХ ст. це "до і після" стосується відміни кріпосного права. Третє. В цьому питанні дуже важливий також регіональний аспект. Тож видається доцільним порівняти правову ситуацію в окремих українських регіонах у хронологічному аспекті.

Матеріал щодо земельних відносин диктує такий поділ на регіони:

1. Галичина, Буковина, Закарпаття.
2. Правобережна Україна і Волинь.
3. Лівобережна Україна та Слобожанщина.
4. Південь України.

Як бачимо, поділ на регіони досить стандартний як для історичної науки і має не етнографічний, а етнополітичний характер. Це й не дивно. Земля, земельна власність завжди перебували в центрі уваги кожної держави, і кожна держава мала свою правову культуру земельних відносин, в межах якої існувало і до якої мусило адаптуватися селянство.

Галичина, Буковина і Закарпаття в XIX ст. перебували в політико-правовому просторі Австрії та Австро-Угорської імперії з її німецькою структурованістю і передбачуваністю права. Однак у XIX ст. в цих регіонах ще давалися взнаки наслідки польського і, відповідно, молдавського та угорського, права і державного упорядкування, до яких і пристосовувалася австрійська влада.

Наступний регіон – Правобережна Україна і Волинь (Юго-Западный край), які після переділу Польщі відійшли до Російської імперії. Тут наприкінці XVIII–XIX ст. починає “працювати” право Російської імперії, спершу дуже делікатно, залишаючи майже незмінними польські порядки, однак після польських повстань більш рішуче ставлячись до всього польського, в тому числі й до права, однак при цьому залишаючи головні засади землеволодіння, землекористування і форми повинностей.

Лівобережна Україна (в тогочасних документах виступає як “Малороссия”), хоч і перебувала протягом XVII–XVIII ст. в лоні Російської імперії, проте змогла зберегти свою правову специфіку, зокрема у фактичних формах землеволодіння, незважаючи на те, що формально вони могли бути інакшими.

Слобожанщина, яка засновується за зразком Лівобережної України, в нових політичних умовах мала подібну до сусідніх (Чернігівської, Полтавської) губерній концепцію землеустрою, принаймні для українських поселень. Однак формальне перебування в державному просторі Російської імперії на момент заселення створило певним чином картину традиційного українського осадного права, оскільки тут йшла паралельно з українською ще й російська колонізація. Попри це, і Лівобережну Україну, і Слобожанщину щодо земельних відносин можна розглядати разом.

І останній регіон – Південь України. Він був заселений найпізніше, тут форми осадного права й землеволодіння були ще різноманітніші, аніж на

Слобожанщині. Оскільки, поряд з поміщицькою, тут існувала вільна колонізація, остання мала різні (українська, російська, німецька, болгарська тощо) форми.

Тепер щодо послідовності розміщення регіонів у нашому переліку. Такий порядок є немовби спектром різних земельних відносин, з плавним переходом з однієї системи в іншу. Спектр розпочинають Буковина, Галичина, Закарпаття. Хоча традиційно в радянській, а тепер і в нинішній українській історичній науці західноукраїнські землі розглядаються після так званої "великої України", проте варто нарешті визнати, що Галичина завжди демонструвала більш прогресивний і більш європейський уклад, ніж Центральна та Східна Україна. Тут процеси модернізації, в тому числі й земельного права та землевпорядкування, завжди випереджали подібні процеси в Російській імперії. Правобережна Україна до поділів Польщі перебувала в одному з Галичиною полі польського права. Релікти польського права хоча й по-різному трансформувалися протягом ХІХ ст. в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській державах, проте були дуже подібними. Правобережна Україна має зв'язок (в основному етнополітичний і правовий) не тільки з Галичиною, але історично й етногенетично більше з Лівобережною Україною та Слобожанщиною, які були колонізовані вихідцями з Правобережжя.

1.1. Галичина, Буковина, Закарпаття

У Польщі, до складу якої входила Галичина напередодні поділів, земля, і, відповідно, селяни, які жили на ній, належали королю, духовенству або шляхті. Землі, що були власністю корони ("крулевщизна"), ділилися на дві категорії: "староства" – державні маєтки, які надавалися шляхті в нагороду за певні заслуги перед королем у довічне володіння з обов'язком сплати четвертої частини доходів у казну, – і столові землі. З одного боку, шляхтичі, яких хотіла відзначити корона, призначалися старостами на ту чи іншу територію "крулевщини", з іншого – "столові маєтки" були призначені власне для утримання короля та його сім'ї, хоча вони й здавалися в оренду, сплата якої поповнювала королівську казну. На думку багатьох дослідників, у цьому регіоні, на відміну від Росії, де становище монастирських селян було найтяжчим, у духовних маєтках хата, знаряддя праці, худоба складали приватну власність селян, вони мали достатньо землі, їхній побут був налагоджений, повинності невисокі². Найчисленнішою групою селян були шляхетські та поміщицькі селяни ("дідицькі", "піддані", "хлопи"). Аналіз даних

перепису населення Галичини в 1776 р., здійсненого австрійським урядом, показав високий становий та соціальний різнобій у групі селян. Так, зокрема, піддані ділилися на такі основні категорії: "парові", "поєдинки", "халупники", "комірники", "піші", "тяглові", "поденники"³. Селяни, які належали поміщикам (шляхті), відбували панщину або ж сплачували чинш. Хоча вони жили на панській землі, в деяких маєтках, за місцевим звичаєм, залежним селянам навіть було надане право спадкування землі за певний, раз і назавжди внесений, викуп (*zakupienstwo*). Селяни здебільшого без обмежень або ж за незначний чинш чи відробіткові послуги користувалися панськими лісами й пасовиськами. Ці правила в кожному маєтку регулювалися місцевим звичаєм. Окрім залежних (принаймні формально) селян, існувала категорія так званих "вільних людей" ("паробки", "коморники"). Вони не були прикріплені до землі, проте їхній статус був невисоким. Вони жили з наймитів, заробітчанства. За матеріалами Г. Горинь, у групі "комірників" були переважно убогі жінки ("комірницї"), які мешкали в чужих людей, виконуючи дрібну хатню роботу або ж наймалися на літній сезон, подібно до наймитів, харчуючись окремо від господарів⁴. Гуцульські селяни неофіційно поділялися на "дуків", "газдів" та "бідарів"⁵.

У Польщі побутував особливий вид регулювання поземельних прав і обов'язків селян – інвентарі. Інвентарі були визнані обов'язковими в кожному маєтку, однак не існувало єдиної системи їх складення. Це створювало умови для широкого застосування місцевого звичаю – внутрішніх правил, які встановилися в тому чи іншому маєтку і мобільно пристосовувалися до зміни обставин – селянських гараздів, урожайності земель, зміни власника чи орендаря, демографічних змін тощо.

У той час, як у Росії кріпосне право залишалося майже в первісному вигляді аж до самого знищення його в 1861 р. і держава мало втручалася в цю сферу, в Польщі обмеження поміщицької влади було здійснене ще до її поділів. При австрійському уряді прогресивні процеси (принаймні в законодавчому плані) щодо селянства посилювалися.

Буковина до приєднання до Австрії перебувала у складі Молдавії, де земля була князівською, боярською або монастирською (єпископською). Відповідно розрізнялися й категорії залежних селян, які, залежно від місцевих звичаїв, були панщинними, чи оброчними (чиншовими), або ж відробляли обидва види повинностей. Земля виділялася землевласником і передавалася громаді, яка й розподіляла та переділяла її поміж селянами. Ліси, що належали землевласникам, перебували у безплатному користуванні селян: за звичаєм, розчищення селянами лісу під пасовиська

автоматично надавало їм право користуватися цією ділянкою⁶. На Буковині ще задовго до входження до просвітницької монархії Австрії, котра відзначалася особливим лібералізмом, існував ряд звичаєво-правових положень, які надали досить широкі свободи селянству: йдеться, в основному, про два документи: “золоту грамоту” воєводи Григорія Олександра Гіки від 1 січня 1766 р. і “хризову”, тобто грамоту Дуки від 28 вересня 1694 р. Перша, за народними переконаннями, мала застосовуватися до мешканців долин, а друга – до мешканців гір⁷. Обидві грамоти мали яскраво виражений звичаєво-правовий характер.

На Буковині селяни традиційно ділилися на кілька груп, відповідно до їхнього майнового стану (за кількістю землі або великої рогатої худоби: так, заможними вважалися селяни, які мали по шість волів (тобто на один плуг) і кілька корів; друга група – середні, в яких було не менше пари волів і кілька корів; третя група – бідні, що не мали волів, а лише корів, і четверта група – халупники, які, крім хати, нічого не мали або мали стільки землі, що вона не могла їх прогодувати⁸.

Існувала в цьому регіоні категорія подвірних селян-землеволодільців – резешів. Описуючи резешів іншого регіону, а саме Бессарабії, російський дослідник общинного права О. Ізгоев зазначав, що виникали вони внаслідок переходу маєтку від одного володільця до багатьох спадкоємців. Відповідно, зі збільшенням кількості нащадків, зменшувалися ділянки землі. Дослідник визначає їхню колективну власність як власність громадську (общественную)⁹. Резеші вважалися вільними селянами, вони платили державі податок (данину). Хоча це молдавсько-волосьька форма землеволодіння, яка була характерна для Бессарабії та Молдавського Кимполунгу (область у Буковині), проте мешканці Руського Кимполунгу (буковинські гуцули) також зараховували себе до вільних селян. Як заявляв Лук'ян Кобилиця в зізнаннях на суді, селяни-буковинці величалися своїм “шляхетським походженням”¹⁰. Це дає дослідникам підстави вважати, що форми землеволодіння у буковинських гуцулів та резешів були подібні¹¹.

Після приєднання до Австрії управління на буковинських землях спочатку здійснювала військова адміністрація, а 6 серпня 1786 р. австрійський імператор Йосиф II видав указ про приєднання Буковини на правах округи до Галиційської губ., яке остаточно завершилося в 1817 р. У складі Галичини Буковина перебувала до березня 1849 р., коли був виданий указ про створення з території Буковини окремого краю, який і проіснував у складі спочатку Австрії, а потім Австро-Угорщини до 1918 р. У Чернівцях діяв так званий форальний суд, котрий розглядав усі адміністративні

суперечки, конфлікти, пов'язані з державною і приватною (шляхетською) власністю. До нього могли звертатися навіть піддані Османської Порти, а також інше некорінне населення¹².

Закарпаття (так звана Угорська Русь) здавна перебувало в складі Угорщини і разом з нею перейшло до складу Австрії. Українське населення в Угорщині не було виділене в окрему адміністративну одиницю. Земля належала німецьким та угорським землевласникам. Селяни поділялися на піших, тяглих, желярів і бездомних. За реформою Марії-Терези, було здійснено облік селянських земель з точно визначеними наділами. Розмір селянського наділу (телеку) залежав від категорії землі, тобто від якості ґрунту, і становив 18–30 орної та 12 зольдів вигонної землі. Повні наділи мали тягли селяни, які відробляли 52 панщинних дні на рік), піші – відповідно – половину наділу і 104 панщинні дні, желяри відпрацьовували 18, бездомні – 12 днів панщини на рік¹³.

Після входження Галичини й Буковини до складу Австрії земельними питаннями цих регіонів зайнялася держава з німецькою педантичністю. Протягом 1772–1774 рр. у Галичині проведено перші переписи населення – військові конскрипції; створюються податкові фашії (зізнання оподаткованих про одержувані доходи). Водночас спеціальним патентом від 2 грудня 1775 р. було постановлено, що польське право зберігається до видання нового кодексу. Для підготовки нового законодавства у сфері земельних відносин було здійснено два земельні переписи. Перший з них – Йосифінський кадастр (так звана Йосифінська метрика) було зроблено на підставі патенту Йосифа II від 23 лютого 1784 р., і тривав до 1788 р.¹⁴ Патент від 16 червня 1786 р. вже не називає дідичів власниками (*właścicielami*) рустикальних ґрунтів (тобто землі, на якій "сиділи" селяни), а тільки *zwierzchnikami gruntowymi* власності підданих. За параграфом 4 того ж патенту забирати ґрунти підданих було заборонено. Дідичеві заборонялося виганяти з ґрунту селян, а їм не дозволялося йти з того ґрунту. Селяни не мали права ділити свої ґрунти і продавати¹⁵. Патент від 30 листопада 1786 р. оголошував, що від 1 травня 1787 р. в дію вступає перша частина Йосифінського кодексу, що містила в собі особисті права¹⁶. 24 лютого 1887 р. австрійським урядом видається патент про те, що землі, якими з 1786 р. селяни користувалися за угодою з паном, переходять у їхнє постійне користування. Патентом цісаря Франциска від 1 червня 1811 р. дозволялося на введення з 1 січня 1812 р. кодексу під назвою "*Powszechne prawo cywilne, dla państw pod berłem Austrii będących, obowiązujące*", який остаточно поклав кінець польському праву. Однак окремі Положення цивільного права,

зокрема щодо спадкування, зберігали чинність до початку ХХ ст.¹⁷ У системі судівництва мешканці всієї Австрії були поділені на три категорії – шляхта, міщани і селяни. Кожна з категорій мала свої судові інстанції. Селяни Галичини судилися в юстиціаріатах, яких тут до реформи налічувалося 2 666. Однак проблема полягала в тому, що судові видатки мав компенсувати дідич, якому належали ті чи інші селяни¹⁸, а це ускладнювало нормальні умови для звершення права. У 1797 р. був затверджений і набув чинності в Галичині цивільний кодекс, у 1812 р. на території Австрії вводився новий цивільний кодекс, на Буковині він набув чинності у 1816 р.

Другий перепис земель (Францисканська метрика) було здійснено в 1819–1820 рр. Обидві метрики є важливим джерелом вивчення аграрних відносин. Так, у комплекс документації Йосифінської метрики входили документи, у яких скрупульозно описувалися: межі земель сільських громад; назви, площі угідь, полів, лісів, лук, які належали тій чи іншій громаді; ділянки всіх землевласників, їх прибутковість, якість ґрунту; посівні культури; кількість зерна, що затрачалася на один морг; урожайність; порівнювалася урожайність із показниками сусідніх ділянок тощо¹⁹.

Австрійський уряд поділив земельну власність поміщиків ("дідичів") на дві категорії: ґрунти, які безпосередньо залишалися в їх посіданні (так звані домінікальні – від нім. *Dominicalgrund*), і ґрунти, які через дідичів були виділені для підданих, тобто селянські ґрунти ("рустикальні" – від нім. *Rustikalgrund*). Однак селяни ще не визнавалися повними власниками, вони відробляли панщину, платили державні податки, не могли продавати, дарувати, заповідати свою землю без дозволу дідича.

Офіційна дата відміни кріпосного права в Австрії – 1848 р., рік революції у Відні, хоча цей процес, як ми вже з'ясували, почався значно раніше, зокрема в деяких місцевостях Західної України – із середини ХVІІІ ст., тобто тоді, коли в Російській імперії, навпаки, посилювалося закріпачення селян. Цісарський патент про скасування ("знесення") панщини з'явився 17 квітня 1848 р. Ним визначено, що власники домінії отримують винагороду (компенсацію) з державного бюджету за втрачену селянську робочу силу, за знищені селянські повинності та за землю, надану селянам ("ґрунтові служебності"), у розмірі 158 280 000 крон (в індемнізаційних облігаціях)²⁰.

Унаслідок реформування вся садибна та орна ("польова", "поле") земля, яку селяни посідали, будучи залежними, передавалася їм у спадкове подвірне володіння. Відразу ж постало питання щодо права користування лісами й пасовиськами: вони спершу залишилися у власності великих землевласників, однак згодом селянам було виділено "еквіваленти", тобто

окремі ділянки під громадські пасовиська, а також право безплатного порубу певного обсягу дерева для опалення і будівництва.

Кошти, виділені австрійським урядом на індемнізаційний фонд (тобто фонд, з якого виплачувалися компенсації землевласникам), на утримання його адміністрації, на комісії, які розбирали сервітутні спори між "дворами" (поміщицькими маєтками) і селянськими громадами сягнули 327 млн. крон²¹.

У Галичині й Буковині в 1809 р. було 12 611 485 моргів ґрунту, а через 40 років стало менше мільйона моргів, з них орного ґрунту – 42,6%, лук і городів – 15,4%, пасовиськ – 10%, лісів – 31,3%, ставків та озер – 9,7%²². Між рустикальними й домінікальними ґрунтами була така пропорція: орний ґрунт: домінікальний – 23,3%, рустикальний – 62%; ліси: домінікальний ґрунт – 61,7%, рустикальний – 1%; луки і городи: домінікальний – 6%, рустикальний – 23%; пасовиська – 9% і 14%²³. Отже, орні ґрунти великих землевласників не складали навіть однієї п'ятої їхньої власності, а селянські складали три п'ятих; селяни також мали вчетверо більше лук і в півтора рази більше пасовиськ, аніж великі власники. Щоправда, ці цифри мало що значили, оскільки земля була неродюча і не могла прогодувати селянина та його родину. Щодо лісів, то тут великі власники були у вигаді, а для селян це спричинювало серйозні проблеми, задля вирішення яких було створено так звану сервітутну комісію – "Крайову комісію у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей".

1. 2. Правобережна Україна ("Юго-Западный край")

До того, як Правобережна Україна разом з Галичиною була приєднана до Росії (внаслідок поділів Польщі), її територія облаштувалася за польським зразком. Господарство велося на основі інвентарів та люстрацій (описів маєтків, їх доходів і видатків). Сільськогосподарською працею займалися як селяни (піші, тяглі, городники, "бобилі", або халупники), так і дрібна шляхта (чиншовики, посесори). У Волинській губ., за даними 1858 р., тяглових господарств було понад 60%, напівтяглих (піших) – 32%, городників – 7%, бобилів – 1%²⁴. Залежно від кількості землі й худоби, вони відбували різні повинності. Широко практикувалося "місячництво" – переведення обезземелених і розорених селян на постійну панщину з видачею місячного утримання натурою²⁵. Для конкретного прикладу візьмемо Дубровицький маєток на Волині. У 1774 р. тут переважало дрібне селянське землеволодіння (наділи в межах 0,5–0,25 włoki), хоча дехто з селян мав 0,75–3 włoki. Всі селяни Дубровицького маєтку 1774 р. були записані як

панщинні²⁶ і займали панщинні наділи, які, зазвичай, не перевищували півволи. Взагалі у Волинській губ. землеволодіння українців, на відміну від поляків, росіян, німців та чехів, характеризувалося переважанням дрібної форми²⁷. На Поділлі напередодні входження до складу Російської імперії (1793 р.) приватне, спадкове, поміщицьке землеволодіння було також переважно дрібним або середнім; значного поширення набули оренда й застава, посесія²⁸.

Земля поміщиків складалася з двох частин – власне поміщицької і селянської (надільної). Співвідношення між ними залежало від місцевих звичаїв у веденні господарства, а також від особистої волі поміщика. На Правобережній Україні можна спостерегти цікаві подробиці укладу поміщицьких селян, базовані на внутрішньогосподарських, місцевих звичаях. Наприклад, був поширеним звичай, за яким селяни не обмежувалися поміщицьким обов'язковим наділом, а брали у поміщика додаткову землю, за яку сплачували чинш. Інвентар Дубровицького маєтку за 1774 р. має записи про те, що панщинні селяни тримали "заробні" або "прийомні" ґрунти "по збіглим", "ушлим", тобто обездоленим і померлим і, очевидно, втікачам. Селяни, додатково до панщинних наділів, орендували землю за гроші. Це можна з'ясувати з того, що в статті грошових доходів маєтку обліковуються надходження від "найманих" ґрунтів і "пусток". Наприклад, селянин Кирило Гаврилів у с. Берестя мав панщинний наділ 5 моргів, за які відробляв два дні панщини, а крім того, "заживав ґрунт" по Івану Гаврилову, "проч вишлиму". Василь Краско з цього ж села мав панщинний наділ 6 моргів і ще "заробляв" по трьох втікачах 35 моргів, а всього тримав землі 1 волюку і 21 морг. Селянин Федір Акимов з с. Селець мав земельний наділ 18 моргів і відробляв панщину два дні в тиждень. Він орендував по "зубожілим" і померлому три "ґрунта", і увесь його наділ був більше волики. Те саме спостерігається в інших селах та повітах Волині²⁹. Таким чином, у цьому регіоні, окрім "законного" наділу, селяни, якщо були спроможні, орендували додаткові землі, тобто статус селянина не був цілковито рабським. Звичайно, багато чого залежало від особи землевласника і місцевих звичаїв.

Після приєднання Правобережної України до Росії утворилося три губернії – Київська, Подільська та Волинська, об'єднані в одне – Київське Генерал-губернаторство (1832–1914).

Російський уряд на перших порах не ламав існуючих у цій місцевості порядків, а намагався пристосувати до них своє законодавство. На Правобережній Україні у першій половині XIX ст. все ще були поширені

своєрідні форми землеволодіння, які лишилися у спадок від польських часів, – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння. Наприклад, на Поділлі частка старостинського землеволодіння становила 10%³⁰. Ці форми поступово відживали, і володіння землею набувало загальноросійських рис. Суддя Одеської Судової палати О. Боровиковський у праці “Отчет судьи” навів ряд прикладів стосовно Правобережжя, коли місцевий звичай регулював відносини між поміщиком і селянином. Крім того, на Правобережжі особливого розвитку набув інститут так званого чиншового права.

Топографічний камеральний опис Подільської губ. 1802 р. визначає п'ять видів шляхти: 1) князі і графи; 2) поміщики; 3) “околишня шляхта в одном селении в собственных домах живущие и имеющие собственную часть земли в полях от предков доставшуюся или куплею приобретенную”³¹; 4) посесори заставні або напівдідичі (“кои дали в заем свой капитал первого и второго класса вельможам, а за то владеют их селами, до тех пор выбирая из оных проценты, пока вотчинники заплатят им капитал по закладным контрактам”³²; 5) чиншова шляхта (“коей множество во всех селениях, они собственной земли не имеют, а платят первым поземельное как крестьяне оброк по условию, упражняются же в хлебопашестве, скотоводстве, пчеловодстве и произведении садов”³³). Отже, до шляхти зараховувалися не лише власники, а й володільці та користувачі (орендарі) землею.

У 1844 р. було видане розпорядження імператора (“Высочайшее повеление”) про впровадження у дев'яти західних губерніях Особливих Комітетів для розгляду інвентарів у поміщицьких маєтках з метою забезпечення селян від завеликих поборів і визначення їхніх обов'язків. У 1845–1847 рр. були видані інвентарні правила для північно-західних губерній, а в 1852 – для південно-західних. Вимоги до складення інвентарів були спільними: вони мали складатися на основі встановленого звичаю, що регулював відносини між селянами й поміщиками. В основі визначення розмірів повинностей лежав той самий принцип поділу селян на тяглих, напівтяглих (у південно-західних губерніях – піших), городників і бобилів. Тягли мали худобу, мали більші наділи й відбували панщину з волами або кіньми; піші мали менші наділи й відбували панщину без робочої худоби; городники користувалися лише садибними землями і сінокосами, за це відбували повинності іншого гатунку тощо. При визначенні конкретного обсягу повинностей була вимога, щоб він не перевищував встановленої звичаєм орендної платні, що дорівнювала одній третині валового доходу з ділянки землі, яка перебувала в користуванні певного сімейства. Городники й бобилі були

обкладені оброком. Складені за таким принципом інвентарі на основі "Правил для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями в Київському, Подільському і Волинському Генерал-губернаторстві" (1847–1848) збереглися до звільнення селян. На їх підставі склалися уставні грамоти, в яких мало бути визначено постійні поземельні відносини між кожним поміщиком і "тимчасово-зобов'язаними" селянами.

Напередодні реформи селяни у Подільській, Волинській та Київській губерніях відповідно земельних наділів склалися з: а) з селян, наділених землею садибною і польовою; господарів тяглих – 162 965 (34,5%); піших – 229 308 (48,75%); б) селян, які користуються одною садибою без польової землі (городники) – 43 750 (9,25%); в) селян, зовсім не наділених землею (бобилів) – 34 585 (7,5%). Таким чином, наділено польовою землею було 83% всіх селян, 16,75% – не мали наділів³⁴. Тяглі господарства мали такі наділи: в Подільській губ. – 6,5 дес., Волинській – 6,5–12 дес., Київській – 6–9 дес. Піші мали такі наділи: Подільська губ. – 3,25–4 дес., Волинська – 3,25–6,5 дес., Київська 3–6,5 дес.³⁵ За спостереженням В. Тарновського, в маєтку Г. С. Тарновського (с. Потоки Київської губ. Канівського пов.) у 1851 р. селяни мали волів – 431 (на одне сімейство – 0,83, на 100 душ народонаселення – 16,5); неробочої рогатої худоби – 512 (на сімейство – 1, на 100 душ – 19,6); овець – 1972 (на сімейство – 3,8), на 100 душ – 75), свиней – 500 (на сімейство – 1, на 100 душ – 19,2). Коней у селі було тільки 51, бджіл – 152 пні³⁶.

Аграрна реформа 1861 р. суттєво змінила поземельні відносини на Правобережній Україні. "Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Киевской, Подольской и Волынской" було прийняте разом з іншими "Місцевими Положеннями" в комплексі реформи від 19 лютого 1861 г. Ми називатимемо його для зручності Правобережне Положення. Існувало воно недовго, проте цікаве певною спробою адаптувати російське законодавство до звичаєвих і правових норм даного регіону. Цим Положенням замінялися правила, затверджені 29 грудня 1848 р.

Правобережне Місцеве Положення надавало селянам у спадкове володіння всю землю, закріплену за ними інвентарним Положенням 1848 р., проте робилося це в такий спосіб: площа всіх подвірних ділянок селян механічно записувалася за общиною (громадою) і ця земля формально визнавалася "мирською". Таким чином, до складу "мирської" землі входили землі, що перебували в постійному володінні всієї громади, та ті, що складали подвірні ділянки. Ст. 38 Правобережного Положення визначала,

що вся громадсько-мирська (тобто формально громадська) земля поділялася на *корінний* наділ і *додатковий*. У корінний наділ входила: садибна, польова піша земля, а також для тяглих – додаткова ділянка, рівна одній пішій (ст. 39). Величина наділу визначалася залежно від категорії місцевості і складала від 4,5 до 9,5 дес. (Правобережне Положення, додаток). До статті 39 Правобережного Положення є цікава примітка: там, де в одному селі зустрічаються різновеликі ділянки, для вирахування корінного наділу, що припадає на кожний тяглий двір, береться за основу та величина, яка переважає в даному селі. Тобто береться до уваги місцева традиція, звичай. Додатковий наділ, за Правобережним Положенням, складає та земля, яка дається понад корінний наділ (це може бути надлишок землі проти пішого наділу, що перебуває у подвірному користуванні, і та земля, що перебуває у громадському користуванні). Подвірні ділянки переходять у спадок згідно з місцевими звичаями і можуть бути передані в постійне користування іншому селянинові цієї ж громади ("общества") за її згодою.

"Местное Положение для губерний Юго-Западного края – Киевской, Подольской и Волынской" було призупинене у зв'язку з подіями 1863 р. в Польщі й замінене "Правилами о прекращении обязательных отношений крестьян к их помещикам в девяти западных губерниях". "Основания наделения помещичьих крестьян в губерниях Северо-Западного и Юго-Западного края" були прийняті 25 квітня 1865 р. Згідно з цим документом, усі селяни були переведені на викуп. Уставні грамоти замінювалися викупними актами, які склалися на основі уставних грамот після їх перевірки.

На відміну від аналогічного документа, що діяв на території північно-західних губерній, – "Правил про так зване відмежування селянського наділу" від 16 березня 1869 р., які дуже детально вказували на способи приведення у виконання викупних актів і завершення земельного облаштування селян, – південно-західні правила були дуже неконкретними і розпливчастими, порядок здійснення відводу земель, їх форма і способи визначення місця Положення та кордонів наділів не вказувалися³⁷. Це відразу ж викликало багато конфліктів, судових позовів. Природно, там, де були прогалини в законі, вступав у дію звичай. У Київській, Подільській та Волинській губерніях якраз через недосконалість законодавства упорядкування земельних відносин керувалися місцевими звичаями.

Отже, якщо для селян великоросійських і малоросійських губерній було встановлено певну норму наділів, незалежно від кількості та якості попереднього володіння, селянам західних губерній були відведені всі ті

землі та угіддя, якими вони користувалися до прийняття закону про наділи, в незмінних розмірах.

1. 3. Лівобережна Україна (Малоросія) і Слобожанщина

“Малоросія” – це офіційна назва вказаного регіону, яка й досі вживається в історичній та історіографічній літературі. Так, В. Шандра у дослідженні про Малоросійське Генерал-губернаторство вказує, що терміну “Малоросія” вона “не надає жодного значення” і користується ним “як офіційною, адміністративною і географічно-територіальною назвою історичного регіону, під якою частина України входила до Росії”³⁸.

Малоросійське Генерал-губернаторство було засноване імператором Олександром I у 1802 р. Засади його правління збігалися з основним курсом його бабусі Катерини II: це державна, політична, правова і культурна уніфікація всіх автономій та національних територій Росії. Цей курс рядом законодавчих актів намагався змінити син Катерини II – Павло I. Олександр I, зокрема, скасував Указ Павла I від 30 листопада 1796 р. “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам”.

Землеробське населення Лівобережної України належало до кількох станів: поміщицькі селяни, державні селяни, козаки. Останні також у першій третині XIX ст. були зараховані в розряд казенних.

Поміщицькі селяни тут поділялися так само, як і на Правобережній Україні, – на тяглих, пісих, городників і бобилів. До реформи селяни в цьому регіоні користувалися землею таким чином: 1) у відрубних, переважно багатоземельних, маєтках кожен селянин обробляв стільки землі, скільки дозволяла йому кількість худоби, яку він мав; 2) у черезсмужних маєтках нерівномірні ділянки землі, що були в користуванні селян, частіше переходили спадково в одних і тих же сім'ях; 3) нарешті, селяни, що не мали робочої худоби, зазвичай жали хліб за третій або четвертий сніп і косили сіно “з половини”³⁹. За спостереженнями дослідників селянського питання⁴⁰, на Лівобережній Україні кріпосне право було найтяжчим. Це зумовлено рядом чинників: 1) малоземелля; 2) дрібнопомісність місцевих землевласників; 3) родючість землі (а отже, панщина була вигідніша, ніж оброк).

Кількість землі в залежних селян була різною. Так, у Суразькому пов. в середині 40-х рр. за основу наділу в маєтках приймалася “чвертка” (що майже дорівнювала “уволоці”). Селянин, володіючи “четвіркою” (тобто

четвертою частиною чвертки), зобов'язаний був виставити постійного кінного працівника й пішу робітницю на панщину; окрім "різової" (надільної) землі, селянин мав ще "новини" – певну кількість землі, розчищеної ним з-під лісу, чагарнику тощо⁴¹.

У цьому регіоні також виявляло себе так зване "панське право". Поміщики намагалися контролювати процес зменшення чи збільшення кількості худоби в тяглих селян, відповідно до цього відбувалася прирізка (чи відрізка) землі (так звані "поміщицькі переділи"), що заважало селянам мати стабільні наділи⁴². Це правило не було повсюдним, однак воно побутувало в багатьох маєтках Полтавської і Чернігівської губерній. У матеріалах Господарчого відділу Редакційної Комісії з підготовки реформи 1861 р. зазначено, що селянські наділи в малоросійських губерніях поміщики розверстували між господарями-селянами самі, без участі громади; вони ж переділяли землі при збільшенні числа господарств чи з інших причин. Зазвичай кожен господар одержував окремий наділ, якщо ж у господарстві був невідділений син, то і йому могли дати ділянку – тяглу або пішу. Щоправда, тут не було закономірності: часом наділяли землею неодружених робітників чи навіть напівробітників, а в інших маєтках земля надавалася тільки на господаря, хоча в нього були дорослі сини. "Таким образом, лучшая сторона общинного быта – разверстание миром участков между домохозяевами, не существует в Малороссии, а сторона самая вредная для сельского хозяйства – передел земель, повторяется часто и зависит совершенно от произвола владельцев, не стесняемых никакими общинными обычаями и преданиями"⁴³. Тобто можна впевнено говорити про існування "панського права", що базувалося, з одного боку, на місцевому звичаї, який міг бути встановлений самим землевласником чи його управителем, а з іншого, зумовлювався реальною ситуацією на селі, селянським побутом.

На Лівобережжі між самими селянами практикувалися різні дрібні внутрішні маніпуляції із земельними наділами, що також базувалися на місцевому звичаї. Так, наприклад, збіднілі селяни передавали свої землі багатшим, хто мав можливість обробляти їх⁴⁴. Значно прискорився процес обезземелення селян. За підрахунками Міністерства внутрішніх справ Росії за 1859 р., у Полтавській губ. не користувалися земельними наділами (орною і сінокосною землею) близько половини кріпосного населення, в Чернігівській – близько однієї третини, і в Харківській – майже одна четверта. В окремих повітах Малоросійських губерній кількість безземельних була ще більшою. Так, у Костянтиноградському пов. пропорція між безземельними та наділеними землею складала 2:1; у Зіньківському пов. земський

ісправник, що збирав свідоцтва, відмовився з'ясувати відношення між тими та іншими, бо селяни зовсім не мали певного і постійного наділу орної землі за винятком невеликої кількості тих, хто мав робочу худобу у великих економіях⁴⁵.

Редакційна Комісія з підготовки реформи з'ясувала, що в Полтавській та Чернігівській губ. багато поміщиків наділяли землею тільки тяглих, "остальным же предоставляется только, по старому обычаю, жать экономический хлеб из 3-го снопа и выкашивать часть сенокосов с половины, увольняя при этом от барщины во время жатвы, иные же вместо надела отпускают определенное количество сена пудами или по усмотрению⁴⁶. В результаті з'явилися так звані "місячники" – безземельні селяни, які перебували на помісячному утриманні землевласників за відробіток. Ця непередбачувана законом ситуація регулювалася стихійно. Наскільки вона була звичаєвою у сенсі якихось стабільних правил, судити важко, проте спробуємо виділити окремі звичаєві закономірності. Ситуація, при якій селяни, з одного боку, добровільно відмовлялися від землі, а поміщики, зі свого, не наділяли нею селян, мала господарську (економічну) доцільність, тому була взаємовигідна. Мізерний клаптик надільної землі не міг прогодувати, та й селянин не вважав цю землю "свою", щоб триматися за неї, адже землевласник у будь-який момент міг позбавити його "поля". Тому селянину вигідніше було працювати на панському полі за частку врожаю. Ведення господарства на великих територіях було вигідне і поміщикам, оскільки селяни "не розривалися" поміж його ланом і власною (звичайно, умовно власною) ділянкою, а вкладали свою робочу силу (як у вигляді обов'язкових панщинних повинностей, скажімо, три дні на тиждень, так і додаткових заробітків на панському полі за частку врожаю) у велике господарство. Саме цей звичай (а кожен звичай виникає лише за господарської (економічної) доцільності) і регулював земельні відносини між залежними селянами й поміщиками.

Отже, напередодні реформи в середовищі залежних селян відношення до землі було різним. Земельні відносини на Лівобережній Україні взагалі не регулювалися законодавством, а лише звичаєм. Причому звичай тут треба розуміти принаймні у двох значеннях: по-перше, традиційний для української селянської культури загальний звичай, по-друге, місцевий звичай або правило, встановлене тим чи іншим землевласником у своєму маєтку. Для першого випадку можна навести приклад загального українського звичаю заробляти собі на хліб роботою на чужому полі за частку врожаю; цей звичай міг застосовуватися в різних місцевостях і в різних маєтках по-

різному. Що ж до обов'язкових повинностей закріпачених селян, то вони також визначалися не законом (або хоча б інвентарними правилами, як на Правобережній Україні), а звичаєм і залежали, повторюємо, від доброї волі чи від свавілля поміщика. Усі ці договірно-зобов'язальні відносини будуть описані в окремому розділі, хоча, звичайно, їх не можна виділити "в чистому вигляді", відірвавши від поземельних.

Інша звичаєво-правова традиція, притаманна Лівобережній Україні, подібно до Правобережної та Західної, – це розподіл землі і призначення панщинних повинностей за наявності худоби. Відповідно до цього тут також селяни поділялися на тяглих, піших, "городників" і бобилів ("халупників"). Найвигіднішим для господарювання, за підрахунками Господарчого відділу Редакційної комісії, був такий стан, коли піший наділ був удвоє менший тяглого. У Полтавській губ. у 179 маєтках на тяглий наділ припадало в середньому 6,26 дес. орної та сінокосної землі, на напівтяглий – 3,11 дес.; на одне піше тягло – 2,79 дес.; в Чернігівській губ. піше тягло було дещо більшим від половини тяглого: тягли – 6,25 дес. на тягло, або 2,75 на одну ревізьку душу, піші – 3,63 дес. на тягло (1,6 дес. на одну ревізьку душу). В Харківській губ. в 433 маєтках волове (тягле волами) тягло отримувало в середньому 7,6 дес., кінне – 6,23 і піше – 4,49 дес.⁴⁷ У Полтавській губ. більша частина орної та сінокосної землі перебувала в користуванні піших, що складало майже 3 чверті загальної кількості тягол; менша частина (трохи більше двох п'ятих) землі була в руках тяглих і напівтяглих; у Харківській губ. в користуванні піших, що складали близько однієї третини всіх тягол, було трохи більше однієї п'ятої орної і сінокосної землі; кінним і воловим тяглам, тобто більше, ніж двом третинам тягол належала більша частина землі (чотири п'ятих)⁴⁸.

Власне державні селяни в Лівобережній Україні утворилися з колишніх монастирських. За переказами державних (колишніх монастирських) селян, їхні діди володіли землею, подібно до козаків, податі платили з ревізької душі, а не з землі⁴⁹. Цікаво, що за підрахунками І. Лучицького, здійсненими на прикладі одного повіту – Суразького (Чернігівської губ.) на основі порівняння даних Рум'янцевського опису 1767 р. і подвірного опису 1882 р., за століття становище поміщицьких (і, відповідно, колишніх поміщицьких) селян майже не змінилося, становище козаків значно погіршилося і лише становище державних (колишніх монастирських) селян покращилося⁵⁰, тобто реформа для них була вигідною.

Козаки володіли землею на праві власності. Вони вільно здійснювали різні маніпуляції з землею (купівлю-продаж, обмін, заповідання, заставу

тощо). Ця земля дісталася їм у спадок від предків, які володіли нею на праві вільної заїмки. За свідченнями М. Г. Рєпніна, козацькі родини поділялися на кілька категорій: "достаточные, посредственного состояния, бедные и ничего не имеющие"⁵¹. Варто зазначити, що становище козаків у кінці XVIII – початку XIX ст. у правовому плані дуже часто змінювалося. Так, за участь козаків у війні 1812 р., коли вони встигли за короткий час сформувати за власний кошт 15 полків, Олександр I звільнив їх від рекрутської повинності і сплати всіх податків, окрім подушного (4 руб.), однак уже в 1820 р. обговорювалося питання про переведення їх зі статусу військових поселенців на державних селян. Центральна влада (зокрема Міністерство фінансів) усіляко намагалася знівелювати одвічні права козаків: право на володіння землею, податкові пільги, дозвіл займатися гуральництвом і торгувати горілкою тощо⁵². Указ від 8 січня 1839 р. обмежував право козаків продавати свої землі. За свідченням В. Тарновського щодо середини XIX ст., козаки не мали повинностей ні перед казною, ні перед поміщиками, а тільки сплачували загальні державні й земські податки⁵³. Щоправда, протягом XIX ст. тут дедалі зменшувалися розміри землеволодіння. Так, І. Лучицький у тому ж таки порівняльному аналізі даних Рум'янцевського опису і по-двірного опису 1882 р. по Суразькому пов. з'ясував, що в 1767 р. нараховувалося 256 козацьких дворів; на один двір припадало всієї землі, не рахуючи громадських угідь, близько 52 дес. У 1882 р. (при 900 порівнюваних дворах) уже нараховувалося на один двір усього 10 дес. Іншими словами, кожен козацький двір утратив протягом століття 42 дес.⁵⁴ У кінці 80-х рр. XIX ст. в містечку Опішні серед козачих господарств близько однієї третини (32,9%) було без польової землі (вони мали садибу і зрідка клаптик лісу або сінокосу).

Варто віддати належне окремим Генерал-губернаторам Малоросії, зокрема О. Б. Куракіну та М. Г. Рєпніну, які неодноразово зверталися до імператора з проханням відновити стародавні права малоросійських козаків, вказуючи, що "ни одно селение козаков не имело никогда общественных (очевидно, "общинных" – М.Г.) земель: каждый владел наследственной или приобретенною собственностью и поставлял, соразмерно оной, от одного семейства или с помощью нескольких, на службу козака с лошадыю и всею военною амунициею"⁵⁵.

Коли Генерал-губернатор Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній В. В. Левашов готував довідку для імператора Миколи I про причини зубожіння козаків, він оперативно zorganizував вибори депутатів від козацьких громад і зібрав їх до себе на нараду. На основі безпосередніх

свідчень козаків він склав доповідну записку, в якій стверджував, що головна причина занепаду козацького господарства є неправильний поділ подушного податку, при якому громада зобов'язана була сплачувати недоїмки за всіх неплатоспроможних⁵⁶. Тобто практично причиною зубожіння було нав'язування козакам окремих форм російського общинного землеволодіння. За підрахунками, поданими Генерал-губернатором імператору, в Чернігівській та Полтавській губерніях нараховувалося 176,5 тис. козацьких сімей: з них тих, хто мав землю, було 96,0 тис.; мали ґрунти з помешканням і жили заробітками – 45,0 тис.; безземельних, котрі займалися ремісництвом і промислами, – 7,5 тис., і зовсім бідних – 27,5 тис. сімей. За 1835 р. козаками було сплачено близько 4 млн руб. податків, з них власники ґрунтів заплатили лише половину встановленого для них, бідні зовсім не сплачували податків. За них відшкодовували заможні козаки, що становило близько 1,4 млн. руб. Таким чином їхній подушний податок збільшився на 4,6 руб. Це повторювалося з року в рік⁵⁷. Заборона козакам продавати свої землі дала, на думку Генерал-губернатора, негативні наслідки, зокрема, різке пониження ціни на землю.

Стан козаків був розсіяний на території 61 тис. квадратних верств. Вони не мали окремих поселень, були змішані з дворянами, різночинцями і селянами, як державними, так і поміщицькими. У 1834–1835 рр. було створено Головну господарську контору, що займалася справами козаків, розсіяних на цій території, щоправда, у 1839 р. частина їхніх справ передавалася Управлінню державними маєтностями⁵⁸. На час Генерал-губернаторства В. В. Левашова в конторі працювало лише три співробітники, які опікувалися близько 60 тис. душ, розселених на території 300 верст всуміш з населенням інших станів. Природно, вони не могли контролювати виконання козаками розпоряджень і законів. Крім того, "подвійна підпорядкованість породжувала серед козаків ослаблення авторитету влади як такої"⁵⁹. Допущені прогалини в законі та адмініструванні створювали умови для побутування звичаю, принаймні в галузі інституту власності і праві спадкування.

"Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской" від 19 лютого 1861 р. ми називатимемо для зручності визначення регіонального аспекту Малоросійським або "Лівобережним" Положенням. Воно діяло для всієї Чернігівської та Полтавської губерній, а територія Харківської губ., на яку поширювалося це Положення, визначалася за відсутністю там общинного землеволодіння. Так, стаття 2 згаданого Положення визначила, що населені пункти Харківської губ. мали

бути поділені Харківським Губернським у селянських справах Присутством на дві групи за двома типами розподілу селянської землі між селянами і способом відбування ними повинностей. До першої групи належав великоросійський тип розподілу землі, відведеної селянам, – по тяглах, до другої – малоросійський тип (поділ господарів на тяглих і піших, наділених нерівномірними ділянками землі). До останніх і застосовувалося Лівобережне (Малоросійське) Положення, до того ж дозволялося в окремих маєтках, розташованих у регіонах дії Великоросійського Положення, застосовувати Малоросійське Положення, якщо така практика там існувала.

Землю, якою до реформи користувалися селяни, їм і залишили, однак на відміну від Правобережного Положення, розміри наділів були чітко обмежені. На основі правил Положення складалися уставні грамоти, в яких визначалися постійні поземельні відносини між кожним поміщиком та селянами. Розмір наділу селян землею та іншими угіддями в постійне користування визначався переважно на основі добровільної угоди між поміщиком і селянами за дотримання обов'язкових умов, зокрема, щоб землі у селян було не менше визначеної в Положенні кількості; щоб угоди не суперечили загальним цивільним законам (ст. 8). Розміри наділів були різними для різних місцевостей; у зв'язку з цим Полтавська губ. поділялася на дві місцевості, Чернігівська – на три, а Харківська – на чотири (ст. 9). При цьому вводилося два розміри наділів – вищий і нижчий, нижчий складав 0,5 вищого (ст. 10).

Як і в “Правобережному” Положенні, “землею наділявся не окремо кожний двір (домогосподар), а сільська громада (“общество”). Уся земля (включно з сімейними ділянками) вважалася відведеною в постійне користування сільської громади і називалася громадською (мирською) землею. У свою чергу, громада (“общество”) повинна була розподіляти землю між подвірними власниками, визначаючи розмір сімейних ділянок за кількістю всіх душ і залишаючи у складі цієї землі сімейні ділянки (орну, сінокосну, лісову землі), якими сімейства користувалися до реформи. Земля розверстувалася і на безземельних та малоземельних. У Положенні було обумовлено, що порядок спадкування сімейними ділянками і порядок сімейних поділів визначаються місцевими звичаями.

Вищий наділ на сільську громаду (“общество”) визначався множенням числа душ, що належали сільській громаді (“обществу”), на цифру вищого душевого наділу (прим. 1, ст. 11). При поділі земель селянськими не вважалися ті, які оброблялися селянами за частку врожаю чи покосу, а також орендовані землі (прим. 3, ст. 11). За законом, якщо під час розрахунків землі на душу виявиться, що селяни користуються більшою

кількістю землі, ніж указано в Положенні, поміщик може врізати землю, якщо ж менше, то повинен відрізати додатково своєї при умові, якщо йому залишається не менше однієї третини всіх вигідних ("удобных") земель (ст. 12–13). Положення враховувало місцеву специфіку, зокрема, існування в Костянтиноградському пов. перелогової системи землеробства, при якій неможливо було визначити розміри наділу (ст. 15). У склад наділів включалися тільки вигідні землі; піски, болота, кам'яністі та глиністі яри тощо вважалися не вигідними землями, як і дороги (ст. 20). Ліси не входили у склад селянського наділу, за винятком тих ситуацій, коли ліс перебував в особистому користуванні до реформи. У таких випадках він продовжував належати селянинові, входячи в розміри наділу (ст. 21).

Сільській громаді надавалося право раз і назавжди здійснити переділ землі між усіма домогосподарями. Крім того, переділ передбачався при розверстці черезсмужних ділянок. Передбачений був обмін земель між селянами і поміщиком. Відведену землю селяни могли використовувати під посіви, засаджувати деревами, пускати під покоси або пасовиська. Заборонялося орати, засаджувати деревами, розкопувати вигони на тій землі, що перебувала у спільному володінні селян і поміщика; заборонялося також відступати від прийнятих сівозмін, розмежовувати селянські угіддя з поміщицькими там, де вони розташовані черезсмужно. Селяни не мали права без згоди сільської громади ставити поза межею садибної ділянки будови на своїй же польовій землі.

Є підстави виділити окремо **Слобожанщину**, аби нагадати історичні форми землеволодіння і землекористування на цьому терені, хоча в ньому багато подібного до облаштування в Малоросійській, а також Новоросійській губерніях. Це порівняно молодий регіон, остаточно колонізація якого завершилася в другій половині XVIII ст. Спочатку ця губернія називалася Слобідсько-Українською, а в 1835 р. була перейменована на Харківську.

Форми землекористування залежних селян у дореформений період в цій губернії були практично тими самими, що й на Лівобережній Україні, і не потребують окремого вивчення. Особливий інтерес становить група державних селян, що отримали назву "старозаїмочників", форми землеволодіння і землекористування яких були подібні до стану "малоросійських козаків" Лівобережної України.

Один з відомих дослідників цього краю О. Шиманов писав, що форми колонізації Слобожанщини були найрізноманітнішими, хоча, безперечно, переважала вільна заїмка (вільне займання) земель як головний спосіб набування поземельної власності. Однак навіть у найстаріших слобідських

полках, наприклад Охтирському, Сумському та Харківському, вільні заїмки військових колонізаторів Слобідської України змішувалися з іншими видами землеволодіння. Так, з актів ясно, що в перших полковників слобідських полків були помісні й вотчинні землі, де вони поселяли великоруських ратних людей, а також "черкаси". До часу введення кріпосного права у Слобідській Україні вже існували величезні латифундії, заселені "черкасами", що мали, по суті, кріпосну залежність. "Черкаси" селилися на землях полкової старшини, на монастирських землях, на землях, відведених урядом⁶⁰. Селян, котрі селилися тут, спершу називали козаками Слобідських полків, або просто слобідськими козаками (це офіційна назва, в документах фігурують ще й інші, зокрема "черкаси"); пізніше вони стали називатися військовими поселенцями; після Генерального межування їх перевели в розряд державних поселенців, або казенних селян.

На території слобідських полків паралельно проходила й великоросійська колонізація, сформувався стан однодворців, служилих людей військового стану російського походження – людей різних чинів московської військової служби (дітей боярських, козаків, стрільців, драгунів, солдат та ін.), які "сиділи" на помісному праві на так званих "чвертних" землях (одна чверть дорівнювала приблизно 1,5 дес.), переважно на північному кордоні Слобідської України. Однодворці були євоєрідними "міні-поміщиками", відрізняючись від останніх кількістю землі. Згодом однодворців перевели в стан державних селян, проте з правом мати кріпаків, а в 1866 і 1867 рр. з уведенням "владенных записей" вони перейшли на общинне володіння; до того часу їм було притаманне ділянкове (подвірне) володіння.

Отже, на землях Слобідської України до реформи були поміщицькі селяни, державні селяни й однодворці. В українських сільських поселеннях практикувався подвірний тип селянського землеволодіння, а в російських – общинний.

Цей регіон цікавий у зв'язку з однією закономірністю історії земельних відносин: чим менше часу минуло від колонізації нових земель, тим неусталенішими в законодавчому плані були ці відносини і, отже, тим більше можливостей мали для виявлення і запровадження звичаю. Слобідська Україна навіть у пореформений період демонструвала певний хаос земельних відносин. О. Шиманов писав із цього приводу у 80-х рр. XIX ст.: "... самому автору как уроженцу этой же губернии уже не раз бросался в глаза тот загадочный непорядок в некоторых по преимуществу крестьянских дачах губернии, который сам по себе не давал никакого ключа

к уразумению его причин и средств его устранения: это была какая-то механическая смесь начал и порядков личного и общинного землевладения, среди которой, видимо, было плохо не только крестьянам, но и мелкому черезполосному владению других сословий"⁶¹. Усі ці прогалини в законодавстві давали можливість вияву звичаю.

Власне говорити про збереження специфіки козацького звичаєвого права у цей період не доводиться. Вже на початку століття, за керування Генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, відбулося остаточне злиття українського судочинства з російським. Так, у 1821 р. Комітет, заснований у Полтаві для підготовки зводу малоросійських законів, констатував, що практично все судочинство в Малоросії ведеться за загальною російською судовою системою. Єдина сфера, яка продовжувала існувати, – це право власності й спадкове право⁶².

І. 4. Південь України

Заселення Півдня України розпочалося на кілька століть раніше аналізованого періоду, однак було досить спорадичним. Це була вільна народна колонізація запорожцями земель, що їх контролювали кримські орди (переважно Ногайська та Буджацька); козаки жили у військових поселеннях, паланках, хоча дехто з них господарював, осідаючи в так званих зимівниках з сім'ями і/або помічниками, "підсусідками", "молодиками" тощо. За козаками і під їх прикриттям селилися селяни з Гетьманщини, а також російські розкольники. У 1752 р. на північній Херсонщині засновувалися військові поселення сербів, і ця територія отримала назву Новосербії (з 1764 р. – Новоросійська губ.). Військових поселенців цього краю наділяли землею у вічне і спадкове користування (переважно по 26–30 дес.) за умови, що ці ділянки не повинні ділитися. Паралельно роздавалися казенні землі для заселення так званим "вільним людям". Після знищення Запорозької Січі українське осідле населення, яке залишилося тут, було зараховане в стан казенних і військових поселян, частина навіть потрапила в кріпосну залежність, не втративши при цьому права на землі, які належали їм за правом вільної займанщини.

"Велике переселення" на південні території почалося в 1784–1785 рр. У 1784 р. було запроваджене Катеринославське намісництво, що включало дві губернії – Новоросійську й Азовську; в 1795 р. на базі Катеринославського було утворено три намісництва – Вознесенське, Катеринославське і Таврійське. На початку ХІХ ст. намісництва

перейменовано на губернії – Херсонську, Катеринославську і Таврійську (Новоросійське і Бессарабське Генерал-губернаторство (1822–1874 рр.)).

У Херсонській губ. варто виділити два підрегіони – західний і східний. Східна частина була більше заселена і знала практику аракчєєвського режиму військових поселень, де виявлялися найгірші традиції кріпосного права. Крім того, тут насаджувалася общинна система. У західних частинах Херсонської губ., на Побужжі, Придністров'ї – ситуація була інакшою. Мало-заселеність територій, відсутність військових поселень, традиції “десятинництва” (тривалий час ці території складали так звану “Ханську Україну”), вплив молдавського колонізаційного права, традиції займанщини, хутірного землеволодіння, – все це витворило умови для функціонування звичаю, причому в найрізноманітніших варіантах і комбінаціях, а при закріпаченні становище місцевих селян було легшим, аніж у південно-східних територіях, оскільки вони перебували переважно на чинші.

Загалом у XIX ст. земельні відносини на Півдні України були стихійніші й хаотичніші, аніж у Слобожанщині, що пояснюється “молодістю” регіону. У першій половині XIX ст. сільське населення південноукраїнських земель було надзвичайно різноманітним за правовим, майновим статусом, за етнічністю, за відношенням до землі. За словами одного з найретельніших дослідників Херсонщини Т. Осадчого, земельні відносини в цьому регіоні ще не вилилися в остаточно закінчену форму і нічим не регулювалися. “Так, например, – пише дослідник, – на одном поселке можно встретить и николаевского служаку, не желающего знать никаких общественных повинностей, и поляка-однодворца из бывшей Подольской шляхты, с пренебрежением относящегося к рядом живущему с ним крестьянину, который также, в свою очередь, представляет несколько разновидностей: тут смешан и великоросс из северной Черниговщины (очевидно, переселенці з Росії. – М.Г.) и малоросс из Киевщины, и тирасполец. В составе поселков попадают даже евреи, вносящие немало неурядиц в складывающиеся общественные отношения. Недаром поэтому поселенцы называют себя “сбираной дружиной”⁶³. Внутрішні й зовнішні міграції запорозьких козаків після зруйнування Січі, переформування і розформування Катеринославського козачого війська, в т. ч. Бузького полку, перехід з військової служби в стан селянства з поселенням у Єлисаветградському, Ольвіопільському і Херсонському пов., утворення у 1803 р. Бузького війська, поповнення його козаками з Київської, Подільської, Малоросійської дивізій; переформування Бузького війська у 1817 р. в Бузьку уланську дивізію; переселення у 1824 р. після російсько-турецької війни в південно-західний район Маріупольського пов. підданих

Туреччини, колишніх запорозьких козаків, сформування і розформування Азовського козацького війська, – все це позначалося на українській міграції в південні регіони. До цього варто додати ще певну кількість козаків – переселенців з Малоросії, яких переважно оселяли на прикордонних з турками й татарами територіях; за 1806–1809 рр. виявили бажання переселитися 7165 душ козаків⁶⁴; пізніше регулярно переселялися українці великими і малими групами⁶⁵. Паралельно йшло централізоване переселення росіян. Так, за 1804–1807 рр. в Херсонську губернію було переселено 7 451 душа тільки чоловічої статі⁶⁶; переселялися сюди і росіяни-розкольникі⁶⁷. В околицях Одеси в 1794 р. були виділені землі для болгар-емігрантів з Туреччини; для грецького дивізіону⁶⁸; у ці часи на Півдні України оселяються і колоністи – вірмени, німці. В районі Очакова уряд роздавав землі молдавським боярам і чиновникам; так, тільки в 1804 р. вони заснували близько 20 сіл з населенням 8 тис. душ обох статей⁶⁹. У Маріупольський пов. у 1780 р. було переселено з Криму 17–18 тис. греків на місця зимівників запорожців, розташованих на цій території⁷⁰. “Каждый элемент, вновь поселявшийся в этом крае, – писал дослідник кріпосного права І. Ігнатович, – приносил свои порядки, свои обычаи пользования землею”⁷¹. До реформи тут переважало українське населення. До речі, дослідниця міграційних процесів на Донбасі в другій пол. ХІХ ст. Н. Пашина наводить типовий приклад заселення с. Луганське Бахмутського пов. Засноване воно було як військовий гарнізон Московського уряду. У 1754 р. тут оселилися серби, в 1772 – вопохи й молдавани, в 1778 селяться полонені турки, переселяються 10 сімей-однодворців із Курської губ. Згодом село активно заселяється “малоросами” з Полтавської, Харківської та Чернігівської губ., в 1844 р. уряд переселив сюди 200 сімей поляків. Через деякий час різноплемінне населення злилося воедино, засвоївши мову, віру, побут і звичаї українців⁷². Переважали українці і в пореформеній міграційній хвилі (в основному вихідці з Лівобережної України – Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній)⁷³.

Генеральне межування 1797 р. мало на меті впорядкувати земельні відносини, землеволодіння і землекористування, однак у ході цієї масштабної процедури з'ясувалося, що, наприклад, у східній Новоросії на ті самі землі посягали різні користувачі, а деякі претендували на нічим (тобто документально) не підкріплені права. У документі Державної Ради (Государственного Совета) від 27 лютого 1820 р. було висловлено пропозиції “О разрешении казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях генеральном размежевании”, за яким “по новости заселения и по разнообразным началам для раздачи земель

принятым" були затверджені спеціальні правила, за якими селянам і колоністам відмежовувалася та земля, якою вони фактично користувалися без відрізок і прирізок залишкової чи недостатньої землі. Тим же, хто зайняв землю самовільно, дозволялося наділяти не більше 30 дес. на душу по 7 ревізії з оплатою по 50 коп. за орну землю і 2 руб. за дес. лісу⁷⁴.

На Півдні України до реформи побутувало і подвірне володіння, і общинне; розподілялася земля за кількістю душ, за кількістю робітників та за кількістю худоби; нерідко існували комбіновані варіанти. Оскільки землі було вдосталь, то поміщики не наглядали за її розподілом, селяни користувалися землею необмежено. На початку XIX ст. в південних територіях України була поширена також хутірна система з безкраїми пасовиськами й сінокосами, де успішно розвивалося тонкорунне вівчарство⁷⁵. Хуторами селилися й орендарі. Хутірна система на Півдні України, започаткована традицією запорозьких зимівників, тривала ще й у XIX ст. навіть на Південному Заході, а на сході Херсонської губ. (в т. ч. на нинішній Кіровоградщині) вона була знищена аракчєєвським режимом.

Статус селян у цьому регіоні постійно змінювався: він був то землеробським, то військовим, то кріпацьким. У 1787 р. казенні поселяни становили половину всього сільського і міського населення⁷⁶. Узагалі до 1817 р., коли було введено в військові поселення аракчєєвський режим, становище власне казенних і військових поселян не відрізнялося. У землеробстві переважала переложна система (земля засівалася кілька років підряд, потім на такий же час відводилася під пасовисько), хоча в деяких місцевостях побутувала чотирипільна (дві ділянки – під засів, дві – під паром), і навіть трипільна системи з різними формами землекористування. Впроваджувалися тут і велетенські латифундії⁷⁷.

З кінця 1817 р. в Херсонській губ. з'явилися Аракчєєвські військові поселення. Вони являли собою військово-господарчий комплекс, причому невійськові поселяни працювали як робочі роти, обслуговуючи військовий контингент⁷⁸. Аракчєєвський режим з корінням вирвав усі звичаєві займанщинні форми землеволодіння та вільного спільного землекористування угіддями, які склалися до нього шляхом вільної колонізації, заподіяв значного удару по хутірній системі, зігнавши селян у великі поселення з общинним режимом; запровадив систему абсолютної регуляції та регламентації всіх господарчих порядків, правил, урочний розпорядок робіт, черговість сівозмін і навіть увів спостереження за домашнім укладом поселян. Так, у першій фазі існування аракчєєвських поселень "все поселяне носили военную форму и вооружение; три дня в неделю работали для казны, три дня в

неделю для себя, а в воскресные и праздничные дни, после литургии, занимались строевым учением"⁷⁹. Селяни були поділені на класи – господарів 1-го й 2-го розрядів, негосподарів та неслужбових інвалідів. Кожен з розрядів ще мав ієрархічний поділ. Земля – і орна, й сінокосна – була общинною та "общественной" і поділялася на військові й надільні лани. Слід сказати, що більшість поселенців аракчеєвських сіл складали українці, тож можна уявити, яким насильством був для них такий спосіб існування. Недаремно облаштування військових поселень стало для селян точкою відліку часу: згадуючи з захопленням колишні часи, вони говорили: "То було ще за "гражданства"⁸⁰.

Єдиною позитивною рисою військових поселень, достойною схвалення істориків, є створений військовими деталізований чіткий інформаційний банк даних про ситуацію в різних сферах діяльності в різних групах населення, з точною калькуляцією, часом до сотих відсотків. За даними, зібраними офіцерами генерального штабу у 1857 р., площа орної землі складала 60% загального простору, – адже треба було прогудувати велику кількість війська. Селяни, що мали повний наділ (12–24 дес.), становили 12,8%, половинним наділом (6–12 дес.) володіли 29,8%, тих, хто володів 3–6 дес. (чвертними) і не мав робочої худоби, було 57,4%. Наприклад, на одного господаря Першого округу (військові поселення були поділені на три округи) припадало 7 дес. орної і 2,9 сінокосної землі, тобто на душу населення виходило 3,4 дес. орної та 1,4 сінокосної; узагалі на господаря припадало вигідної землі 16 дес., на душу чоловічої статі 7,8 дес. орної землі. Всього на одне господарство припадало 10,2 дес., а на душу – 4,7; одному номеру (тобто господарям першого, другого розрядів і негосподарю) треба було щорічно збирати хліба й сіна – 36,7 дес., в тому числі на громадські цілі (громадського хліба) – 6,6, сіна – 4,2 дес.⁸¹

У 1858 р., коли почалася ліквідація військових поселень, селяни отримали тимчасові наділи. За переписом 1858 р., у чотирьох повітах Херсонської губ. (Олександрійський, Бобринецький-Єлисаветградський, Ананьївський і Херсонський) на двір у середньому припадало 14,7 – 23,1 дес. орної землі, що виходило на душу чоловічої статі 5,1-8, на душу обох статей – 4,0 дес. У перехідний період казенні поселенці (з колишніх військових) мали 5,1 дес. на душу орної землі, 8 дес. лугів та сінокосів і 8 дес. землі взагалі⁸². Знищення всіх військових поселень не знищило громадської (і у формі "общественной", і общинній) форми землеволодіння, впровадженій там насильницьким шляхом, вона подекуди зберігалася за звичкою або за звичаєм.

Ті казенні поселяни, яких оминула доля аракчеєвщини, в основному розташовувалися в Подністров'ї, частково в Ананьївському пов. та Подніпров'ї. Це населення було різноманітним за етнографічним складом, а отже, за формами землекористування. У Подністров'ї в XIX ст. все ще практикувалася займанщина, невідома вже Подніпров'ю. Було тут також поширене хутірне володіння. До передачі цієї групи селян під відання Міністерства державного майна (1837) їхнє землекористування здебільшого впорядковувалося і регулювалося звичаєм. Назва "казенні" реалізувалася тільки у сплаті оброку – подушного громадського збору.

Однак у 1838 р. за законом від 9 листопада почалося наділення казенних селян за 8 ревізією 1835 р.; у 1839 р. було видано "Сельский устав", який мав на меті упорядкувати земельне володіння селян, знищити черезсмужжя, урівняти малоземельні громади ("общества") із багатоземельними тощо. Податки, досить високі, постійно зростали, однак, вважає Т. Осадчий, усе-таки це була одна із груп селян, що користувалася найбільшою самостійністю і забезпеченістю⁸³.

До розряду казенних селян включалися й групи новоприбулих у 1869, 1881 і 1884 рр. переселенців. Їхні поселення, розміри наділів, податки, своєрідності наділення землею мали певні відмінності. Зі всіх казенних селян можна було виділити дві підгрупи. Одну складали відставні солдати, однодворці південно-західних губерній (позбавлені своїх привілеїв після 1860 р.) і безземельні селяни з Малоросії; іншу підгрупу – більш численну – становили "десятинщики".

Останню варто розглянути докладніше, оскільки ця група є зразком трансформації давнього регіонального звичаю. Аналізуючи цю групу селян, Т. Осадчий наводить факти, за якими в часи, коли ці землі ще перебували під татарським протекторатом, населення платило десяту долю всього "прибитку". Пізніше селяни західної Херсонщини (нинішня Одещина), працюючи у молдавських поміщиків, також сплачували одну десяту (оброк) землеробської та скотарської продукції. Цього звичаю дотримувалися і "втікачі" з Малоросії, перекочуючи від одного поміщика до іншого на правах "десятинщиків"⁸⁴. Звичай зберігався і пізніше, зокрема в середовищі казенних поселян, що стали селитися на поміщицьких землях на правах "десятинщиків", тобто, за старим місцевим звичаєм, селяни користувалися землею за 10%-й чинш від свого врожаю⁸⁵. Дослідник соціально-економічної історії України XIX ст. М. Слабченко називає їх орендарями, оскільки вони винаймали землю в поміщиків за натуральну виплату⁸⁶, хоча, за народними звичаєво-правовими уявленнями, ця група типологічно подібна до селян

Центральної, Правобережної та Лівобережної України, які працювали на чужій землі за частку врожаю.

До реформи поміщицькі селяни землею, природно, не володіли, за винятком випадків, коли відбулося закріпачення тих поселенців, які мали землю на правах займанщини і які з різних причин не попали в розряд казенних. Однак в основному група поміщицьких селян утворилася шляхом поміщицької колонізації, яка розпочалася у східній частині Херсонської губ. відразу ж після скасування Запорозької Січі. Частина козаків розбіглася на Кубань, за Дунай, у Туреччину, частина залишилася, а ці землі держава почала роздавати у приватну власність⁸⁷. Дослідники відзначають, що становище кріпосних селян у малонаселеній західній частині Херсонської губ. було значно кращим, аніж у східній, особливо в багатонаселених Єлисаветградському й Олександрійському пов., де майже все кріпосне населення перебувало на панщині. У західній частині регіону поміщики виділяли такий наділ селянам, який вони були спроможні самостійно обробити ("по надобности"). В середньому він не міг перевищувати 4 дес. на душу. Пасовиськами селяни користувалися спільно з поміщиками⁸⁸. Широко практикувався довільний обробіток землі. Так, у Херсонській губ. лише в небагатьох маєтках землю нарізали, частіше селянам відводили певне місце в дачі, де кожен міг орати стільки, скільки дозволяли його засоби, без контролю поміщика, а земля була поділена відповідно до потреб кожного⁸⁹. Якщо у внутрішніх регіонах Росії найвищою цінністю була земля, то тут – людина, тобто робоча сила⁹⁰. І хоча земля в перші роки колонізації роздавалася без особливого обліку, проте в селян її було небагато, оскільки без застосування найманої праці селянин міг обробити не більше 8 дес. на душу.

Кріпаки в Катеринославській губ. складали 31,51% всього населення губ., в Херсонській – 31,27%, в Таврійській – 5,97%⁹¹. На одного поміщика в Катеринославській губ. припадало в середньому 66,61 кріпосних душ, у Херсонській – 59,77, у Таврійській – 52,02. В основному кріпаки були не місцевим населенням, а привезені з внутрішніх районів, а також "утікачі". Брак робочої сили спонукав поміщиків цього регіону використовувати сільськогосподарські машини і найману працю. У 398 маєтках Катеринославської губ., в яких було 91 203 душі селян, тягла (на тягло припадало 1,9 ревізьких душ) поділялись на волових, кінних та піших і розподілялись так: волові – 16 918 (35,27%), кінні – 1 882 (3,92%), піші – 29 165 (60,81%)⁹².

Щодо казенних селян, то Положення про державних селян, що вийшло в 1866 р., визнавало право цієї категорії на постійний наділ, що відразу ж анулювало прирізки й відрізки, які практикувалися до 1861 р.

Унаслідок реформи одна група селян отримала наділи від казни, інша (менш численна) – від поміщиків (колишні поміщицькі селяни). За Т. Осадчим, в першу групу входили: колишні державні селяни, південні військові поселяни і поселенці на казенних землях, що дістали землі після 1861 р.; групу колишніх поміщицьких селян складали ті, котрі отримали повні або указні, зменшені й так звані дарчі наділи.

У південноукраїнському регіоні діяло **"Местное Великороссийское положение"**. Поширювалося воно на три новоросійські губ. (Катеринославська, Таврійська і Херсонська) і діяло разом з Малоросійським у деяких північних районах Чернігівщини. Цей документ виділяє два типи колективних союзів – общини та сім'ї – і, відповідно, дві форми землеволодіння – общинне й сімейне. Порядок користування наділами передбачав, що в усіх губерніях, за винятком згаданих новоросійських, а також білоруських, встановлено виключно общинне користування. У новоросійських губерніях, у т. зв. степовій смузі, Редакційна Комісія не наважилася нав'язати общинне володіння, зважаючи на місцеві особливості, а саме – сімейне (подвірне) землеволодіння, характерне для української традиції. "Сельский быт Новороссийского края, – зазначала Редакційна Комісія з підготовки реформи 1861 р., – сходствует с Малороссийским по одноплеменности главнейшей части населения и единству обычаев, выразившихся, между прочим, в дробной делимости семейств"⁹³. Переділ тут був би нешкідливий, у зв'язку з великою кількістю земель і однаковістю ґрунтів, проте, як визнала Комісія, "если насильственное уничтожение общинного пользования угодьями в этом крае было бы вредным, то, с другой стороны, и повсеместное введение этого устройства было бы несогласно с обычаями большинства жителей"⁹⁴. Саме тому за 119 статтею Великоросійського Положення в новоросійських губерніях громаді ("обществу") надається право при наділенні селян землею і введенні уставної грамоти встановлювати на власний розсуд общинне або подвірне володіння; причому встановлене при введенні уставної грамоти общинне користування може бути замінене пізніше подвірним, спадковим ("потомственным").

Відповідно до ст. 120 Великоросійського Положення, селяни не мали права відмовлятися від користування землею і відбування за неї встановлених повинностей. У перші пореформені роки селяни, що вийшли з кріпосної залежності, мали право на викуп тільки присадибної осідлості, а купівля у власність польових земель та інших угідь допускалася тільки з дозволу поміщика. За надану землю селяни мали відбувати панщину або сплачувати оброк.

У перші роки після реформи казна в південних районах мала багато земель, тож "нарізала" землю ділянками (наділами) по 8 дес., але з часом, зі зростанням попиту, зменшився й обсяг наділу – до 4,5–5,5 дес., а в 70-ті рр. наділ землями припиняється взагалі, заселяються лише безводні степи Херсонського пов. З 80-х років знову почався процес виділу земель на основі нових правил для поселенців на казенних землях: сільським громадам ("обществам") надавалися землі на правах тривалої оренди⁹⁵.

Норми указних наділів для Херсонської губ. становили: 3,5 дес. – для північної частини, 4–4,5 – для середньої і 5,5 – для південної частини на ревизьку душу. Вони відображають фактичне користування такою ж кількістю наділів до реформи. Специфікою цієї губернії було те, що в ній встановилися половинні й третинні наділи, бо в поміщиків після роздачі наділів не лишалося половини маєтку⁹⁶. Крім того, селяни могли отримати дарчий наділ (за 123 ст. Великоросійського Положення): "В случае, если помещик по добровольному соглашению с крестьянам, утвержденному установленным порядком, подарит обществу крестьян часть их надела и если эта часть, включая в себя усадебную оседлость крестьян, составит вместе с оною на ревизскую душу не менее одной четверти указного размера надела, установленного для той местности, где имяне находится, то крестьяне, получая такой дар от помещика, могли отказаться от обязательного получения остальной части надела, которая и поступает затем в полное распоряжение помещика" (ст. 123 "Местного положения для Великороссийских губерний").

У кінці XIX ст. земля в південному регіоні України розподілялася так: 1) належала сільським громадам ("обществам") і перебувала в користуванні всіх їхніх членів; 2) перебувала у дрібному володінні й користуванні товариствами селян та інших землеробів; 3) була в оренді і навіть власності (через купівлю) окремих землеробів⁹⁷. Колишні поміщицькі селяни опинилися в найгіршому становищі, а особливо наймити-десятинщики. Активізувалася оренда землі⁹⁸. При цьому тут, порівняно з іншими російськими губерніями, селяни були непогано забезпечені землею. За станом на 1906 р. 30,7% селян мали наділи по 7–10 дес., 33,2% – понад 10 дес.⁹⁹ У Маріупольському пов. Катеринославської губ., за подвірним описом 1885–1886 рр., в середньому на двір припадало 20,7 дес. землі, щоправда, найбільшими наділами володіли німці-колоністи (35,2 дес.) і греки (28,2 дес.); середніми – колишні козаки азовського війська (19,4 дес.) і євреї-землероби (18,6); найменшими – колишні державні (13,2 дес.) і колишні поміщицькі (9,6 дес.) селяни¹⁰⁰.

У кінці XIX ст., в період між двома подвірними описами 1885/86 рр. і 1901 р. у Маріупольському пов. надільне землеволодіння зменшилося на 3,2%, скоротилося хутірне господарство на орендованих землях у 2,5 рази; збільшилася кількість землі, придбаної "обществами" і товариствами, в 2,5 рази¹⁰¹.

1. 5. Казенні селяни Російської імперії

У кожному з підрозділів вже йшлося про казенних селян. Задля чіткішого уявлення про цю групу селян варто кількома словами нагадати їхнє правове становище в XIX ст., яке поширювалося на всі території Російської імперії. Для цієї групи селян життєво важливими є дві дати – 1838 рік, коли було впроваджено так звану Кисельовську реформу, і 1866 рік, коли було видане "Положение о поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях великороссийских, малороссийских и новороссийских".

На 1838 рік склад державних селян був дуже різноманітним: територію нинішньої України населяли такі підгрупи державних (казенних) селян: власне державні селяни, однодворці, однодвірські селяни, малоросійські козаки, військові обивателі, воїнські поселяни, архієрейські і монастирські служителі, селяни проєзуїтських та інших маєтків, однодворці західних губерній, колоністи ("водворенные на казенных землях"), євреї-землероби, бобилі, поселяни-магометяни Таврійської губ., задунайські переселенці, бессарабські резеші¹⁰². Як бачимо, Російська держава намагалася об'єднати в цей стан усі різноманітні етнічно своєрідні групи селян та уніфікувати етнічну звичаєво-правову специфіку їхнього укладу відповідно до загальноросійського зразка.

Важливою подією для казенних (державних) селян була реформа графа Кисельова 1838 р., яка стосувалася передусім селянського самоуправління різних розрядів державних селян, завдяки чому вони стали більш уніфіковані. Етнічну специфіку укладу було нівельовано: всі селяни ставали не власниками своїх земель, а володільцями казенних. Реформа графа Кисельова урівняла наділи (8 дес. для малоземельних територій і 15 дес. для багатоземельних). Громади, які не мали можливості забезпечити всіх селян землею на таких засадах, мали право просити в казни більше землі. Відбувалася прирізка за рахунок казенних вакантних земель або тих володільців, хто мав надлишок.

Реформа 24 листопада 1866 р., втілена в "Положении о поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях великороссийских,

малороссийских и новороссийских", була прийнята внаслідок необхідності реорганізації державних селян після реформи 1861 р. Державні селяни дев'яти західних губерній (у тому числі південно-західних) були зараховані до розряду селян-власників у 1876 р.

Головні принципи цієї реформи:

- 1) за громадами (обществами) державних селян зберігався їхній наділ;
- 2) селяни, володіючи відведеними їм землями, повинні були платити визначену законом оброчну подать, яка може збільшуватися, а розподіляється урівнювально.
- 3) у перспективі державні селяни будуть переведені в розряд власників¹⁰³. Хоча ті землі за законом надавалися в обчинне користування, насправді актом поземельного облаштування державних селян була "владенная запись", в якій було передбачене і подвірне володіння, і володіння чвертних володільців.

1887 р. вважався кінцем сплати оброчної податі, і державних селян переведено на викуп у 44-літній термін.

Головні підстави земельного облаштування казенних селян у західних губерніях були визначені Указом 16 травня 1867 р., за яким:

- 1) державним селянам надавався у власність їхній наділ у межах, визначених люстраційними комісіями; при цьому допускалися прирізки з вільних казенних земель, обміни селянських земель на казенні задля знищення черезсмужка;
- 2) селяни обкладалися викупними платежами в розмірі вирахованої люстраційними комісіями оброчної податі, підвищеної на 10% з метою її погашення в 49-літній термін (тобто до 1 січня 1893 р.);
- 3) після визначення люстраційними комісіями меж наділів та щорічних викупних платежів передбачався перехід на право власності;
- 4) від часу прийняття указу селяни переводилися в розряд власників, однак до видачі всіх документів на власність вони володіли землями і виплачували викупи¹⁰⁴.

За спостереженням дослідника селянського права О. Леонтьєва, "существенное различие в постановлениях о земельном устройстве государственных крестьян во внутренних губерниях и в губерниях западного края заключалось в том, что за первыми закреплялся существовавший у них до составления владенных записей надел, за который они были обязаны платить определенную законом же оброчную подать, обращенную только в 1887 г. в выкупные платежи"¹⁰⁵. Тобто державним селянам цього регіону земля відводилася в подвірне володіння

згідно з існуючим способом користування нею. Поземельне облаштування державних селян у західних губерніях, за винятком одиничних справ, було закінчене до середини 70-х рр. Усього було наділено землею 944 284 чол., поселених у 14 242 поселеннях. На душу припадало 4,6 дес. у середньому, а викупних платежів вираховано всього 3 306 99 руб., або в середньому 80,5 коп. з десяти¹⁰⁶.

Цикл реформ урівняв у правовому плані всі категорії селян: колишніх кріпосних, державних, утворивши такі категорії селян: власників, тимчасовозобов'язаних, орендаторів.

Як бачимо, при всій різноманітності етнополітичних ситуацій у кожному регіоні зберігалися певні стабільні риси укладу українського селянства. Незважаючи на те, що більшість території України в XIX ст. перебувала у складі Російської імперії (дев'ять губерній – Полтавська, Чернігівська, Слобідсько-Українська (Харківська), Волинська, Київська, Подільська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська), тут практикувався відмінний від решти території Росії поділ селян на основні групи за майновим станом і, відповідно, за сплатою або відробітком повинностей: тяглі, піші, городники, халупники. Зумовлювалася така ситуація подвірною формою землеволодіння, яка пов'язує українську систему земельних відносин та селянської організації з європейською. Ця риса української селянської культури, не будучи суто звичаєвою, є базовою для неї. Це не виключає наявності в окремих районах місцевих звичаїв та окремих специфічних груп селянства (наприклад, "десятинчики" на Півдні України, буковинські гуцули "шляхетського походження", чиншовики західних губерній, "місячники" в маєтках Лівобережної та Правобережної України, "парові", "поєдинки", "комірники" Галичини тощо). Проте навіть своєрідні місцеві форми організації селянства не порушували загальноукраїнської картини селянського укладу.

Інша особливість стосується хронологічного аспекту. Цікаво спостерегти, що і до скасування кріпосного права, і після нього було дуже багато прогалин у законодавстві, які відразу ж заповнював звичай. У першому випадку існували широкі можливості для застосування так званого "панського права", яке не можна трактувати лише як сваволю чи добру волю того чи іншого землевласника. Зазвичай "панське право" є складнішою системою взаємних прав і взаємних обов'язків між землевласником та залежними селянами або найманими робітниками, що вироблялася як взаємоадаптація потреб і вимог тих і інших відповідно до зовнішніх обставин (урожайності, родючості, матеріального стану однієї з

договірних сторін, зміни в законодавстві тощо). Практично "панське право" дуже часто має місцевий характер, хоча й не позбавлене ряду загальних рис. Такою спільною рисою "панського права" в усіх регіонах є право селян користуватися панськими угіддями безплатно або за незначні натуральні чи відробіткові повинності.

Реформування на селі, недосконалість молодого законодавства щодо устрою селян витворили особливі умови для побутування звичаю. На західноукраїнських землях це виявлялося менш активно, адже процес реформування селянського устрою розпочався тут раніше, а крім того, реалізувався за чіткими німецькими схемами, хоча навіть тут закон не міг передбачити всі деталі розмаїтого селянського побуту. Щодо території, яка перебувала у правовому полі Російської імперії, то тут, як видно з "Місцевих Положень", прийнятих у комплексі реформи 1861 р., формулювалися Положення цілковито "мертвонароджені" як для української дійсності. Це стосується передусім тези про те, що володільцем усієї землі колишніх поміщицьких і казенних селян є "общество", а не самі подвірні володільці. Природно, що за таких умов ситуація де-факто не могла збігатися з ситуацією де-юре.

2. Особливості земельних відносин у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст.

2. 1. Вступні зауваження

Спочатку визначимося з **термінологією**. Немає нічого дивного в тому, що народна правова свідомість XIX ст. не розрізняла понять "власність – володіння – користування – розпорядження майном". Навіть у юридичній теорії та практиці XIX ст. не існувало чіткості в розрізненні цих понять; у законодавчих та інших державних актах терміни "власність" і "володіння" вживаються здебільшого як синоніми, а сама власність майже до кінця XVIII ст. не була визнана в принципі як право¹⁰⁷. Цю тему залишимо для істориків права, етнологів же цікавить народна правова культура. Для того, щоб зрозуміти принципи селянських уявлень про власність на землю, треба шукати принципово інакший, аніж в офіційному праві, ненормативний підхід. І якраз народна юридична термінологія дає змогу це зробити.

Звичайно, термінів "власність", "володіння" і "користування" в українській народній мові не існувало. Однак, як зазначав С. Пахман щодо російської

правової свідомості, це не означає, що в селян взагалі не існувало ніякого поняття про власність; навпаки, вони чітко усвідомлювали відмінність між "моїм" і "чужим"¹⁰⁸. Напрямок мислення С. Пахмана, його пошук розв'язання питання в системі займенників цілком правильний, однак потребує деякого уточнення. Недаремно в слов'янських мовах існує спеціальний займенник, що позначає власницьку приналежність – "свій". Селянська логіка до геніальності проста й лаконічна. Усе в світі, з погляду народної правосвідомості, за приналежністю є: "своє", "чуже" і "спільне". Це три кити, на яких стоїть уся звичаєво-правова система уявлень про власність. І тут треба внести деякі пояснення. Чому ми не вживаємо займенник "моє"? Бо він означає *індивідуальну* власність, а в народному середовищі була провідною *сімейна* власність.

У народному юридичному термінологічному словничку XVII–XVIII ст. є дієслово "своїти", що приблизно означає "заявляти про певну землю як свою, вважати певну землю своєю". Цей термін можна знайти в документах щодо територій, освоєних займанщиною. Наприклад, у матеріалах, зібраних та опублікованих І. Лучицьким щодо козацького землеволодіння XVII–XVIII ст., у док. № 22 ("Следственное дело по жалобе козаков села Помоклей, Панфиленков, на сотника Гулака", 1745 р.) ідеться про самовільний захват "вільного степу", про землю, "которую они, истцы, своят", тобто заявляють як свою власність¹⁰⁹. Цей термін дуже показовий, він демонструє суть народно-правових уявлень про власність, їх зв'язок із поняттям "свій". Цікаво, що навіть практика земських управ кінця XIX–початку XX ст., зокрема при складенні подвірних описів, враховувала народну термінологію. Так, подвірний опис Полтавської губ. за 1900 р. уживає щодо козацької землі терміни "своя" і "вся" (у графі "по пользованию своей и чужой обрабатываемой земли")¹¹⁰.

Ще один народно-юридичний термін – "державна". Він зустрічався в документах Лівобережної України та Слобожанщини XIX ст. і означав усю земельну власність селянина (щодо козаків) або землю, що перебувала у подвірному володінні державних селян¹¹¹. Утворене це слово від дієслова "держати"(землю), що є, за селянською логікою, синонімом до "володіти" (землею). Розрізнялася земля і за давністю наділів. Так, у Суразькому пов. Чернігівської губ. земля поділялася на "різову" і на "новини".

Сімейне майно для селянина було саме "своїм" (у значенні сімейної власності), а не "моїм" (тобто власністю домогосподаря) і не "нашим", бо "наше" може бути як сімейне, так і громадське, це може бути спільна власність селян і пана тощо. Однак найчастіше спільність майна позначав

прикметник “спільний” у різних його варіантах (“спольний”, “вольний”, “общий” тощо). Розрізнялося “чуже” і “не-своє”. “Не-своє” у розумінні селянина дуже конкретне: воно може бути “синове”, “доччине”, “чуже” – це “сусідове”, “панське”, а також “невідомо-чие”.

Виходячи з цього, для селянина важила лише та власність, до якої він був причетний, це – “своє” і “спільне” майно. Щодо землі, то тут існував саме цей принцип. За народною правосвідомістю, земля була “своя”, “чужа” і “спільна”, незалежно від того, чи на ній існувало право власності, право володіння нею чи користування. Причому навіть казенні селяни вважали надільну землю “свою”. Так, у 1814 р. віце-губернатор Слобідської губ. писав про негативні наслідки для оподаткування нерівності ділянок казенних селян: “Неуравнительность же сия произошла от того, что не взирая на существующие с давних времен узаконения, коими воспрещено казенным поселянам продавать, закладывать или каким-либо образом переводить свои участки земель в посторонние руки, злоупотребления сии под разными предлогами всегда продолжались”¹¹².

Те, що казенні селяни вважали землю, надану їм у наділ, спадковою (“наследственной”), було для народної правосвідомості XIX ст. нормою. Як свідчить величезний фактичний матеріал судових справ, “своєю” могла вважатися та земля, яка формально не була власністю (напр., землеволодіння чиншовиків, казенних селян на старозаїмочних землях тощо). Поки не доходило до екстремальних ситуацій, селянина цікавив не формальний, а тільки фактичний стан справ: селянська правосвідомість була не “теоретичною”, а “прикладною”. У цьому виявлявся прецедентний характер звичаю. Наприклад, селянин “собственник” містечка Трипілья Трипільської вол. Київського пов. Іван Овчаренко пише у своїй скарзі про те, що “с давних времен” за його батьком, “бывшим казенным крестьянином” числилося 1 дес. садибної і 8 дес. польової, орної та сінокосної землі. Однак під час люстраційної перевірки в 1872 р. у нього відібрано частину землі і передано іншим людям, зокрема Тимофію Овчаренку, “который с предков не имел земли и никогда таковою не занимался”¹¹³. Позивач, пишучи, що за селянином “числилася” земля, водночас називає цю землю “наследственной”. І такі “описки” характерні для безлічі справ. Серед юристів XIX ст. побутувала така думка: коли застосувати найсправедливіший принцип приватної власності на землю, то доведеться визнати, що державні селяни переважно сиділи на власній землі¹¹⁴.

Навіть у XX ст. у респондентів старшого віку лишилася в пам’яті така нерозчленованість “своєї” і державної землі. Так, мешканка с. Ніжиловичі

Макарівського р-ну Київської області Приська (Євфросинія) Захарченко в одному і тому ж інтерв'ю по-різному оцінює приналежність землі "до Леніна" (тобто до революції). На запитання, чи була колись земля державна, вона відповіла: "Ну як же, земля ж не може бути без государства", в іншому місці, де вона розповідає про сімейну власність і звичай надавання землі в посаг, сімейні поділи, вона зазначила: "Тоди власть не косалась до землі. Земля своя була". "До Леніна дак усі ж те розказували, шо самі собі ж люди жили. Государства ніякого не було. А так люди кожний свою землю держав, а люди самі собі..."¹¹⁵.

Не можна сказати, що в народній правосвідомості не існувало поняття про те, що земля їм надана тимчасово – на визначений чи невизначений період. Так, селяни-общинники вважали певну ділянку "своєю" лиш у період між переділами, що відбувалися в різних місцевостях у різний час із різною частотою. Однак у народній правосвідомості це вкладалося в інакшу логічну структуру. Наприклад, російські селяни знали продаж землі "в годы" ("на известное время") и "продажу в вечность"¹¹⁶, за сучасною термінологією, селяни і оренду, і власне продаж називали одним словом "продаж", тобто ототожнювали ці поняття. Розрізнялися вони лише за часом, протягом якого земля перебуває у "власності" (тобто, за сучасним розумінням, у користуванні). Отже, можна продати землю на один рік, на п'ять років або назавжди. Звернувшись до українського матеріалу, ми відразу ж вичленимо надзвичайно поширені звичаї "скіпщини" (звичай віддавати орну землю на один посів або луки на одну косовицю в оренду за певну копу врожаю).

Що стосується "спільної" землі, то це могла бути спільна з сусідами земля (наприклад, вигін на "кутку"), спільна громадська земля (спільні покоси, пасовиська, левади), спільна земля кількох громад (пасовисько, ліс), спільна земля сільської громади і пана.

У польській правовій термінології право власності і право користування можуть виражатися принципово інакшими мовними конструкціями, а саме як власність "zupelna" ("повна") та власність ґрунту ужиткова¹¹⁷. Ці терміни більше відповідають народній правосвідомості, для якого "моє", "своє" завжди пов'язане з приналежністю, а відмінність між різними формами власності полягає лише в тому, чи є вона повною чи неповною, постійною чи тимчасовою (тобто ужитковою).

Характеризуючи правові уявлення російського народу щодо права власності, С. Пахман виділив такі риси:

- 1) право володіння і користування не відрізняється від права власності. Своім власним майном, яким селяни мають право розпоряджатися,

визнається садиба. З договорів, укладених селянами, не можна навіть з'ясувати, чи йдеться лише про майно, що перебуває на праві володіння, чи воно становить його власність: "выражения "купил", "продал" применяются иногда к участкам, состоящим лишь в пользовании "продавца", и даже к сделкам, относящимся к наемной отдаче земли в пользование"¹¹⁸. У всіх випадках "своє" відрізняється від чужого, але це "своє" розуміють взагалі в сенсі власності, хоча воно стосується лише власності, що перебуває в користуванні;

- 2) свобода приватної ініціативи завжди ущемлюється заради господарчих інтересів общини; в рішеннях волосних судів з російських територій є ряд таких, коли суд іде проти общини, яка не дозволяє власнику продати хату;
- 3) "личная сила в крестьянском быту, хотя является несомненно основным источником благосостояния, оценивается однако ж прежде всего как гарантия хозяйственных интересов самой общины"¹¹⁹.

Висуваючи на противагу цьому основні риси українських уявлень щодо права власності, можна відразу ж визнати, що в українців, як і в росіян, право володіння та користування не відрізнялося від права власності. Щодо другого і третього пункту, то в українців прямо протилежні погляди. Інтереси громади завжди ущемлялися заради інтересів одного домогосподаря (природно, за винятком критичних ситуацій, в тому числі в процесі колонізації нових земель, коли актуальною стає спільна власність і різні форми громадської кооперації та взаємодопомоги).

Один із дослідників історії землеволодіння на Слобожанщині О. Шиманов, порівнюючи український та російський земельні уклади, наводить цитату російського правознавця С. Неволіна про те, що система землеволодіння в Росії перебуває під впливом порядків, які існували в умовах татарського іґа. І тому в російському народі утвердилася думка: "одно его, великого государя, государство"¹²⁰. Українське землеволодіння було діаметрально протилежним. "Хотя в бывшем Литовском государстве, – пише О. Шиманов, – под влиянием которого формировалось до эпохи Богдана южно-русское землевладение, право полной собственности на землю принадлежало единственно только великому князю и в этом отношении была, по-видимому, как бы полная параллель с юридическим положением землевладения, как и в московском государстве, но есть основания думать, что эта параллель не шла дальше сходства основных государственных воззрений на землевладение и не проникала фактически в правовой строй народной жизни, как в московском государстве, а со времени отделения

Южной Руси от Речи Посполитой само собою должно было упраздниться и воззрение об исключительном праве государства на землевладение Южной Руси. С эпохи Богдана земля стала уже фактической собственностью занимавшего ее народа"¹²¹.

І саме тут варто розглянути, як реалізувалися всі ці первинні звичаєві уявлення про приналежність на практиці.

2. 2. Українське осадне звичаєве право та його наслідки у звичаєвих земельних відносинах ХІХ ст.

Дослідження історичних форм земельної власності має розпочинатися з первісного набування земельної власності. Хронологічні межі нашої теми не дають змоги простежити всі нюанси колонізаційного руху українців протягом усієї їхньої етнічної історії. Ранні періоди народної колонізації українців простежували у своїх працях багато українських та польських дослідників, зокрема Д. Багалій, І. Лучицький, М. Грушевський, В. Мякотін, О. Гуржій, В. Борисенко, М. Пасічний, Ю. Гошко, Л. Сілецький, Ф. Персовський. Нас же цікавтимуть наслідки цих процесів, як вони виявлялися у ХІХ ст. Це переважно стосується найпізніше освоєних територій – Лівобережної України, Слобожанщини, південних регіонів. Дані про форми осадного права у часі, що безпосередньо передував ХІХ ст., можуть стати корисними при пізнішому розгляді окремих питань, зокрема так званої "вольниці" (див. далі).

В етнологічній та історичній науці встановився ряд термінів, що позначають інститут (правила або моделі) освоєння нових земель. Найчастіше він називається "колонізаційне право"; українська наука знає також термін "осадне право"¹²². І "колонізаційне", і "осадне" (врешті-решт із деякими незначними смисловими відмінностями) позначають одне й те ж, проте, оскільки українське освоєння земель не було систематизованою впорядкованою процедурою, що проходила під державним наглядом, а було вільним освоєнням земель, народною колонізацією, то до цієї української специфіки більше пасує прикметник "осадне", хоча "колонізаційне" є більш універсальним терміном. Що стосується другої частини терміна, а саме "право", то тут ідеться про правовий інститут – подібно до інших прийнятих у науці термінів: "сервітутне", "старозаїмочне", "чиншове", "сусідське" право тощо.

В історичній літературі можна зустріти такі вислови, як осада (колонізація) на руському, німецькому, волоському праві¹²³ (особливо щодо

західноукраїнських земель¹²⁴); російська колонізація. Чи можна твердити про існування специфічно українського осадного права? Це питання чомусь не ставилося в науці, однак даремно: такий досвід щодо освоєння нових земель, як українці, має не так уже й багато народів. Однак порівняння матеріалів XV–XVI ст. щодо осад на “руському праві” (“дворищний” характер розселення, вільний характер заселення, пріоритет особистого (сімейного) перед громадським, демократичні управлінські засади тощо) виявляє спадкоємність руського й українського осадного права. Ми не зачіпаємо в цьому підрозділі західно-український регіон, оскільки відмінності між різними типами осад тут нівелюються вже в XVI–XVII ст. під впливом польського права.

Перш ніж розглянути це питання, треба насамперед з’ясувати принципові моменти. По-перше, існують дві головні форми освоєння нових земель: державна і народна колонізація. Наприклад, іспанська колонізація є державною, а британська – народною. По-друге, є інші форми освоєння нових територій – на основі закону і на основі звичаю. Так, німецьке (магдебурзьке) право було підпорядковане офіційній законодавчій традиції, волоське право є класичним звичаєвим правом. Однак і це ще не все. Колонізація може бути військовою і господарчою. Класичною військовою колонізацією є іспанська, класичною господарчою – британська. Російська народно-звичаєва культура демонструє два типи: просування на південь завжди було пов’язане з військовою стратегією, з “прорубуванням” або “прооренням” виходу до моря; що стосується освоєння Сибіру, просування на схід, то тут колонізаційний рух мав переважно господарчий характер.

Для української народної культури притаманна саме вільна колонізація земель господарського напрямку. У такий спосіб була освоєна Лівобережна Україна, а також нижнє Подніпров’я, Слобожанщина й окремі місцевості Півдня України. Ще раніше українці в такий спосіб освоювали Карпати.

Узагалі, більшість нинішньої території України було здобуто шляхом колонізаційного руху. Перебування на межі з “диким полем” і незадоволеність своїм становищем на осідлих територіях спонукало українців до освоєння нових територій. Тож українці мають великий досвід освоєння нових земель, і це становить особливий набуток української народної правової культури. Специфікою українського осадного права є те, що колонізація була вільною. Науковці XIX ст. з Росії, досліджуючи специфіку освоєння нових земель українцями, відзначали стихійність цього процесу, відсутність стабільних форм колективної самоорганізації на місцях. Ці висновки, безперечно, зроблені з “дзвіниці” російської державної колонізації, яка завжди (навіть у Сибіру, де

вона на перших порах відбувалася без участі держави) мала організований характер: росіяни завжди переселялися цілою общиною, а якщо ні, то перше, що вони робили на новому місці, – це організовували общину. Звичайно, з позиції представників великих колонізаторських держав, українська колонізація є якимось хаотичним “броунівським рухом”. Насправді ж, у цьому русі є свої закономірності. У “вільності” української колонізації була певна закономірність. “Вільність” треба розуміти в сенсі максимальної адаптації до навколишнього середовища з акцентом на особистій вигоді домогосподаря та його родини, а не цілої общини. Саме з цього погляду українська колонізація є максимально закономірною і системною. Тобто українську народну колонізацію треба розглядати не з позицій держави, не з позиції громади-общини, а з точки зору окремої родини, двору. Ці особливості реалізувалися в головній українській методиці освоєння нових земель, а саме в займанщині, опозицією якої було надільне володіння.

Поняття осадного права передбачає багато різних аспектів: тип поселення і розселення; тип житла; форми самоорганізації та самоуправління на новому місці; форми адаптації до навколишнього середовища; форми комунікації з місцевим (корінним) населенням, якщо воно там є; пільги, що надавалися новоосадженим громадам, тощо. Усі ці моменти є темою для іншого дослідження з історичної етнології, нас же цікавитиме один із найважливіших аспектів землеробської колонізації – земельні відносини, які встановлювалися на новоосвоєному місці.

Незважаючи на те, що займанщині присвячено багато праць, усе-таки досі не існує єдиної думки щодо її суті: чи є “займанщина” (“заимка”) формою власності, чи формою набування власності, чи формою землеволодіння і землекористування, чи тотожні “заимка” і “захват”, а якщо ні, то яка між ними різниця і т. д. Остання офіційна версія істориків права щодо цього явища така: “займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі” (лат. *jus primaе occupationis*)¹²⁵. Не можна сказати, що ця думка переважає в усій сучасній юридичній науці. Автори академічного курсу “Земельне право”, зокрема в розділі про виникнення і припинення права власності, зазначають, що право власності на землю і земельну ділянку може виникнути за наявності певних юридичних фактів, які, у свою чергу, поділяються на первісні й похідні; в переліку первісних юридичних фактів, які зафіксовані майже в усіх країнах світу, наводиться: захват незайманих вільних земель, загарбання їх унаслідок загарбницьких війн, перерозподіл кріпосницьких і громадських земель, конфіскація та націоналізація земель, припинення права приватної власності на землю

тощо¹²⁶. Отже, в даному разі заїмка ("захват") є первісний юридичний факт, за якого виникає власність на землю. Висловлюючись неюридичною термінологією, заїмка – це спосіб набування первісної власності на землю.

Цікаво простежити, як історичні джерела трактують терміни "займанщина" і "заїмка". Документи XVII–XIX ст. ширше вживають термін "заїмка" ("заїмка"), причому в різних значеннях, найбільш поширеними серед яких є:

- 1) спосіб первинного набування власності (у конструкції "земля, здобута через заїмку"); у цьому випадку, фраза "земля, здобута через заїмку", як правило, протиставляється поняттям "земля, отримана в наділ" і "земля, придбана через купівлю-продаж", або "земля, отримана у спадок" тощо);
- 2) ділянка землі, набута у спосіб вільного займання (напр.: "на своїх заїмках сидят"), як вільна земля – "дозволено заїмки займать";
- 3) нерідко зустрічається слово "заїмка" в конструкції "на праве первой заїмки", тобто в народній правосвідомості "заїмка" є правом, з погляду науки – правовим інститутом;
- 4) термін "займанщина" часто зустрічається у значенні процесу масового набування земельної власності через заїмку, а також великої території, якою володіють на праві першої "заїмки"; так, в українській усній традиції, а пізніше в історичній науці територія Слобідських полків називалася "займанщиною".

У дореволюційній правничій літературі під назвою "заїмка" мали на увазі історичний спосіб надбання поземельної власності в Слобідських полках, що склали Харківську губернію; заїмка в Слобідському краю вважалася головним способом надбання права власності¹²⁷.

Отже, народно-правова свідомість і право XIX ст. переважно вбачали в термінах "заїмка" і "займанщина" історичний спосіб первісного набуття власності, а не саму власність.

Українська історія знає інші форми первісного набуття власності – через привілеї (в Литовсько-Руській державі), через жалувані грамоти (в Російській державі). Однак відразу ж варто зазначити, що тут ідеться про дещо інший соціальний стан – шляхетський, козацьку старшину. Нас же цікавить стан селянства. У Росії первісне набування власності здійснювалося в основному через жалувані грамоти, хоча, природно, як і в кожному "господарстві", тут були також випадки захватів і заїмок¹²⁸, які, проте, не відзначалися масовим і систематичним характером. Спосіб первісного набування власності через жалувані грамоти був добре відомим і козацькій старшині Гетьманщини та Слобожанщини. Цікавий матеріал міститься в

збірнику документів, зібраних М. П. Василенком "Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1739 гг." У ньому, зокрема, можна простежити способи набування власності і її закріплення за козацькою старшиною. Тут ідеться про землі жалувані, "займаные" і "купленные"; нерідко висловлюється прохання "все те добра, выше выраженные, наданные, купленные и легкованные, со всеми угодиями, сим универсалом позволяючи оными владети из ласки нашей войсковой користовати..."¹²⁹. Посилання на заїмку як на підставу володіння землею (власності на землю) побутувало у XVIII ст. в найрізноманітніших місцевостях Лівобережної України. Його вживали козаки, посполиті, сільське духовенство, власники маєтків і "державці"¹³⁰. Відомий спосіб набування права землеволодіння серед селян – надільний, коли землевласник наділяє своїх залежних селян землею або держава (казна) виділяє з власного резервного фонду землю під заселення державними (казенними) селянами.

Як же практично реалізувався займанщинний – український народно-колонізаційний – спосіб набування земельної власності? Взагалі, заїмка існувала в багатьох варіантах, причому місцевий звичай одного села, однієї громади міг цілковито суперечити звичаю сусідньої. Навіть такий ретельний дослідник заїмочного землеволодіння, як І. Лучицький, виділяє прямо протилежні форми:

- "право, по которому пользование разробкою или расчисткой под пахать определяется лишь трехлетним периодом времени, не более";
- "право пользования наследственного, но под условием постоянного пользования, не оставляя земли впустую";
- "право пользования в течение одного лета одной жатвы или косьбы, если община удерживала общинную землю в общем пользовании"¹³¹.

Різноманітність заїмочних земельних відносин виявлялася і в тому, що заїмка пов'язувалася як із сімейною (індивідуальною), спадковою власністю та подвірним володінням ("при займищном владении каждый земледелец вел хозяйство на своих "шматках" или "обработках", согласуясь только со своими личными нуждами и потребностями"¹³²), так і з спільним користуванням (особливо це стосується неорної землі, яку на певному етапі ділили на подвірні ділянки). У користуванні селян перебували і постійні "займищні місця", "займища", "заїмки", які передавалися у спадок нащадкам, і змінні, тимчасові. І. Лучицький наводить приклад, коли селяни, користуючись певною ділянкою землі, щорічно міняли "руки", орали на різних місцях, займаючи землю за потребою. Застосовувався цей тип користування і до оранки, і до сінокосів, до лугів та інших угідь¹³³.

Розміри заїмки в основному регулювалися дуже прагматично: вони визначалися фізичними можливостями членів родини, яка захопила її. Хоча й тут були свої винятки. Так, за переказами старожилів козацьких поселень Суразького пов. на Чернігівщині, колись "полковник мог занять таке пространство, какое с одного места окинет оком, сотник – сколько в день объедет верхом, а козак – сколько в день запашет сохою"¹³⁴. Обробка ділянки займаної землі "за потребою" і за фізичними можливостями практикувалася в різних місцевостях України в різні часи.

Навіть у XIX ст. в Херсонській губ. поміщик виділяв для селян певну територію, а селяни займали собі землю, хто де хотів, і орали, хто скільки міг¹³⁵. А в Слов'яносербському пов. Катеринославської губ. в першій половині XIX ст. користувалися захватним способом, що отримав місцеву назву "жак": "тогда всяк пахал, где хотел и сколько хотел". Землю не міряли, а кількість оранки визначалася часом: "Спахал 3 дня, 5 дней"¹³⁶. Якщо бракувало своєї землі, брали у поміщика в оренду "скільки тобі треба"¹³⁷.

Розрізнялася заїмка і за способом використання: майже безапеляційно власністю вважалася земля, зорана з цілини ("нивы своих трудов", "нивы с целины распаханные" і "поля, с вольной целины занятія"¹³⁸, "распахивания с целины", "распахивания своею працею"¹³⁹) або на місці розчищеного лісу. На Чернігівщині навіть монастирським селянам надавалося право володіти землями на праві вільної заїмки, розчищеними від лісу ділянками – "лядами": "В старые годы, когда были под монастырем, – згадували колишні монастирські селяни, – у нас была "вольница" или "займанщина": тогда каждый волен был занимать земли столько, сколько ему было нужно... "Что расчистил, – то твое"¹⁴⁰, "Расчисти – и твое", "Хто бере, той і оре"¹⁴¹. Лядинне землеволодіння є, як правило, заїмочним: вкладена праця в освоєння нової ділянки вже сама по собі надавала право на цю ділянку, принаймні за народною правосвідомістю, незважаючи на те, що лісові землі в минулому столітті в цьому регіоні перебували у спільному неподільному володінні не тільки членів даного поселення, а й волості. "Расчищенная из-под леса земля всегда составляла личную, наследственно-родовую собственность заимщика, на которой он мог вести хозяйство самостоятельно, вне всякой зависимости от других членов общины, – вести так, как он считал для себя наиболее выгодным в данное время и при данных условиях"¹⁴². Такі розчищені з-під лісу шматки називалися колись на Чернігівщині не тільки "лядами", а й "витеребами", "займищами", "заїмками", "ропрятами", "чищами", "розробками", "розробами", "лядцями", "шматками" і т. д.¹⁴³ Розчищення лісу під оранку або під пасовисько як

спосіб набування власності на цю ділянку відоме і Карпатській Україні. Так, на Буковині, за грамотою воєводи Костянтина Дуки (1693 р.) – відомим звичаєво-правовим документом – за селянами залишалися ті ділянки, які вони розчистили від лісу власними руками¹⁴⁴. Для порівняння: в Росії (Вологодська губ.) “дерюги” – місця, розчищені з-під лісу і “підняті” окремими домогосподарями, не відбираються від них, поки затрачена праця не почне окуповуватися; після того, як тільки община визнає це доцільним, старі дерюги приєднувалися до спільних полів¹⁴⁵.

Народна правосвідомість розрізняла не лише первісну заїмку (тобто займання вільної землі, “вольниці”), а й “займанье по згону ляхов”¹⁴⁶. У цьому випадку йдеться про так зване революційне право: перерозподіл відбувається не на нічийних землях, а на землях інших землевласників. Хоча не варто повністю ототожнювати різні часові періоди, оскільки історія розвивається не по колу, а спірально, проте окремі паралелі можна проводити. Ось як здійснювалося “революційне право”: “Дак тоже, як уже панов прогнали, док, каже, шо ідїть уже землю делїть. Док б’є в барабан. До: “Беземельние-малоземельние! Беземельние-малоземельние! Всі на поле! Всі на поле! Будем землю делїть!” Док, каже, так людї бежалє, так бежалї, так бежалї...”¹⁴⁷.

У кодексі “Права, за якими судитьсє малоросїйський народ” (який, на жаль, так і не вступив у дію, однак є доброю ілюстрацією тогочасної реальної правової ситуації) у розділі IV “О вольностях и свободах Малороссийских”, у п. 3 арт. 3 “О займах ґрунтов и угодий” записано: “Ктобы себе какие ґрунта и угодия нажил, а оные прежде никакова владельца не имели, или бы кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лем расчищал или занял, також кому бы таковая земля чрез договор и уступку, либо по жребию или другим каким-либо правильным образом во владение досталася и оною землею либо лесом владел бы и владеть бесспорно, таковыя недвижимыя имения имеют быть того, собственныя, как бы купленныя”¹⁴⁸. Положення це запозичене з Литовського Статуту (розділ III) “Про вольності шляхетські”¹⁴⁹ (як бачимо, раніше це офіційно дозволялося лише шляхтичам).

Отже, головною особливістю народно-колонізаційного права українців було набування первинної власності на землю внаслідок сільськогосподарського освоєння вільно зайнятої землі. Варто відразу зауважити, що право першого займання (“заїмки”) не є винятково українським правовим звичаєм, він притаманний майже всім колонізаційним рухам сільськогосподарського напрямку, в тому числі частково росіянам

Сибіру, Тобольської губ.¹⁵⁰ Однак якщо на українських територіях після етапу "вольниці" встановлювалося подвірне володіння, то в зазначених російських землях селянський уклад ставав общинним з обов'язковими переділами, круговою порукою тощо. Друга особливість українського осадного права – спадковий характер цієї власності. І третя своєрідність – це співвіднесеність потреб та можливостей власників (дворогосподарств) із розмірами земельної ділянки і, як наслідок, нерівномірність земельних наділів селян у межах сільської громади.

Хоча в XIX ст. принципи українського осадного права вже були майже неактуальними (за винятком Півдня України, де в окремих місцевостях займанщина все ще практикувалася українським населенням¹⁵¹), їхні наслідки відчутні в правовій ситуації деяких регіонів, зокрема Лівобережної України, а особливо Слобожанщини.

Слобожанщина – надзвичайно цікавий регіон у багатьох аспектах, зокрема з погляду вивчення земельних відносин і народної правосвідомості в галузі земельного права. Вона була утворена внаслідок активного заселення земель дикого поля за оборонною Білгородською лінією у XVII–XVIII ст. як за рахунок потужної міграційної хвилі українців, так і за участі російських "служилих" людей. На відміну від російської колонізації, що мала, як правило, державний характер, освоєння українцями цієї території відбувалося переважно стихійно, хоча й з намаганням убезпечити легальність свого перебування за допомогою численних жалуваних грамот, які українські поселенці добивалися шляхом відповідних звернень до царствующих осіб ("чолобитних").

У заселенні Слобожанщини українцями виявлялися класичні риси українського звичаєвого осадного права, вироблені протягом століть. На ті часи народна правосвідомість вже мала свою чітку схему, як саме повинна освоюватися незаселена територія і яким чином набувається право власності на землю. У тогочасних документах нерідко з'являються словосполучення "козацькі вольності", "козацькі вільготи", "черкаські обикновенія" тощо, які можна вважати народними юридичними термінами. Тож хоча під час освоєння Слобожанщини право власності через займання (заїмку) набувалося українськими поселенцями не вперше, терміни "заїмочні" і "старозаїмочні" землі закріпилися в дореволюційній російській офіційній юридичній практиці та науці в основному саме за цим регіоном.

Питання про старозаймані (старозаїмочні) землі Слобожанщини має двохсотлітню історію, протягом якої спостерігалися кульмінаційні моменти і періоди затишшя. Ці двісті років можна умовно поділити на три етапи.

1-й етап, "цдилічний". Хронологічно його можна означити часом, протягом якого видавалися жалувані грамоти Слобідським військовим громадам (товариствам) і окремим особам (1669–1743)¹⁵². Українські козаки заселяють територію за Білгородською лінією, частково стихійно, частково організовано, переважно довільно займаючи землі під оранку, а також освоєючи угіддя (ліси, сінокоси тощо). Схема заселення була такою: спершу козаки громадою селилися на певній території, а після того зверталися з "чолобитними", "прошеннями" до московських государів з проханням закріпити за ними цю землю, а ті через деякий час надавали їм жалувані грамоти на всю громаду або індивідуально. Інший (менш поширений) варіант: козаки селилися на попередньо визначених московською владою землях. В обох випадках московські царі дозволяли їм селитися на правах "заїмки" ("заимки занимаєть, пасеки и всякие ґрунты заводить"¹⁵³), надаючи їм право вічно володіти землею за їхніми старовинними "черкаськими звичаями", як писалося в тогочасних грамотах. Їм надавалися також пільги у сплаті податків і торговельного мита. За це українці повинні були "полкову службу служити" у козацьких слобідських полках – Сумському, Харківському, Охтирському, Ізюмському тощо. Отже, на цьому етапі московська влада була зацікавлена в освоєнні нових земель та охороні кордонів Московської держави, тому надавала українським поселенцям право освоювати нові землі, вести піонерське землеробство, а також поряdkувати за своїми звичаями.

2-й етап – відміна козачої служби й обкладення козаків та військових обивателів подушними й оброчними податями. Формально цей етап можна розпочати від часу припинення видавання жалуваних грамот слобідським поселенцям. Однак реальний наступ на права слобідських козаків розпочався з царствування імператриці Катерини II, яка, зацікавившись ситуацією в Слобідських полках, видала Іменний Указ від 11 березня 1763 р. щодо перепису "черкас", котрі проживали на цій території. Пізніше було здійснене Генеральне межування Росії, проголошене Катериною II у маніфесті від 19 вересня 1765¹⁵⁴, здійснене в 1770–1790 рр. Відтоді було видано безліч імператорських та сенатських указів, постанов, інструкцій, законів, розпоряджень, в яких то приймалися, то відмінялися, то пояснювалися, то розширювалися різні Положення щодо колишніх військових поселенців Слобожанщини¹⁵⁵. Головним для цього періоду є те, що старозаїмочники були звільнені від військової служби і переведені в розряд державних селян з обкладенням їх державним податком. Зміна офіційного статусу (або, точніше, назви їхнього стану), хоча часом і викликала певні

сумніви та хвилювання в середовищі слобожан, особливо у зв'язку з примусовим частковим переходом з подвірного способу землеволодіння на общинний¹⁵⁶ або з приводу вчинення різних "во владени землями и прочими угодьями обид"¹⁵⁷, проте в основному не позначилася на взаємостосунках з державою. Хоча в усіх документах ці землі проходили як казенні, українські слобідські селяни продовжували порядкувати на землі не за законом, а за звичаєм, зокрема вільно розпоряджались своєю (як на їх погляд) землею: продавали, закладали тощо. Саме тому цей етап можна назвати "двоправним": де-юре старозаїмочні землі вважалися державними, а де-факто – перебували у приватній власності селян. Після реформи 1861 р. старозаїмочники на загальній підставі мали здійснити викупні платежі за свої землі, однак "за свою землю" вони навідріз відмовилися платити. Саме в цей період починається процес активізації народної правосвідомості: осмислення своєї звичаєво-правової спадщини, пов'язування її з новими буржуазними реаліями та новою юридичною термінологією, зокрема з поняттям "приватна власність на землю".

3. Останній етап можна охарактеризувати як "кульмінація і розв'язка", що було спричинено загостренням питання про старозаїмочні землі у 1880–1900-х роках. Селяни Харківської губ. стали подавати позови в суди про визнання за ними права власності на зайняті їхніми прямими предками землі в XVII–XVIII ст. Доведення в суді права власності на свої землі автоматично означало уникнення процедури викупу власних земель. Перші кроки були досить обнадійливі. Так, Харківська Судова палата присудила громаді державних селян міста Охтирки право власності на 15 819 дес. старозаїмочної землі. Це рішення підтвердив Сенат¹⁵⁸ своїм рішенням цивільного касаційного департаменту Урядового Сенату від 14 травня 1880 р. Це дало привід для інших селянських громад подавати аналогічні позови проти казни щодо їхнього права власності на землю, а також щодо повернення заплачених ними за весь час оброчних податків. Так, тільки в Ізюмському пов. під категорію старозайманих було відведено 133, 531 дес. землі¹⁵⁹. Суди у 80-ті роки XIX ст. почали задовольняти позови і присуджувати від казни солідні суми на повернення заплаченої оброчної податі й викупних платежів. Однак згодом у Міністерстві фінансів було підраховано, що коли всі позови будуть задоволені, то казни доведеться повернути близько 50 млн. рублів¹⁶⁰. Тож 25 вересня 1883 р. Особливим Височайшим повелінням було заявлено про призупинення справ з позовів про старозаїмочні землі до вирішення питання про ці землі в законодавчому порядку¹⁶¹. Внаслідок цього було призупинено 272 справи (111 – у

Харківському, 28 – в Ізюмському, 13 – у Сумському, 6 – в Курському окружному суді, 85 – у Харківській Судовій палаті, 29 – у Цивільному касаційному департаменті Урядового сенату)¹⁶². Після тривалого вивчення питання в історичному (історія заселення Слобожанщини) та юридичному (вивчення всіх актів і жалуваних грамот) планах було прийняте остаточне рішення: старозаїмочні землі є власністю державної казни, а селяни мають на них лише право володіння, за винятком тих ситуацій, коли жалувана грамота була видана не на військову громаду, а на людину персонально з обов'язковим зазначенням у ній вотчинних прав.

Отже, конфлікт вирішився не на користь слобідських селян. Їхні права не були визнані як приватновласницькі. У конфлікті між офіційним правом і звичаєм переміг сильніший, тобто влада. Ситуація досить стандартна і не викликає особливого здивування. Нас цікавить інший момент: як у ході судових розборів, широких дискусій у державних департаментах та на судових засіданнях виявлялися (нехай і через посередництво адвокатів та палких прихильників селян) народні правові уявлення про займанщину (заїмочне звичаєве право).

Основними і найвагомішими доказами прав слобідських козаків на власність на старозайману (старозаїмочну) землю були такі:

- 1) землі, освоєні першими військовими слобідськими поселенцями "черкасами", нікому не належали; це було "дике поле", тобто, з юридичного боку, цілком виправдано вважати цю ситуацію як *jus primaе occupationis* – право першої заїмки;
- 2) вільне заселення "нічийних" земель і право вільно порядкувати на них "за своїми черкаськими обичаями" санкціонувала Російська держава великою кількістю царських жалуваних грамот; це доводить, що "черкаські звичаї" були правовими в юридичному розумінні;
- 3) протягом двохсот років, незалежно від того, яку назву і статус мала ця земля та її власники, слобожани-українці порядкували на ній за звичаєм як на власній землі, про що свідчить те, що земля передавалася у спадок, її продавали, закладали тощо.

Природно, держава (особливо в особі Казначейства) була не тільки не зацікавлена в задоволенні позовів і виплаті компенсацій за ретельно сплачувані оброки протягом багатьох років, а й просто неспроможна це зробити. Саме тому заперечення прав козаків на землю стало справою принциповою, де не обійшлося навіть без історичних та юридичних фальсифікацій. До речі, для російського права, принаймні з XV ст., займання землі, навіть нічийної, не є достатнім для набування права власності на неї,

оскільки, як писав О. Шиманов, єдиною підставою і виправданням будь-якого поземельного володіння в Великоросії була служба державі¹⁶³, чим частково пояснюється агресивність окремих російських чиновників щодо питання українських старозаїмочних земель.

Тепер розглянемо кожен доказ детальніше. Так, щодо першого розгорнулася широка дискусія на історичну тему, яка за кількістю долучених документів і цитувань історичної літератури вартує кількох дисертацій. Одним із аргументів з боку влади було те, що земля, на якій у XVII–XVIII ст. селилися мешканці Слобідських полків, була не нічийною, а територією Московської держави, складаючи пограничну область Білгородського відомства. Урядовий Сенат відстоював думку про те, що земля за Білгородською лінією (тобто фактичним тогочасним кордоном Росії) належала Московській державі, приводячи ряд досить надуманих доказів, зокрема, що там колись були давньоруські городища (практично стоянки колишніх походів давньоруського війська), і що на тих землях патрулювала російська сторожа. Ці та інші "докази", було розбито вцент адвокатами селян, з широким залученням документального матеріалу¹⁶⁴, який переконує в тому, що заселення Слобідської України відбулося шляхом вільного займання козаками диких земель і що землі, розташовані на південь від Білгородської лінії, не належали в той час Московській державі, а служили місцем кочівництва татарських орд, на що вказують татарські назви багатьох городищ цієї місцевості, і що, врешті, будучи віднятою у татар і заселеною малоросійськими козаками цілком самостійно, місцевість ця ввійшла до Московської держави лише з часу добровільного вступу слобідських козаків у підданство Московських царів¹⁶⁵.

На цьому питанні варто зупинитися детальніше, оскільки воно пов'язане з дуже важливою звичаєвою сферою, а саме – відмінністю уявлень про "свій простір" у землеробських і кочових народів.

Територія, котра в майбутньому склала Слобідську Україну, була нічим іншим, як диким полем, і якщо воно й належало кому, то тільки ногайським ордам, які тут регулярно кочували. Тут ми стикаємося з проблемою конфліктності звичаєвих уявлень про "свою територію" у землеробських і кочових народів. Для землеробів земля є нічийною, якщо вона не ореться, тож претензії кочівників на дике поле не вважалися вартими увагами. Власне, вся історія формування території України – це повільний, але безповоротний наступ на землі кочівників.

Факт перших слобідських поселень на місці постійних кочових татарських стоянок засвідчують, зокрема, царські жалувані грамоти, які

дозволяли козакам селитися “по Белгородской черте в диких степях на Татарских займах, которыми местами хаживали Крымские и Нагайские орды...”¹⁶⁶, “за рекою Ворсклою, на Крымской стороне, на Татарском шляху, на диком поле...”¹⁶⁷, “от Крымской и Нагайской стороны, в диких степях над реками Северным Донцем и Осколом на татарских бродах и перелазях”¹⁶⁸. Часто вказується в грамотах, що козаки (черкаси) селилися на татарських сакмах¹⁶⁹. Значення слова “сакма”, за Д. Яворницьким, – сліди численної кінноти¹⁷⁰. Цю територію постійно контролювали ногайські татари. Природно, що в диких степах патрулювала й українська сторожа. Тож той факт, що російська сторожа патрулювала території дикого степу, не означає приналежності цієї землі до Російської казни.

Розглядаючи другий доказ, звичайно, можна визнати, що народна українська і державна московська колонізації дикого поля, місця кочівлі ногайської і частково кримських орд, ішли паралельно. Втікши за межі польської держави, козаки потребували протекторату, тож немає нічого дивного у вступі їх у підданство Московської держави, але на умовах збереження в непорушності земельних прав і власного способу життя. До речі, у Грамоті від 17 березня 1654 р. щодо вступу Малої Росії та України в підданство Росії московські царі зобов'язалися зберегти за малоросійськими козаками їхні земельні права в непорушній цілісності (“велети прежние их права и вольности войсковые, как издавна бывали при Великих Князях Руских и при королях польских, что суживались и волности свои имели в добрах и судах”¹⁷¹). У цьому були зацікавлені обидві сторони.

Ця угода діяла і під час заселення Слобожанщини та формування Слобідських полків. Так, у царській Грамоті сумському полковнику Кондратьєву цар наділив козаків “неотменною милостию и всякими их Черкасскими неотъемлемыми от них обыкными вольностями”¹⁷². Подібні обіцянки щедро роздаються і в інших жалуваних документах. Зокрема, В. Гуров наводить такі вислови про те, що козакам було надано землю “на вечное житье”, дозволено “селиться собою”, “владеть по черкасским обыкностям”. У цьому плані перед нами класичний правовий звичай. “Звичай правовий – звичай, санкціонований державою і цим перетворений на джерело права. Звичай санкціонується державою у процесі судової або адміністративної діяльності шляхом офіційного закріплення у нормативних актах можливостей використання звичаю правового для регулювання певних суспільних відносин або “мовчазної згоди” влади на факт застосування звичаю правового у певних правовідносинах, або включення звичаєвого права у законодавчі акти – зводи звичаєвого права”¹⁷³.

Народна правосвідомість українських селян XIX ст. включала момент обов'язковості санкціонування державою їхніх споконвічних звичаїв.

З римських часів у праві існує поняття *jus primaе occupationis* – право першої заїмки. Майже завжди воно передбачало в тій чи іншій мірі санкцію держави. Не була винятком і українська правова традиція. Так, поселення козаків по Дніпру до порогів було санкціоноване королем Польщі Сигізмундом I, права, вольності і привілеї підтвердив козакам і Стефан Баторій. Оскільки право і державний контроль у давні часи ще не були настільки досконалыми, щоб проконтролювати всі випадки заселення нічийних земель, то значною мірою народна колонізація проходила стихійно, лише час від часу посилаючись на загальні твердження влади чи абстрактний дозвіл можновладця. Так само й щодо інших “вольностей”, зокрема позбавлення сплати податків від різного роду діяльності. Можна знайти аналогії і в привілеях, що їх надавали польські правителі окремим містам чи містечкам за німецьким (магдебурзьким) правом. Так, король Зигмунт Август у грамоті 1523 р. надає мешканцям міста Стрия право на *“utrzymywanie piwnicy pod ratuszem..., wyszynku trunków, zwolnienia od wielkich opłat z czynszów i dochodów miejskich...”*¹⁷⁴.

За цими фактами можна простежити цікавий взаємозв'язок офіційного кодифікованого права і народної правосвідомості. На час заселення Слобожанщини Положення про займанщину (вільну заїмку), хоч і асоціювалося у народній правосвідомості з давнім звичаєм, однак водночас фігурувало в офіційному законодавстві. Незважаючи на те, що в Литовському Статуті йдеться про шляхту, це стосується і козацького стану, оскільки Баторій урівняв його в правах з руським шляхетством. До речі, сприйняття положень Литовського Статуту (хоча він був створений за кращими європейськими зразками європейського права) як “своїх” давніх звичаїв не поодинокий випадок в історії української правової культури.

Третім доказом прав приватної власності (а не володіння чи користування) українських селян Слобожанщини на старозаймані землі під час судових розглядів другої половини XIX ст. було фактичне застосування протягом двох століть права вільно розпоряджатися своїми землями.

Так, щодо громади слободи Ямної Вольновської волості Богодучівського пов. Харківської губ., справа якої розглядалася в Харківському Окружному Суді у вересні 1881 р., присяжний повірений Федір Плевако повідомив судові, що незважаючи на те, що офіційно селяни мали лише право користування землею, насправді протягом XVIII і першої половини XIX ст. Ямненські мешканці відчувували свої землі за купчими кріпостями,

а те, що відчуження це відбувалося і після 1788 р., видно, по-перше, з того, що замість 7 425 дес. 1 506 кв. с. на 1871 р. у володінні Ямненських селян було вже тільки 6 081,7 дес., і по-друге, із того, що всередині селянської дачі виявилось, як видно із плану, багато приватних володінь, що не належали до розряду селянських і не ввійшли в кадастр¹⁷⁵. Селяни цієї слободи володіли землею подвірною, на спадковому праві аж до 23 березня 1841 р., коли їх змушено було перейти на общинне землеволодіння.

В іншій судовій справі – за позовом громади селян села Черкасько-Лозової в жовтні-листопаді 1882 р. – йшлося про те, що військові обивателі своєю землею “володіли не урівняльно по числу душ кожної громади (общества), а посімейно і спадково, тобто ці землі були поділені на ділянки по числу сімей кожної громади, і така форма володіння складає одну з ознак старозаймочності землі”¹⁷⁶. І хоча пізніше під тиском адміністрації українських селян Слобожанщини примушували відступити від цієї форми володіння і переходити на общинне землеволодіння, деяким громадам вдалося зберегти первісний тип володіння, серед них – громада села Черкасько-Лозової. Про цей же спосіб фактичного володіння землею казенними селянами (колишніми військовими поселенцями) свідчать й інші документи. Зокрема, у виписці 1850 р. із відомості про спосіб володіння в селі Черкасько-Лозова Харківського округу Деркачівської волості вказувалося, що присадибними землями селяни володіють неурівняльно, орними землями – “по старозайкам неурівняльно”, сінокосними землями – також “по старозайкам”¹⁷⁷.

Про фактичне подвірною-спадкове володіння старозайманими землями йшлося і під час судового розгляду справи з позову громади селян слободи Люботин Валківського пов. Повірені громади Бородський і Пустовойтов повідомляли, що селяни володіли землею не урівняльно, тобто “не по числу душ кожної громади” (“общества”), а посімейно і спадково¹⁷⁸.

У дискусії щодо старозаймочних земель російській державці грали на тому, що лише невелика кількість жалуваних грамот XVII–XVIII ст. була виписана на конкретних людей з уточненням, що за певні заслуги їм надане вотчинне право на землю. А, мовляв, оскільки в документах XVII–XVIII ст. не було точно вказано вотчинне право українських селян – перших поселенців Слобожанщини, – то треба вважати їхнє право помісним, тобто таким, яке не дозволяє розпоряджатися землею (відчужувати, продавати, передавати у спадок). Не враховувався той факт, що для козаків термін “по черкаским обыкностям”, який обов’язково фігурує в жалуваних грамотах, якраз і означав подвірною-спадкове право на землі. У XVIII ст. козаки не

надавали значення тонкощам формулювання в царських документах, зокрема розрізненню суто російських офіційних юридичних термінів "помісне" і "вотчинне" право. Їм достатньо було факту визнання царем їхнього права селитися і порядкувати за своїми звичаями. Якраз абстрактністю і загальністю положень жалуваних грамот XVII–XVIII ст. через півтора-два століття і скористалися державці, аби, вправно маніпулюючи історичними фактами та юридичною термінологією, не визнати за нащадками перших поселенців Слобожанщини права власності на їхні землі, абсолютно не зважаючи на те, що у XVII–XVIII ст. ще не існувало досконалої юридичної термінології і цілком конкретних положень про приватну власність.

Тим часом, хоча старозаймані землі колишніх Слобідських полків від часів Катерини II де-юре й зараховували до казенних, проте фактично, як свідчать дані, зібрані II Відділом Його Імператорської Величності Канцелярії у 1854 р., протягом півтора століття селяни користувалися ними не на помісному праві, а на праві повної приватної власності. Військові поселяни (саме так називався стан колишніх козаків) зберігали його при виході в інше звання. Вони могли також залишати старі заїмки і переходити на нові вільні землі, продавати їх не лише своїм, тобто селянам, що належали до такого ж розряду, а й стороннім, давати в придане дочкам, закладати, заповідати тощо¹⁷⁹. Тобто здійснювалися ті юридичні операції, які були не характерні для державних селян.

Отже, треба констатувати той факт, що на Слобідській Україні в середовищі нащадків слобідських козаків (вони мали спершу назву "військових поселенців", пізніше – після генерального межування – "казенних селян") побутували своєрідні земельно-правові відносини, засновані, всупереч офіційному праву, на звичаї. Згадана група українських селян посідала так звані "старозаймані" ("старозаймочні") землі, якими у XVII–XVIII ст. заволоділи на праві займанщини ("першої заїмки", *jus primae occupationis*) їхні предки. У середовищі нащадків "старозаймочників" протягом двох століть фактично діяли звичаєво-правові норми в розпорядженні землею: її продавали, заповідали, закладали, віддавали у придане дочкам тощо. Зберігалося на цю землю право навіть при переході в інший соціальний статус чи звання, що абсолютно суперечило нормам офіційного права, зокрема Положенню про казенних селян. Цим згадана група українських селян відрізнялася від інших видів власників Слобожанщини, з одного боку, однодворців і поміщиків, в основному російських служилих людей різних рангів та їхніх нащадків, а з другого, – від кріпосних селян (як українців, так і росіян), які після реформи 1861 р. також увійшли в розряд казенних.

XIX ст. характеризується особливим пожатвенням у юридичній сфері, активізацією кодифікаційної роботи, виробленням єдиної юридичної термінології. Цей процес супроводжувався широкими дискусіями як у наукових колах, так і в державних департаментах. Друга половина XIX ст. характеризується значним підвищенням правосвідомості у вищих колах тодішнього суспільства. Завдяки активізації діяльності адвокатури цей процес сколихнув і народну правосвідомість слобідських селян, ожививши в пам'яті події двохсотрічної давності, коли їхні предки освоювали землі дикого поля на правах першої заїмки. Вивчивши матеріали, пов'язані з судовими процесами за позовами сільських товариств Слобожанщини, можна переконатися в консервативності народної правової свідомості. Допоки не існувало загрози порушенню звичаю, "старозаїмочників" цілком влаштувало жити в ситуації двоправ'я: де-юре вони хазяїнували на казенній землі, а де-факто – на своїй власній. Але в ситуації екстремальній, – коли їх стали змушувати викуповувати власну землю, – активізується історична пам'ять та правова свідомість. Народні юридичні уявлення чітко зафіксували поняття правонаступництва: землі, набуті правом першої заїмки військовими поселенцями у XVII–XVIII ст., чітко усвідомлювалися їхніми нащадками у XIX ст. як власні.

2. 3. Подвірний та обшинний типи землеволодіння в Україні в XIX ст.

Ми вже з'ясували, що власність, за народною правосвідомістю, можна умовно поділити на "свою" ("сімейна власність") і спільну.

Однак народна аграрна традиція була набагато складнішою. Сімейна та спільна власність (і де-юре, і де-факто) існувала в різних комбінаціях, проте не виходячи за рамки двох типів земельних відносин і землеволодіння – подвірної й обшинної. Подвірна й обшинна форми землеволодіння і земельних відносин мають чітко виражену етнічну специфіку. Перша характерна для української правової та економічної традиції, друга – для російської. Подвірна форма землеволодіння передбачає, що власником земельної ділянки є сім'я, двір в особі домогосподаря; при обшинній – обшина. Не варто сплутувати обшинну власність за російською моделлю, яка в XIX ст. зустрічалася в окремих регіонах України, з громадською власністю, оскільки це різнотипні інститути. Крім того, подвірне землеволодіння не виключає колективних форм ужиткової власності і передбачає спільне користування угіддями.

2. 3. 1. Подвірна система землеволодіння

Не вдаючись у надзвичайно суперечливу й не вирішену досі проблему походження подвірного землеволодіння, лишаючи це для дослідників більш ранніх періодів, обмежимося лише загальною фразою про те, що попередньою історичною формою подвірного землеволодіння було дворище XV–XVI ст. На XIX ст. подвірна форма землеволодіння все ще була цілковито домінуючою – попри всі намагання законодавчим чином і адміністративним тиском її змінити або принаймні адаптувати до більш зручної для ведення господарства в Російській державі общинної форми.

Подвірному землеволодінню присвячено набагато менше досліджень, аніж общинному. Нерідко його називали “індивідуальним”¹⁸⁰, “особистим” (“личным”)¹⁸¹, “сімейним”¹⁸², причому плутанина у позначенні подвірного землеволодіння була навіть у законодавчих документах, зокрема в “Особом приложеніи” до IX тому Зводу законів Російської імперії. Як вказувалося вище, дослідник селянського права О. Леонтьєв небезпідставно зазначав, що ці терміни, зокрема термін “личное землевладение”, треба розуміти лише як протилежність термінам “общинный” і “общественный” (громадський)¹⁸³.

Що стосується документів, які можуть містити звичаєво-правові уявлення українського народу щодо подвірного типу землеволодіння, то тут уживалися народні терміни “дідизна”, “отчизна”, “отчизные надель”, “отчинные полосы”¹⁸⁴, тобто для народної правосвідомості в цьому типі володіння був важливий не аспект “подвірності” (на противагу общинності), а аспект спадковості.

Що ж таке подвірна форма землеволодіння? При подвірному спадковому володінні окремий двір (в особі домогосподаря як офіційного представника від сім’ї) мав у своєму розпорядженні раз і назавжди встановлену ділянку певної величини, яка обкладалася певною кількістю податей і повинностей та передавалася у спадок нащадкам. При визискуванні повинностей ділянка землі й особа домогосподаря як представника двору були незмінні, тоді як при общинному користуванні визискування падало на всю общинну землю, незалежно від особистостей селян, які користувалися нею. Отже, двір – це мінімальна фіскальна одиниця; при общинному володінні мінімальною фіскальною одиницею є община. Говорячи про це, варто пам’ятати, що фіскальний момент досить важливий, особливо для державних структур, проте не він є найважливішим у визначенні суті подвірного землеволодіння. Головним є сам факт приналежності землі, факт власності (або уявної власності).

На думку О. Леонтьєва, подвірне землеволодіння треба трактувати як колективне, до того ж у подвійному розумінні: "Оно (тобто подвірне землеволодіння. – М.Г.) колективно потому, что в нем устанавливается общая собственность подворных владельцев, принадлежащих к составу данного общества, оно колективно и потому, что является не индивидуальной собственностью домохозяина, а семейной собственностью, общей собственностью всей семьи домохозяина"¹⁸⁵. Варто зауважити, що звичай визнає колективність тільки в другому значенні. Колективність у першому розумінні визнається тільки законом: Малоросійське (Лівобережне) і Правобережне Місцеві Положення, визнаючи право подвірного володіння на українських територіях, приймають усе-таки половинчасти Положення, закріплюючи сукупність усіх подвірних земель за громадою, вважаючи цю землю общинною і визнаючи лише звичаєвий характер її розподілу між селянами за подвірним принципом. Лівобережне (Малоросійське) Положення засвідчує, що земля, відведена в селянський наділ на підставі уставної грамоти, надається (під назвою "мирської") за встановлені повинності в постійне користування сільського "общества" (ст. 92). Державі зручніше було мати справу з однією великою одиницею (обществом), аніж з кожним подвірним власником. Далі Лівобережне (Малоросійське) Положення зазначало, що наділи окремих селянських сімейств залишаються в їхньому спадковому користуванні; порядок спадкування сімейними ділянками і порядок сімейних поділів визначалися місцевими звичаями (ст. 95); громада мала право розпоряджатися тими ділянками, господарі яких не лишили після себе спадкоємців (ст. 97). Аналогічні твердження наявні і в Правобережному Місцевому Положенні.

О. Леонтьєв відзначав, що розпливчастість, неконкретність, а часом і помилковість тверджень у законодавчих актах щодо подвірного користування, давали "зелену вулицю" звичаю: "... шаткость, сбивчивость и противоречие в действующих законах в определении юридической природы подворного владения давала возможность проявлению обычного права, которое оказалось лучшим хранителем настоящей природы этой формы владения"¹⁸⁶. Нерегламентовані законом сімейні поділи, непередбаченість законом способу і процедури укладення угод відчуження майна повністю регулювалися і здійснювалися за звичаєм, шляхом так званих "домашніх угод".

У звіті Київського губернатора за 1880 р., зокрема, наголошувалося на тому, що в Київській губ., за місцевими звичаями ("по издавна укоренившемуся обычаю" (3 зв) селянське землеволодіння в губернії, "как и во

всім вообщє крає" завжди визнавалося ділянковим ("участковим"), подвірним. "Оно согласно было с духом и воззрениями народа"¹⁸⁷. Такий порядок речей існував при кріпосному праві і навіть був освячений законом, увійшовши в Положення 19 лютого 1861 р. Але при здійсненні викупу цей давній "строй земельных отношений" похитнувся, оскільки, щоб спростити викупну операцію, землі були відведені не окремим домогосподарям, а "обществам", подвірні ділянки не були розмежовані, а селяни не отримали ніяких актів на володіння. Таким чином, у реформі відбулося еклектичне поєднання двох суперечливих поміж собою принципів ("смешение двух совершенно различных порядков"). Унаслідок цього, "с одной стороны, фактически и по закону продолжало существовать старое подворное владение, но без юридических определений границ, без юридических актов и, следовательно, без возможности судебной защиты, с другой, выкупною практикою создана была широкая земельная собственность, также не опирающаяся на точно определенный закон, без уяснения отношений обществ к отдельным лицам и потому подлежащая оспариванию каждым членом в отдельности"¹⁸⁸. Спочатку, на думку Київського губернатора, така ситуація була непомітною, але внаслідок збільшення населення і практики сімейних поділів землі, вона загострилася. Конфлікти, як правило, виникали через те, що "учреждения, производившие надел, имели в виду не отдельное лицо, которое записывалось на участок часто совершенно случайно, а целый крестьянский род, определение прав участия коего в пользовании наделенною землею оставлено до будущего времени"¹⁸⁹.

Саме поняття "подвірне" землеволодіння означає, що починати досліджувати його треба від "двору", тобто селянського двору, оскільки в Україні саме "двір – це основний та початковий осередок селянського сільського господарства"¹⁹⁰. Двір, за визначеннями Сенату, а також молодого законодавства УРСР, трактувався як сімейно-трудове об'єднання осіб, які спільно провадять сільське господарство¹⁹¹. "Отже, щоб був двір, треба поєднати всі елементи: сім'ю, спільну працю і спільне сільське господарство. Таке поняття двору цілком відповідає селянським, що склалися історично, звичаям"¹⁹².

Отже, подвірна земельна власність – це земля, що перебуває у власності двору (в основному однієї сім'ї). За призначенням і способом використання така земля розподілялася в основному на три категорії: садиба (земельна ділянка, де розташовувалися житлові й господарчі будови, подвір'я, присадибна ділянка – "город", сад, квітник тощо); "поле" та угіддя. У подвірній власності перебували лише "вигідні" землі (земські

установи царської Росії, збираючи свідоцтва щодо урожайності земель і складаючи подвірні описи, поділяли землі на вигідні (удобные) і невигідні (неудобные); до вигідної входила і садибна земля, і польова; до невигідних земель зараховувалися ділянки, що перебували під залізницею, шосейними і поштовими дорогами, під вулицями і ґрунтовими шляхами, кладовищами, ярами, річками, озерами, ставками й болотами¹⁸³).

Садиба. Як і будь-якому іншому поняттю звичаєво-правової культури, терміну "садиба" притаманні різні народні тлумачення. У вузькому значенні слова під садибою розуміють частину землі, на якій розташована хата, господарчі будівлі, подвір'я, а також ділянку (присадибну) землі для городу, саду, квітника, конопель тощо. Однак, оскільки специфікою українського земельного облаштування було компактне розміщення власне садиби з польовим наділом і навіть з окремими угіддями, то "садиба" могла розумітися як комплекс власне садибної ділянки, "поля" й угідь, які безпосередньо прилягали до них. За Лівобережним (Малоросійським) Положенням, "в состав крестьянской усадебной оседлости входит вся земля, состоящая в одной окружной черте селения или поселка под крестьянскими жилыми, хозяйственными, промышленными, общественными и всякими другими строениями, с принадлежащими к ним в черте селения или поселка крестьянскими огородами, садами, конопляниками, гумнами, хмельниками, пчельниками (пасеками), левадами, займищами и другими угодьями, а также водоемом, выпуском для скота и промежутками между крестьянскими строениями, кроме проулков, нужных для проезда" (ст. 25). Подібне трактування знаходимо і в Правобережному Положенні (ст. 22).

Однак таке трактування не завжди було зручним для урядових структур. Земська практика намагалася вживати поняття "садиба" у вузькому значенні. Навіть у кінці XIX ст. в регіонах вільного заселення за українським осадним правом зберігся такий стан речей, що угіддя безпосередньо прилягали до садиби. Це створювало особливі незручності для земських службовців, які здійснювали подвірні описи. Так, під час реєстрації земель для подвірного опису Полтавської губ. в 1900 р. садибна земля, а також ліс, сінокіс, плантації, вигони, що лежали в межах садиби і займали при цьому не менше півдесятини землі, доводилося виділяти із садибних земель і записувати у графі відповідних угідь. Левади, що перебували в межах садибних земель, записувалися зазвичай у графі садибних земель¹⁸⁴. У Золотоніському і Переяславському повітах у деяких випадках левади виділялися зі складу садибних земель і приєднувалися до орних. При порівнянні даних перепису 1900 р. з даними перепису 1882–

1889 рр. виявилось, що при попередньому переписі губернії вся площа землі в межах однієї садиби цілком заносилася в графу садиби¹⁹⁵.

Садибні землі, природно, перебували у спадковому володінні. Це було нормальним станом речей для подвірної форми землеволодіння. Однак навіть за Великоросійським Положенням садибні землі всюди, включно з районами общинного землеволодіння, залишені в спадкове користування того сімейства, яке проживає в цій садибі, у "дворі" (ст. 110), її спадкування відбувалося за місцевими звичаями. За законом, садибні землі навіть у районах общинного землеволодіння переділам не підлягали.

До садиб, за законом, не зараховувалися селянські городи, конопляники, займища, пасіки тощо, – як такі, що були розміщені поза межею поселення, так і ті, що не прилягали до осідлості; землі під селянськими громадськими (общественними) будівлями, селянськими фабриками, заводами, млинами тощо; землі під будівлями, городами, будівлями поміщика; прогони для худоби тощо (ст. 29 Лівобережного (Малоросійського) Місцевого Положення).

Для порівняння: що стосується общинної форми землеволодіння, то хата, побудована на общинній землі, належала общиннику на праві повної власності, але тільки як майно, окреме від землі, тож якщо селянин виходив з общини, то його власністю залишалися хата і будови, а земля переходила до общини¹⁹⁶.

Розміри садиб у регіонах вільного заселення, природно, були різними. Так, навіть у Харківській губ., зокрема у Вовчанському пов., в с. Печеніги, де велося общинне господарювання, садибні місця були розподілені нерівномірно: один користувався більшою кількістю, інший – меншою кількістю сажень землі, незалежно від складу сім'ї¹⁹⁷.

Що стосується поміщицьких та колишніх поміщицьких селян, то їхні наділи нерідко були строго унормовані й стандартизовані. Так, напередодні розкріпачення наділи садибної землі кріпосних селян в Україні становили: Катеринославська губ. – 3,26 дес. на 1 рев. душу, Чернігівська – 3,17, Харківська – 2,53, Полтавська – 2,04¹⁹⁸. Однак навіть при цьому, на перший погляд, чіткому розподілі, є свої "але": Так, І. Ігнатович, наводячи ці дані, попереджає, що до розмірів селянських наділів у степових районах, зокрема в Катеринославській губ., треба ставитися з великою обережністю, оскільки тут існувало переложне господарство, при якому наділи характеризувалися невизначеністю. Крім того, продовжує він, наділи в Харківській, Полтавській, Чернігівській і Катеринославській губ. також не характеризують ступеня забезпеченості селян землею, оскільки в цих

губерніях селяни наділялися різною кількістю землі, залежно від того, чи була в них худоба, яка і в якій кількості¹⁹⁹.

Тобто навіть при намаганні держави стандартизувати селянські наділи існували свої проблеми, з якими міг справитися тільки місцевий звичай.

Орна земля ("поле"). Ми свідомо вживаємо термін "поле" для позначення культивованих угідь з такої причини: це народний термін і він адекватно відображає те, про що йтиметься далі. Під "полем" розуміють передусім "орну землю", навіть тоді, коли вона тимчасово не ореться (наприклад, перебуваючи під "паром", "толокою"). Однак у деяких випадках (наприклад, коли вона "відпочиває" при переложній системі землеробства) народна господарська термінологія вживала термін просто "поле" або навіть "степ", за яким, як побачимо далі, закріпилися асоціації з "вольницею". У Карпатському регіоні орна земля називалася "ораниця", або "царина". Цікаво, що в гуцулів, які проживали у високогірних районах, "ораниці" – це в основному городи біля хат, де вони висівали ярину, деколи овес, кукурудзу тощо, а частина гуцульських сіл взагалі не мала ораниць. Це населення забезпечувало собі проживання переважно скотарством, і тому для них актуальнішими були пасовиська, ліси²⁰⁰. Вживалися на Гуцульщині також терміни "ніва", "флюр", "роля"²⁰¹. На Харківщині польові угіддя називалися: "озиме поле", "ярове", "пар", "третяки", "четвертаки", "конопляники" (на Опішнянщині – "підмети"²⁰²), "картопляники".

Уся орна земля при подвірному володінні належала двору (формально – домогосподарю) і переділам не підлягала.

Орна земля, за українською традицією землеупорядкування, могла безпосередньо прилягати до садибної ділянки, а могла перебувати за межами поселення. Якщо орна ділянка перебувала за межами поселення, розрізнялося два типи розміщення: окреме (відрубне) і черезсмужно з ділянками інших господарів. В останньому випадку, – коли ділянка подвірного господаря розташовувалася разом з іншими черезсмужно, – на переважній більшості території України в XIX ст. практикувалася спільна сівозміна – три-, рідше дво- і чотирипільна системи. Таке поле називалося "спільнозмінне" ("общесменное")²⁰³. Вибір системи господарювання – переложної (навіть у XIX ст. вона практикувалася, хоча вважалася архаїчною і невігдною), трипільної, толочно-царинної (двопільної) тощо – залежав від місцевих природних умов і господарських традицій. Звичайно, ми вже заходимо в тему землеробства і народного господарювання, однак у цьому питанні нас цікавить саме соціально-звичасвий, а не господарський, аспект, без якого уявлення про подвірне володіння є неповним.

Отже, в чому виявлявся соціальний і звичаєво-правовий характер різних систем землеробства? Із соціальної точки зору, вони відрізнялися одна від одної наявністю або відсутністю чинника трудового товариства.

На відрубних ділянках селянин господарював, виходячи тільки з власних інтересів і потреб. Його користування та розпорядження землею були необмеженими. На спільнозмінних ділянках усіх видів вступало в дію право підпорядкування громадській вигоді перед індивідуальною. Господар не мав права виходити за межі ритму сівозмін, тут діяв "закон" (тобто звичай) примусової сівозміни. Навіть тоді, коли примусова сівозміна не була вигідна окремим господарям, особливо власникам невеликих ділянок землі, і особливо при двопіллі, – все одно діяло це правило²⁰⁴.

Отже, навіть тоді, коли право власності й володіння було визнане за селянином у повній мірі, право користування було обмежене: воно підпорядковувалося одному ритму в межах власників окремих ділянок у сівозмінному полі.

Зупинимося докладніше на спільнозмінному користуванні: простежимо, як у ньому поєднуються особисті, так би мовити, господарські права домогосподаря, двору і вимоги спільного використання поля. Зрозуміла річ, що, на відміну від відрубних орних ділянок, всі власники черезсмужних ділянок підпорядковувалися черговості сівозмін і не мали права особистої ініціативи. Дво-, трипільна системи господарювання на черезсмужних ділянках демонструють громадсько-товариські форми господарювання, цікаві суспільні звичаї.

У XIX ст. по всій Україні переважала трипільна система. Так, наприклад, слобідські козаки Охтирського полку поділили свою дачу на три "руки", або поля – озиме, ярове і толоку (пар), і кожен домогосподар в кожній "руці" мав особливу нивку, ґрунт, або "державу", при цьому не менше 20–30 дес.²⁰⁵. Така ж сама трипільна система існувала і в "старших" регіонах України, зокрема на Правобережжі. Так, за спостереженнями В. Тарновського, землеробство в кожному поселенні велося за трипільною системою, землі поділялися на "три руки". В одній сіялося жито, в іншій – яровий хліб, третя служила пасовиськом²⁰⁶. У Суразькому пов. "держави" (ділянки землі) були розкидані черезсмужно по змінах і перебували в особистому володінні "державців", являючи собою або "кавалки" різноманітної криволінійної форми, або, навпаки, цілком правильні планіметричні фігури²⁰⁷. В Опішні польові землі були нарізані в три поля і перебували в спільній окружній межі з незначною черезсмужістю на площі 6–7 верств, а одна сторона була розтягнена до 10 верст від містечка.

Звичайна форма окремих ділянок квадратна, в окраїнах же і в дальній зміні – паралелограм і частково “клини” – трикутники.²⁰⁸

Трипільна система часто практикувалася в Західній Україні: третина поля перебувала від “угорем” (odlogiem), або “параниною”, третина – під озиминою (пшениця чи жито), третина – під яровиною (ячмінь, овес)²⁰⁹. На західноукраїнських землях також існувала примусова сівозміна при дво- і трипільній землеробських системах²¹⁰. Двопілья тут називалося “толока-царина” або “ораниця-переліг” і було поширене в XIX ст. у багатьох районах Карпат разом з підсічно-вогневою системою²¹¹.

Принцип, що лежить в основі примусової сівозміни, з погляду українських автентичних форм землеволодіння не є адекватним українській ментальності. Закріплення такої сівозміни в побуті селян можна пов'язати з аграрною реформою, що ввела волочну поміру в XVI ст., за якою виділені з громадської землі три поля оранки поділялися на ділянки відповідно до кількості господарств села, і в такий спосіб окреме селянське господарство отримувало наділ в кожному з трьох полів, а їхня сума дорівнювала одній волоці землі²¹². На думку А. Гурбика, “реформа 1557 р., по суті, ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння”²¹³. Звичайно, з часом земельні наділи селян втрачали свою рівномірність, однак сам принцип залучення селянина до колективного господарювання зберігся.

При всій зовнішній простоті трипільної системи в ній були місцеві своєрідності. Найбільше “нестандартних” варіантів знаходимо на територіях, де ще були свіжі сліди українського осадного права, тобто на вільнозаймищних територіях.

Використання одного великого поля різними власниками не завжди означало рівність усіх черезсмужних ділянок. Передусім це стосується тих випадків, коли трипільна ділянка зі спільною сівозміною розвинулася на місці заїмочних ділянок. Наприклад, у тому ж таки Суразькому пов. на Чернігівщині трипілья утворилося на місці розчищених від лісу ділянок, причому кожному власникові дісталася та ділянка, яку він і розчистив. Оскільки заїмки завжди бувають неправильної геометричної форми, то звідси стає зрозумілим, чому ґрунти трипілья становили собою мозаїку²¹⁴. В цьому ж повіті існував також інший звичай, а саме – перерозверстування вищезгаданих лядинних ділянок. Це відбувалося таким чином: усі окремі займища – “держави” – об'єднувалися в одне ціле. Уся отримана в такий спосіб площа розбивалася на три зміни, з яких кожна, у свою чергу, розверстувалася на кілька ділянок за якістю, що називалися “різками”, а іноді просто “урочищами”. “Різки” ділилися на “чвертки”, “шостки”, “четвертини” і

“третники”. У кожній різці кожен домогосподар отримував певну долю. При цьому сума всіх дольових ділянок, що лежали в різних “різках”, була рівна сумі всіх попередніх заїмочних земель. Ось так виникало череззсмужне володіння трипільною землею на базі заїмочно-лядинної. Унаслідок цього ґрунти державців були правильної геометричної форми²¹⁵. Такі перерозверстування відбувалися з погляду господарської доцільності й поваги до інтересів господаря: маючи свою лядинну ділянку в одному місці, господар у такому випадку не брав участі у ще двох додаткових сівозмінах. При перерозверстуванні він потрапляв у колективний сівозмінний ритм.

Дослідник Слобожанщини О. Шиманов також звернув увагу, що на місці заїмок виникла трипільність, однак не міг з’ясувати: чи це було здійснене за рішенням громади, чи за розпорядженням місцевих полкових властей²¹⁶.

Трипільна система мала різні локальні варіанти. Так, у Суразькому пов. Чернігівської губ. була своя специфіка трипільної системи, що виникла в умовах неродючості ґрунтів. Тут не було ярових посівів на другій зміні, внаслідок чого сівозміна мала вигляд: озимина, пар, пар. “Нигде, впрочем, – пишеться в подвірному описі Суразького пов., – оно не является в форме добровольно принятой системы, и потому не позволяет сделать сближения его с переложным хозяйством”²¹⁷.

Місцеві звичаї землевпорядкування і землекористування були настільки різноманітними, що, очевидно, неможливо реконструювати їх усі, оскільки статистичні матеріали намагалися все звести до однорідних показників, а інших джерел залишилося мало. Час від часу можна надібати цікаві матеріали в подвірних описах. Так, у Конотопському пов. “кромѣ земель, подчиненныхъ обычному трехполью, во многихъ дачахъ Конотопскаго уезда мы встречаемъ еще особое бестолочныя участки – “стѣпь”, “щогодня земля” – безъ правильного и однообразнаго на нихъ севооборота. Главнымъ признакомъ, отличающимъ эти участки отъ пашни, вошедшей въ смены, служитъ отсутствие пара, толоки. Степовыя земли, не связанныя ни какимъ-либо обязательнымъ севооборотомъ, ни обязанностью служить в известное время пастбищемъ, представляются какъ бы массою отрубныхъ участковъ, на каждомъ изъ которыхъ его владѣлецъ можетъ вести хозяйство, какое пожелаетъ, не испрашивая согласія своихъ соседей. Теперь это выражается только тѣмъ, что все “що год орудь і сіють”²¹⁸. Намагаючись з’ясувати, звідки походить такий своєрідний тип землекористування, автори подвірного опису Конотопського пов. приходять до висновку, що вони виникли на місці спільних угідь. “С течениемъ времени по мере возрастания спроса на пашенную землю, эти степа, в настоящемъ смысле слова, были втянуты в более или менее правильную

переложною системою, котора, в свою очередь, путем постоянного сокращения пространства перелогов уступила место ежегодно засеваемой, "щогодней земле"²¹⁹. У цій надзвичайно цікавій інформації ми простежуємо індивідуалістський, приватновласницький ухил земельних відносин.

Трипільна система обов'язково передбачала черезсмужність ділянок. Поки ділянки були великими, проблем не виникало. Проте з часом, унаслідок спадкових і сімейних поділів, ці ділянки дедалі дрібнішали, і вже у ХІХ ст. черезсмужність в Україні стала великою проблемою. Особливо вона загострилася після реформи 1861 р. Хоча Малоросійське (Лівобережне) Положення визначало право ділити свої сімейні ділянки до певної межі – щоб кожна частина польової ділянки була не меншою половини встановленого для певної місцевості вищого розміру пішої ділянки (ст. 96), – проте на практиці все було інакше. Продовжували подрібнюватися ділянки за звичаєм. Крім того, селянські наділи були черезсмужно розташовані з поміщицькими. Лівобережне (Малоросійське) Положення зауважує, що селяни не мають права відступати від прийнятої сівозміни там, де їхні поля перебувають черезсмужно з поміщицькими (ст. 100). Правобережне Положення визначає і такий вид черезсмужності: "Черезполосностью признается и тот случай, когда каждый хозяйственный клин (поле, рука или смена) разделен между помещиком и крестьянами так, что отдельные клины помещичьи разделяются одни от других отдельными же клинами крестьянскими" (ст. 44, примітка).

Розв'язання проблеми черезсмужності селянських наділів з поміщицькими дуже часто залежало від доброї волі землевласника. Так, наприклад, в маєтку Петра Бутурліна Сумського пов. Харківської губ. в 1861 р. черезсмужності було знищене шляхом обміну земельними ділянками²²⁰.

За даними 1887 р., у Західно-Південному краї було 577 маєтків, або 15% спільної кількості не розверстаних маєтків, у яких черезсмужності виявлялося в найбільш складних формах. Це так звані каллокаційні маєтки²²¹. У них при наділенні селян землею був не один, а кілька, іноді навіть десятки, поміщиків, від кожного з яких селяни отримали в наділ землі за особними викупними актами. Тут землі одного поміщика розташовувалися черезсмужно ще й із землями тих селян, які викупили в нього свій наділ, крім того, вони були розміщені черезсмужно – з землями іншого поміщика та землями селян цієї другої частини маєтку, а крім того, і з землями, що належали решті поміщиків. У Пульмянському маєтку Волинського воєводства у 1799 р. селянський наділ складався з 10–15 ділянок²²².

Не можна сказати, що черезсмужності було проблемою лише для українського – подвірного – типу землеволодіння, хоча багато хто в ХІХ ст.

намагався подати це саме в такому світлі, аби аргументувати переведення всіх подвірних ділянок у поземельні общини. Общинна форма також страждала від проблеми черезсмужжя. Так, дослідники російської общини серед недоліків общинної системи господарювання (селяни негосподарчо ставляться до своєї землі, не угнують її, не маючи надії отримати її при наступному переділі) виділяють черезсмужжя: "Длинные и узкие полосы препятствуют поперечной пахоте. Чрезполосность заставляет тратить время на переезды с полосы на полосу. Для проезда к полосам или приходится тратить даром много земли на межики, которые притом заростают сорными травами и засоряют поля, или же, если межики нет, то проезжать чрез полосы других хозяев, а также, во время пахания, заворачиваать и очищать сохи на чужих полосах"²²³.

Говорячи про соціальний аспект систем землеробства і землевпорядкування, що практикувалися в Україні, не можна оминати питання використання "пару", випасу на орних ділянках до свята Георгія і після збору врожаю, чи толочної землі при двопільному толочно-царинному землеробстві на західноукраїнських землях. У ці періоди подвірна власність автоматично переходила у спільне користування.

Поряд з ділянками спільної сівозміни, як було сказано вище, існували **відрубні** ділянки і цілі господарства та поселення (хутори). Наприклад, під час складання подвірного опису в Костянтиноградському та Прилуцькому пов. з'ясувалося, що земля і посіви, які належали описаним господарствам, перебували навіть за межами Полтавської губ., тож вони виявилися незареєстрованими при описанні²²⁴.

Відрубність ділянок особливо характерна для гірських районів²²⁵, що пояснюється особливостями ландшафту. Незалежно від того, яку систему господарювання застосовував господар – підсічно-вогневу, однопільну, двопільну, переложну чи їх комбінації, це була його особиста справа і його рішення. Хоча не завжди відрубність садиби означала й одноосібність господарства. Яскравий приклад цьому – побут і господарська діяльність гуцулів. Гуцули жили на схилах гір окремими відрубними садибами, однак відмінно-полонинський спосіб скотарства культивував колективістські форми господарювання.

Узагалі, з погляду соціального та звичаєво-правового, відрубні господарства цікаві тим, що подвірна форма землеволодіння, яка завжди асоціюється з повною господарською незалежністю домогосподаря, виявляється тут у найбільш віддаленому від общинності й колективності аспекті. "Заведению на степях хуторного хозяйства благоприятствует еще

и то, что земли одного владельца всегда вырезаны одним куском, а не несколькими нивками, как обыкновенно в сменах"²²⁶.

Вважається, що хутір є найбільш природною для українців формою господарювання. За О. Єфименко, хутірна система – спадкоємниця дворищної. Народ, писала вона, ставши у другій половині XVII ст. господарем становища, намагався відтворити в нових умовах звичні і симпатичні йому форми побуту; а хутір, за зовнішніми своїми ознаками, цілком відтворює дворищну форму²²⁷. М. Слабченко пов'язував виникнення хуторів у минулому зі скотарською формою господарювання²²⁸.

Проте не всюди і не завжди хутір був вигідним навіть для українця з його любов'ю до господарської одноосібності. Тому відрубні господарства то масово виникали, то різко зникали, то знову з'являлися, вже в іншій формі.

Хутори утворювалися двома основними шляхами (і, природно, в багатьох варіантах): через займанщину або шляхом переселення із села на відруб, на польові землі.

Виникнення хуторів на вільнозайманих землях практикувалося, наприклад, козаками, які вели господарство у так званих "зимівниках" у районі Запорозької Січі. Хутори розташовувалися здебільшого у важкодоступних місцях або ж під прикриттям військового козацького поселення, в межах козацьких паланок. Природа нижнього Подніпров'я сприяла певній ізоляції таких козацьких осідлостей, проте вони не могли повною мірою задовольнити господарські потреби, адже не лише землеробство, а й навіть скотарство вимагало в часи Запорозької Січі військового прикриття.

Як правило, дикий, відкритий степ "вимагав" від новопоселенців компактного проживання. Саме тому, освоюючи Лівобережну Україну і Слобожанщину, козаки осідали військово-господарчими громадами, селилися, утворюючи села і слободи, а орні й сінокосні ділянки розташовувалися за межами населеного пункту. Це диктувалося мотивами безпеки. З часом, коли кордони і лінія осідлості відступали дедалі південніше, життя в колишньому дикому степу стало безпечним, тоді почався процес "виходу" в поле. О. Шиманов описує, як це відбувалося: "Отдельные семейства различных южно-русских поселений (городов, слобод и сел) нередко выселялись из этих поселений на ближайшие с ним собственные поземельные участки, ґрунты и примером различных хозяйственных удобств (напр., иметь всю землю под рукой) давали повод другим селиться с ними по соседству, также на своих собственных ґрунтах, так разрастались и еще до сих пор растут в некоторых местах так

называемые "города", в сущности более или менее обширные земледельческие слободы и села Малороссии, путем образования целых групп хуторов, мало по мало примыкающих, а потом и совершенно сливающихся с теми старыми поселеннями, откуда они сами выселялись. Понятно, что при общинном характере землевладения хутор как форма расселения и роста первоначальных оседлых мест по меньшей мере неудобна, если не совсем невозможна"²²⁹.

За даними 1847 р., у Київській губ. була така пропорція сіл, присілків і хуторів: у Київському пов. – 980 сіл, 113 присілків, 19 хуторів; у Радомиському, відповідно, – 77, 291, 1; Васильківському – 77, 61, 9; Бердичівському – 110, 61, 11; Липовецькому – 92, 38, 6; Таращанському – 94, 33, 2; Чигиринському – 76, 34, 9; Черкаському – 74, 29, 9; Канівському – 91, 58, 1²³⁰. Як бачимо, традиційний стереотип уявлень про козацьке Подніпров'я як батьківщину хуторів принаймні цими даними не підтверджується. Річ у тім, що, як і будь-яке явище соціально-економічної історії, зменшення чи збільшення кількості хуторів має свою господарську доцільність.

А в 80-х рр. XIX ст. спостерігалася нова хвиля – або мода – на хутори в південноукраїнських степах²³¹. Цікава також з цієї точки зору земська статистика кінця XIX ст. Так, у Конотопському пов. було 136 населених пунктів, серед них: міст – 1 (Конотоп), містечок – 3 (Батурин, Бахмач і Красний Колядин), слобідок – 1; "деревень" – 9, сіл – 34, хуторів – 88²³². Отже, на той час хутори складали більшість населених пунктів. Щоправда, на думку М. Слабченка, багато хуторів кінця XIX ст. вже не являли собою "класичні господарства одноосібників", "під хутором розуміли панську економію, що стояла десь на вигоні за селом... Інша річ, що панський хутір своєю зовнішньою структурою не ріжнися від селянського"²³³.

Хутірний спосіб землеволодіння є досить прогресивним, як для XIX ст., з погляду культивування у селян приватновласницьких інстинктів. До речі, законом від 9 листопада 1906 р. було оголошено перехід від подвірного володіння до володіння ділянкового, хутірнього. Узагалі, Столипінська реформа взяла хутірний ділянковий спосіб землеволодіння і землекористування за основу.

Отже, подвірна форма землеволодіння українців з погляду соціально-господарського передбачала:

- цілковито ізольоване, самостійне або відрубне господарювання;
- окремішне, самостійне господарювання з елементами колективності (не сплутувати з общинністю): спільнозмінна система, випас худоби на парі, на толоці чи перелозі тощо.

Розглянувши ці факти з погляду інституту власності та його елементів – володіння, користування, розпорядження, – приходимо до таких висновків:

- селянський наділ міг перебувати у власності селянина (козаки, селяни на викуплених наділах) або у володінні (державні селяни), хоча обидві групи селян вважали себе повними власниками і розпорядниками своєї землі;
- подвірне володіння культивувало власника – двір, сім'ю. Подвірний власник (навіть якщо формально він був лише володільцем) самостійно вів господарство, самостійно сплачував податки, самостійно розпоряджався своєю землею. Двір був мінімальною самостійною господарчою, фіскальною одиницею і власником землі;
- подвірне володіння при певних умовах господарювання не виключало: по-перше, прав інших людей у цій власності; скажімо, трипільна система передбачала, що ділянки, які перебувають у власності (чи володінні) господаря, в певні частини року ставали спільною ужитковою власністю (пар, толока, переліг); по-друге, примусової участі у дво-, три- і чотирипільній сівозміні.

Під час аналізу трипільної системи, природно, виникає спокуса трактувати її як обшинну. Навіть у сучасній науці існує думка про те, що трипільна система – це релікт обшинного володіння²³⁴. У XIX ст. все було більш-менш ясно: превалювало типове подвірне землеволодіння, навіть при наявності перерозверстувань (які не треба плутати з обшинними переділами). Однак яким був стан справ у минулому, зокрема в XVIII ст.? Це питання непокоїло різних дослідників. Так, Є. Филимонов вважав, що дати відповідь на запитання, чи подвірною, чи обшинною була земля в трипільній сівозміні, дуже легко. Це можна зробити на основі подвірних описів селянських господарств. "Если трехполье было действительно в обшинном владении, то мы найдем по дворам полную пропорциональность между количеством земли и количеством душ в каждом таком обществе, если нет, то напротив, будет резко бросаться в глаза крайняя неравномерность распределения земельных владений"²³⁵. Проаналізувавши у такий спосіб матеріали XVIII ст., дослідник прийшов до висновку: "Одним и тем же участком земли владеет и трехдушная семья с одним рабочим, и 14-душная семья с 4 рабочими!... Нам кажется, что ни одна в мире община не может допустить такого земельного неравенства, раз она община. Очевидно, здесь об общине не было и помину, а владел каждый лично, наследственно своими грунтами, хотя эти грунты нигде и не называются "своими власными, отчинными и дедовскими", как обыкновенно характеризуют свою землю козаки в Румянцевской описи"²³⁶.

2. 3. 2. Общинна форма земельних відносин і землеволодіння

Щоб скласти об'єктивну картину землеволодіння в Україні в XIX ст., не можна обійти питання общинного землеволодіння.

У Вступі вже говорилося про специфіку терміна "община". Поширюючи цю тему, відразу варто обумовити таку річ: в українській історичній науці (в т. ч. російськомовній) встановилося два розуміння слова "общинний": 1) у значенні общинного укладу за російською моделлю; 2) як загальний термін на позначення всіх громадських явищ в українській звичаєво-правовій традиції на різних етапах історії. Варто зазначити, що різнобій у трактуванні термінів "общинний" і "громадський" витворив певний хаос в історико-правових дослідженнях. Завдання дослідника на нинішньому етапі – розмежувати різні терміни і дати їм адекватне тлумачення. Російський термін "общинный" і "общественный" перекладаються українською мовою однаково: як "громадський". Щоб остаточно заплутатися, до цього треба додати ще термін "мирський", який має такий самий переклад. Багато дослідників цього й припускалися. У цьому підрозділі йтиметься власне про общинне землеволодіння за російською моделлю. Задля чіткості розуміння, ми його не перекладатимемо на українську (як "громадське"), щоб не сплутувати з громадським-мирським і громадським-суспільним ("общественным"). "Громадське" в українському розумінні значить інше, аніж "общинне", воно більше відповідає російському термінові "общественный", а це зовсім інакший юридичний інститут. Отже, щоб не сплутувати різні юридичні та звичаєво-юридичні інститути, ми вживатимемо термін "общинне землеволодіння", якщо йдеться про поземельні відносини, аналогічні до російських. Термін "громадський" вживатимемо на позначення "общественный" і "мирской".

У коло наших інтересів общинний тип землекористування і землеволодіння входить лише остільки, оскільки необхідно простежити форми і наслідки його впровадження на українських територіях.

Література з общинного типу землеволодіння є просто безмежною. Історія вивчення цього питання дуже детально і ґрунтовно висвітлена у двох монографіях сучасного російського дослідника В. Александрова²³⁷. Ми ж зупинимось лише на основних питаннях, які будуть корисними для розгляду окремих питань історії земельного права та поземельного облаштування українців.

Інститут російської общини був настільки вагомим, що це дало підстави виділити сферу, пов'язану з нею, в окрему правову галузь, так зване "общинне право". Уперше ідею щодо існування окремої галузі права, а

само общинного, висловив В. Лешков: "Наше общинное владение есть само право на землю, только особое право, общинное, в отличие от известного личного права, так называемого владения вечного, т. е. во век и по смерть хозяина, и потомственного или принадлежащего роду и нисходящим хозяина, вотчинника"²³⁸. Ідею щодо введення в обіг терміна "общинне право" підтримав О. Ізгоев, написавши однойменне дослідження.

Тепер щодо визначень. У примітці до ст. 113 Великоросійського Положення міститься таке юридичне визначення поняття общинного володіння: "Общинным называется то обычное пользование, при котором земли, по приговору мира, переделаются или распределяются между крестьянами: по душам, тяглам или иным способом, а повинности, положенные на землю, отбываются круговою порукою". Таким чином, пише О. Ізгоев, общинне володіння містить три ознаки цього володіння: 1) переділи, 2) розподіл землі за певними принципами і 3) кругову поруку. Дослідник вважав, що кругова порука не є обов'язковою рисою общинного землекористування, вона наявна і при подвірному, з тією лише різницею, що при подвірному володінні кругова порука є зовнішнім, штучно нав'язаним інститутом, тоді як з общинним вона пов'язана "тесными внутренними узами, против которых закон почти бессилён"²³⁹.

Той же О. Ізгоев дає ще й таке визначення общинному землеволодінню: "Общинное право есть такое обычное, индивидуальное, вотчинное право, в силу которого каждый управомоченный крестьянин-домохозяин на равных с прочими домохозяевами основаниях пользуется участком земли в пределах определенной земельной единицы, границы которой устанавливались исторически"²⁴⁰. Оскільки общинне користування є інститутом звичаєво-правовим, частково регламентованим законом, то його треба називати терміном, "користування на общинному праві"²⁴¹. До речі, Місцеві Положення від 19 лютого 1861 р. не вживали терміна "общинне володіння", а лише "общинне користування" (землі, що перебувають в общинному користуванні).

К. Кавелін визначав общину як "особливый гражданский институт, не похожий на все известные доселе и всего менее на личную собственность", але вважав, що "по отношению к общинному владению общество домохозяев есть юридическое лицо особого рода, представляемое не большинством их, а совокупностью всех"²⁴². О. Ізгоев, критикуючи цю позицію, писав: "При общинном землевладении община вовсе не является решающим органом, решения которого облекаются в правовые формы лишь в силу единогласия членов, нет – она является органом

исполнительным, осуществляющим то, что велит обычное право, живущее в душе народа сознание о праве. Единогласие нужно именно как факт, показывающий, что форма выражения этого правосознания найдена, определена и возведена. И если иногда меньшинство подчиняется большинству и фиктивно признает себя с ним согласным, то это служит лишь свидетельством того, что обычное право еще сохранило свою силу²⁴³. Саме тому общинне користування, стверджує дослідник, є інститутом звичаєвого права.

Один з відомих дослідників звичаєвого права XIX ст. С. Пахман писав, що общинне володіння – це така форма майнових прав, при якій право володіння і користування певною ділянкою землі належить самій общині як власнику або володільцю землі, причому кожному її члену – як домогосподарю – надається в ній або право користування, поєднаного з володінням, або ж лише право користування²⁴⁴.

Суттєвими ознаками общинного землеволодіння він називав такі:

- 1) право на землю належить передусім самій общині як господарчій одиниці, як самостійному, тобто окремому від її членів, суб'єкту права. При цьому абсолютно не важливо, чи община має цю землю на праві володіння, чи користування, взагалі для общинного землеволодіння не істотно (в юридичному сенсі), щоб община була власницею наданої в її розпорядження землі²⁴⁵;
- 2) окрім самої общини як самостійному суб'єкту права, право на землю належить і окремим членам общини, щоправда, право користування. Дуалізм общини полягає в тому, що община має право переділяти землі, однак общину складають общинники²⁴⁶;
- 3) не кожен член общини як одиниці адміністративної має право користування, а лише той, хто має свій дім і господарство. У цьому є перевага общинного перед приватним: варто дорослому господарю завести господарство, і він автоматично отримує право користування общинною землею²⁴⁷;
- 4) окрім права користування, общинники мають і право володіння. Відмінність між першим і другим полягає у призначенні землі (садибна чи угіддя)²⁴⁸.

Вихід общинника з общини тягне за собою втрату права на землю²⁴⁹.

С. Пахман вважав, що общинна система в Росії гальмувала розвиток правових уявлень про власність. "Податная система, опека общины над отдельными ее членами и в особенности круговая порука – все это сплелось как-бы в одну систему с общиной поземельной. Все имущество и личный

труд членів общини важні для неї лише настільки, наскільки ими забезпечується исправное отбывание податей и повинностей; если нет, то община, мир вторгается в среду частного хозяйства и уничтожает даже частные сделки, сами по себе дозволенные²⁵⁰.

Хата, побудована на общинній землі, належала власникові. Отже, пише Пахман, загальне юридичне правило, за яким усе, що побудоване на чужій землі, лишається власністю власника землі, при общинному володінні не діяло. Так само весь урожай належав тому, хто його виростив, а не власнику землі. Садиба з усім, що на ній було побудоване і росло, належало домогосподарю на праві володіння і користування, і це право було спадковим. До спадку допускаються лише ті, хто приписаний до даної общини, тобто навіть ця спадковість є общинною. Це ж правило діяло і при заповіданні майна²⁵¹.

Г. Побєдоносцев – автор класичного “Курсу цивільного права” – вважав, що общинне право не може бути визнане спільною власністю, як власністю громадською (общественной): “От общего владения имуществом отличается общественное или общинное владение, имеющее совершенно особый характер. Этот институт совершенно неизвестен римскому праву²⁵²”. О. Ізгоев приймав тезу Г. Побєдоносцева, що общинне право – не колективне, а індивідуальне, і що суб'єктом права є не община як юридична особа, а окрема фізична особа, селянин-домогосподар, представник двору, який має право на землю, на певну ділянку землі в певному районі. А податкова система взагалі і кругова порука зокрема, як інститут публічного права, по природі своїй не можуть мати нічого спільного з общинним правом як інститутом цивільно-правовим. Общинне право може існувати без кругової поруки і навпаки. У круговій поруці треба розрізняти дві сторони – адміністративну, яка встановлюється законом (ст. 187–191 Загального Положення), і общинну, або земельну, менш доступну закону. Общинна, або земельна, порука може набувати різноманітних форм. З нею пов'язана, наприклад, сплата селянами викупних платежів за надільну землю. Особа, що отримує в користування ділянку землі на общинному праві, бере її разом з платежами на неї, які вона зобов'язана відбувати. Якщо домогосподар не може здійснити оплату, то її сплатить інший домогосподар, забравши цю землю²⁵³.

Інший дослідник селянського права – О. Леонтьєв, – був переконаний, що при своєму зародженні община була винятково публічно-правовим інститутом, такий же публічно-правовий характер мали й ті права на землю, що належала їй, однак у ХІХ ст. община стає переважно інститутом приватного права²⁵⁴. На думку Леонтьєва, “охватить такое разнообразие

форм, в которых проявляется общинная жизнь, и выразить его в юридической формуле, обнимающей все указанные виды общины, можно только приняв конструкцию общины как юридического лица. Следовательно, эта конструкция отвечает определениям обычного и писанного права²⁵⁵. За цією конструкцією, права селян на общинну землю виявляються в тому, що ніяких самостійних прав на землю члени общини поза своїм правом представництва в розпорядницькому органі общини – сходу – не мають і мати не можуть, а всі їхні приватні права на користування землею є правами вторинними, які вони отримують від общини в тому розмірі й об'ємі, в якому вони надаються їм общиною²⁵⁶.

Наведені положення є основними концепціями общини, а всі пізніші дослідження є переспівом цих основних концепцій.

Крапку в російській науці щодо російської общини та общинного землеволодіння поставив радянський дослідник В. Александров. Його позиція була така: землекористування сільських общин та їх членів – тяглих селян, що здійснювалося в межах, допустимих феодалними володільцями і державою, підтримувалося звичаєм, що втілював цілу систему норм неписаного права²⁵⁷. А землекористування кріпосного села засновувалося на дуалізмі спільного (колективного) і приватного (індивідуального) володіння при складній колізії, суть якої полягала в тому, що тягле обкладення обумовлювалося феодалним присилуванням, а використання угідь – звичаєво-правовими уявленнями про земельне забезпечення двору, необхідного для його господарчої діяльності²⁵⁸.

Перейдімо до українського матеріалу, тобто на ті місцевості, де було поширене общинне право. Це переважно Північ України, Слобожанщина і Південь України. Матеріали XIX ст. дають таку картину: впровадження общини відбувалося як адміністративними методами – примусово, так і природним чином ("самодумом" – за власною волею і бажанням громади²⁵⁹).

Спершу зупинимося на Слобожанщині – землі з традиційним подвірним земельним володінням. На початку XIX ст. тут було здійснено спробу перевести подвірних власників на общинне володіння. О. Шиманов розкрив механізм перетворення подвірного володіння слобожан на общинне. У 1814 р. віце-губернатор Українсько-Слобідської губ. писав: "Главнейшею и почти можно сказать единственною причиною несостоятельности казенных поселен к заплате податей и других государственных повинностей, а с тем вместе и сопряженных затруднений в сборе оных и накопления недоимок, есть то, что во всех казенных селениях, обмежаванные к оным земли и

слідовательно вообще всем казенным поселянам принадлежащая, разделены между ними неуравнительно, так что некоторые из поселяны владеют весьма знатным количеством земель, далеко превосходящим ту пропорцию, которая бы им по числу душ в их семействах следовала бы, другие же, напротив того, владеют только самым малейшим участком или и вовсе ничего не имеют и число сих последних гораздо превосходит первых"²⁶⁰. Тому віце-губернатор запропонував: "Как для безнедоимочного взноса казенных податей, так и для приведения казенных поселяны в состояние приобретать потребные способы к прокормлению себя платежу государственных повинностей, необходимо надлежит во всех казенных селениях все имеющиеся и обмежеванные к оным земли разделить между поселянами уравниательно по числу душ в каждом семействе, исключая только таких участков, на которые имеется у кого-либо законные документы"²⁶¹. Тобто з цих слів державного мужа (перепрошуємо за надто широке цитування) можна зробити висновок, що з урівняльними ділянками, а отже, з общиною, державі було легше утримувати порядок.

Треба сказати, що така державна позиція була співзвучна з настроями багатьох безземельних селян, які прагнули мати свої наділи. Таким чином, за словами О. Шиманова, під впливом загального адміністративного тиску, що підтримувався найбільшю верствою населення, в 20–40-х рр. ХІХ ст. в Харківській губ. відбувалося повсюдне перетворення ділянковоспадкових старозаїмочних дач на дачі общинного володіння. Так, у дачі колишньої військової слободи Охтирського полку Хухри здійснено зрівнювальний поділ на душі, внаслідок чого й виникло общинне володіння землею ще в середині 20-х рр.; так само в колишньому сотенному містечку Охтирського полку Колонтаєві поділ землі на душі здійснився за 15–20 років до видачі володільних записів, тобто в 50-х рр. Це було здійснено за активності "ледачого" чоловіка Собка; в с. Жигайлівці за 40 років відбулося три переділи землі; в Боромлі общинне землеволодіння було введено разом з кадастром, а за 30 років відбулося два переділи землі, яка, як і раніше, перебувала "в трьох руках" і т. д.²⁶²

За свідченнями іншого дослідника Слобожанщини – І. Шаровкіна, – в с. Печеніги Харківської губ. у 80-х рр. ХІХ ст. земля також перебувала в общинному володінні, за винятком невеликих старозаїмочних ділянок. Узагалі у Вовчанській волості існували комбіновані форми землеволодіння: общинна форма, хутірна, поряд з ними існувала подвірна власність старозаїмочників, спільна власність двох громад (хоча, за документом, ця спільна земля фактично була власністю лише однієї громади).

Подібні процеси зустрічаємо в Херсонській губ., де в 1838 р. за законом 9 листопада почалося наділення казенних селян землею по 8 ревізії 1835 р. У 1839 р. був виданий "Сільський устав", який мав на меті впорядкувати земельне володіння селян губернії, знищити черезсмужжя, урівняти малоземельні громади ("общества") з багатоземельними тощо. Характерною рисою цього Уставу була орієнтація на обшинне землекористування. Ст. 636 цього Уставу визначала правило, за яким ділянки землі, що шляхом мирського переділу дісталися кожному державному поселянину, перебуваючи у його користуванні, вважалися общиною власністю і не могли бути ні переуступлені, ні заповіджені ні за якими актами²⁶³. З метою рівномірного наділення землею всіх селян вводилися корінні переділи; повинності розподілялися не за кількістю землі і не відповідно до вигід користування, а за числом душ останньої ревізії, безвідносно до забезпечення громад землею.

Здійснена міні-реформа в землеволодінні селян Херсонської губ. не змогла покращити їхнє становище. Серед причин цього дослідник Півдня України Т. Осадчий називає: різношерстність і різноетнічність населення, де було багато волоцюг ("бродяг"): "различные элементы, ничего общего не имевшие между собой в прошлом, собравшись на новом месте при незнакомых условиях хозяйственной жизни, не могли устроить по-человечески своего существования при всем обилии природы, а высокие оброки и платежи прямо-таки отрывали земледельца от земли и заставляли промышлять наймом и проч."²⁶⁴. Будь-яке втручання держави в уклад селян не мало успіху. Общинна система не спрацьовувала навіть у межах невеликих громад: населення не завжди могло навести порядок у землекористуванні, не могло справедливо розкласти оброки в казну; громадські ("общественные" і мирські) збори, а також інші повинності перетворювалися в великі борги²⁶⁵.

Незважаючи на систематичне введення обшинних порядків у південних губерніях Росії, напередодні реформи тут дещо переважало подвірне землеволодіння²⁶⁶. З описаних 402 маєтків Катеринославської губ. напередодні 1861 р. сімейне користування було вказане в 214, а мирське (общинне) – в 118 з тенденцією витиснення обшинного подвірним. На Півдні України завжди була велика кількість пасовиськ, якими вигідно було користуватися спільно (селянам разом із поміщиками) або громадою (громадські пасовища). У Катеринославській губ. сімейне і громадське володіння по маєтках, де було понад 100 душ, за інформацією щодо 50-х рр. XIX ст., розподілялося таким чином: із 422 маєтків поміщики відводили зем-

лю: в сімейне володіння – 214 (50,72%), у громадське (общинне) – 118 (27,96%), невідомо як – 90 (21,32%). При цьому з 214 маєтків, де було сімейне володіння, в 49 (22,90%) поміщики давали селянам стільки землі, скільки хто міг обробити²⁶⁷.

Примусове насаджування окремих форм общинного устрою практикувалося навіть у середовищі козаків. Так, зокрема, в 20–30-х рр. XIX ст. у Малоросійських губ. був введений общинний принцип кругової поруки у сплаті подушної податі, внаслідок чого за рахунок заможних козаків погасалися недоїмки неплатоспроможних. Через це значно погіршився економічний стан козаків. У "Доповіді Чернігівського, Полтавського і Харківського Генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі I про становище малоросійських козаків" зазначено: "Положением сим зажиточные, уплачивая подать не за себя только, но за семейства им чуждые, в равной степени оскудевают. В Черниговской и Полтавской губерниях числится теперь 176 484 козацких семейства, состоящих в общей сложности из троих душ каждое, – в числе семейств сих, имеющих земли токмо 95 890, имеющих одни жилые грунты, питающихся заработками 45 413, безземельных, занимающихся ремеслами и промыслами – 7, 594; совершенно бедных – 27 586 семейств. В 1835 году поступило с козаков всех сборов 3 805 018 рублей. В то число, имеющих одни грунты, ремесленники и промышленники, как говорят, уплатили только половину следуемых с них податей, совершенно бедные вовсе таковых не внесли, а состоятельные уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада"²⁶⁸.

У пореформений період тиск на селян щодо переходу їх з подвірного на общинне землекористування посилюється. У результаті цього в Катеринославській та Харківській губерніях напередодні аграрної реформи Столипіна вже майже повсюдно панувало общинне землекористування. "В 1905 р. общинні двори становили на Катеринославщині 99,2%, на Харківщині – 93,2%. Особливість даного регіону полягала в тому, що місцевий рівень общинного землекористування перевищував аналогічні показники в інших губерніях"²⁶⁹. Однак паралельно ішов протилежний процес: по-перше, відбувалося "змертвіння общини": общинні землі переділялися дедалі рідше; по друге, 64,7% селянських господарств сплачували грошову ренту; по-третє, широкого розповсюдження набувала оренда селянами поміщицьких і казенних земель: їй віддавали перевагу 66,3% селян; по-четверте, все частіше в селянських господарствах регіону застосовувалася праця найманців, частка якої сягала 48,6%"²⁷⁰.

Незважаючи на тиск з боку державної влади, тут подекуди продовжувало побутувати, щоправда, спорадично, й хутірне землеволодіння. Як спосіб утворення хуторів і відрубів поряд із узгодженими розмежуваннями (57,1% – на Катеринославщині, 68,4% – на Харківщині) широко застосовувалися виділи (40,8% та 22,6% відповідно), причому часто у примусовому порядку. Поширення дільничних господарств відбувалося здебільшого на землях зруйнованих общин. Через певні природні умови серед дільничних господарств переважну більшість складали відруби (93,8% – на Катеринославщині, 96,9% – на Харківщині). Відносно широке розповсюдження відрубного землеволодіння стало наслідком екстенсивності місцевого сільського господарства²⁷¹.

У кінці XIX ст. на общинне землеволодіння стали переходити і селяни інших губерній, часом цілком добровільно, у регіонах, прикордонних з Росією. Це сталося з економічних причин, різкого обезземелення селян. Селяни сподівалися, що община розв'яже їхні проблеми. Однак навіть при добровільності переходу на общинне землеволодіння і схожості з "класичною" російською моделлю все-таки в Україні була своя специфіка. У Суразькому пов. на общинне землеволодіння стали поступово переходити громади казенних, колишніх монастирських селян (спершу Заборська і Поповогірська волості, потім Верещацька і, нарешті, Голубовська). Одне поселення Голубовської волості на час складення подвірного опису "живет по старине", т. е. под формой личного землевладения"²⁷², хоча бажання урівняти землю було: селяни не змогли його здійснити через незалежні від них обставини, а саме – через наявність в їхній громаді розкольників. Селяни скаржилися на таку ситуацію: "Скорее бы приехал землемер... А то теперь с раскольниками нам одна škoda: если два года нивки своей не засеешь, – пиши-пропало: москаль тотчас отдаст ее Коржевцу, а потом скажет, що "се его земля", да и свидетелей представит, "що він уж много літ за сноп сю ниву отдавав"²⁷³.

Однак найцікавіша у подвірному описі Суразького пов. інформація про те, як відбувся перехід із подвірного землеволодіння на общинне в селі Лищичі. Цей приклад є типовим для всіх сіл Суразького пов. Колись у Лищичах була "повна займанщина", якій не було меж. З часом окремі займища стали переводити на трипілля. Нарешті всі заїмки поступили в тризміну сівозміну, складаючи подвірну власність "державців". Населення тим часом збільшувалося і, звичайно, непропорційно до розмірів "держави" ("як на зло: у кого "державка" була мала, у того і діток більше родилось"²⁷⁴). Відбувалося обезземелення селян, наростало незадоволення, і стримувалося воно тим, що податки платилися по

кількості землі: “у кого більше держави, з того більш і грошей в податі требувалось”²⁷⁵. А коли уряд у цьому регіоні ввів подушне оподаткування (не “з держави”, а з ревізької душі), тоді становище змінилося. Селяни почали думати про переділ. Це рішення було остаточно прийняте громадою (“обществом”) у кінці 50-х рр. XIX ст., тобто після останньої ревізії. Усі “держави”, що перебували у володінні общества, були розподілені по сім'ях у такий спосіб, щоб на кожну ревізьку душу припадало по сім “копійок”. За Є. Филімоновим, “копійка” землі – це сьома частина “чвертки” або близько однієї п'ятої десятини. Цікаво, що в російському общинному праві термін “копійка” також використовувався. Він означав “умовну тяглу одиницю”²⁷⁶. Сім копійок складало одиницю оподаткування, і така одиниця була названа “душевиною”. Як бачимо, це “урівнення” мало свою специфіку: платіж податей відбувався де-юре з ревізької душі, а де-факто був переведений ними знову ж таки “на землю”, на ці “сім копійок”, які називалися “душевиною”. Отже, одиницею оподаткування вже була не “державка”, однак ще й не “ревізька душа”²⁷⁷.

Такий самий нерадикальний принцип у переході на общинну власність був застосований і щодо урівнювання наділів. Так, було вирішено щорічно здійснювати “накидку” і “скидку”, відповідно до народження і смерті душ. Як пишеться у подвірному описі, “сложившееся таким образом землевладение было, конечно, общинное, но только без коренных переделов, а с одними лишь переверстками”²⁷⁸. Така форма землеволодіння та фіскальної системи протрималася в Лищичах до 1880 р., внаслідок чого при щорічних “скидках і накидках душ” з'явилася велика черезсмужність, і вона збільшувалася з року в рік. Громада (“общество”) знову замислилася над проблемою. Врешті селяни прийшли до висновку, що найкращий вихід – це застосування загальних переділів з “паманням” душевих меж. Після цього всі “душевини” були об'єднані “докупи”, і вся земля трипілля була переділена знову, однак на цей раз уже не за ревізькими душами, а за всіма наявними душами чоловічої статі. Вирішено було “копійки” знищити, а прийняти за одиницю міри десятину. Для зручності переділу “общество” було розбите на кілька груп, або товариств. Кожна така група мала 20 наявних душ і називалася “двадцяткою”. При “урівненні землі” перший раз кожен отримав свою “душевину” там, де була його “державка”, тому селяни називали перший переділ не переділом, а урівненням землі. При введенні першого корінного наділу всі зміни було розбито на ділянки за якістю ґрунту, кожен ґрунт розбито на стільки ділянок, скільки було “двадцятко” у громаді (“обществе”). У свою чергу, “двадцятки” мали бути розділені на двадцять рівних

частин або на 20 наділів. Площа “двадцятки” мала рівнятися десятині, а площа душевого наділу в кожній двадцятці – одній двадцятій десятини або 120 кв. саж. Ця форма землеволодіння остаточно і встановилася в Лищицах. “Итак, – робить висновок Є. Филимонов, – в Лищицах была вначале займанщина, потом соединение займанщины с личным землевладением, далее одно личное землевладение, и, наконец, общинное – вначале без коренных переделов, а потом – с последними”²⁷⁹.

В українських матеріалах не збереглося достатньо інформації про специфіку **переділів** в українських селах з общинним землеволодінням. Варто зауважити, що російська практика общинних переділів є надзвичайно варіативною і різноманітною, і окремі її форми цілком співзвучні з українськими переділами²⁸⁰. Однак перш ніж розглянути цю досить почвальну інформацію, доцільно звернутися до російського досвіду переділів.

При общинному способі володіння існувало чотири системи розподілу. Перша, “исконно русская”, полягала в тому, що вся общинна орна земля розбивалася на частини, смуги (“полосы”, “клинья”, “пятухи”, “четвертухи”, “лапти”, “загоны”²⁸¹; “кны”, “тривы”, “кряжи”, “крути”, “холмы”, “череды”, “еми”, “калиты”, “гоны” і “полы”, “веретева”, “числа”, “жеребья”²⁸²). Кількість таких куснів дорівнювала кількості дорослих робітників усієї общини, але розміри були різні, відповідно до кількості робітників у сім’ї. Друга система – “душова”: земля розподілялася на кількість душ усієї общини, потім вираховувалося співвідношення кількості душ і кількості дорослих робітників; після того від подушної долі визначалася частка, що припадала на робітника, і потім земля ділилася так: відповідно до того, скільки робітників є в домі, стільки ж відводилося подушної землі. Третій спосіб: земля ділилася на кількість душ, які були в общині, і кожному домогосподарю виділялася земля за кількістю душ. Четверта система практикувалася в північних російських губерніях, де було багато землі: вся земля ділилася на платіжну і неплатіжну; перша розподілялася як орна земля в усіх губерніях, а неплатіжна взагалі не розподілялася на ділянки, а нею користувалися на праві захвату: хто перший її захопив, той і користувався; хто скільки міг обробити – стільки й обробляв²⁸³.

Розподіл землі на смуги відбувався таким чином, щоб кожному домогосподарю припала однакова кількість землі різної якості. Кількість і розмір наділів були змінними. Періодичність переділів землі – 1–20 років, обов’язковим був переділ після кожної ревізії. А взагалі, відзначав С. Пахман, “разнообразие в этом отношении столь значительно, что едва ли возможно вывести какой-либо закон, которому следует периодичность

переделов"²⁸⁴. Крім загальних переділів, існували й менші (поділ і приєднання одних смуг до інших; коли помер робітник у домі, його смуга відрізалася в робочому порядку і прирізалася до іншого).

С. Пахман розглядав право на сінокоси при об'єднанні землеволодінні як додаток або наслідок права на орну землю; поділ сінокосів відбувався так само, як і поділ орної землі – на смуги. Однак поділ на смуги – не єдиний спосіб користування сінокосами в росіян. Частіше вони перебували у спільному користуванні. Оскільки традиції сіяти траву не існувало, то селяни чекали, поки трава виросте, усі разом ішли на сінокоси, а сіно ділили на око²⁸⁵.

Тепер можна розглянути й український матеріал.

Поділ громадської землі в с. Печеніги відбувався так: на сільському сході спочатку вирішували, з якого кінця розпочинати переділ ділянок землі, по скільки сажень землі виділяти на ревізьку душу; потім село розбивалося на кілька ділянок, кожна ділянка брала собі "жереб" і по порядку жеребків здійснювався поділ землі, тобто з того кінця, звідкіля на сході вирішено було ділити. Якщо особа виходила з громади ("общества"), її земля передавалася в розпорядження громади, ділянка здавалася в оренду або ж ділилася на душі. Оскільки переділи відбувалися щорічно, то вихід члена з громади ("общества") ніякого значення не мав²⁸⁶. Сінокоси переділялися щорічно, оскільки лугові угіддя були не однакові за якістю. Ці поділи здійснювалися уповноваженими, які часто допускали помилки і зловживання, саме тому щорічно у волосних судах вирішувалося по кілька справ про поділ земель і сінокосів²⁸⁷. Додатково І. Шаровкін навів таку інформацію: земля в Печенігах ділилася на душі, що значилися в сімействі за останньою ревізією, незалежно від того, чи живі ці душі, чи ні. У тих громадах ("обществах"), де було багато вільних земель, члени могли приписати собі тимчасово ще кілька наділів для користування. Земельні переділи бували щорічно, що дуже виснажувало землю: кожен користувався наділеною землею тільки два роки при трипільній системі та не використовував добрива, не сподіваючись удруге отримати цю ділянку в своє користування. Конопляники і картопляники, складаючи окремі від садиби угіддя, також підлягали щорічним переділам²⁸⁸.

Дослідник селянського права І. Ігнатович проаналізував ситуацію з розверсткою і переділами в середовищі південноукраїнських "общинників" на прикладі 14 поміщицьких маєтків. Серед них розверстка землі за кількістю худоби – на волів і піші тягла – відбувалася в трьох маєтках; за кількістю робітників і тягол – також у трьох, за кількістю господарів – в одному, за сімействами – в одному; за кількістю ревізьких душ – у трьох;

за душами – у двох; “по средствам каждого” – в одному. Отже, кількісно переважали українські та комбіновані варіанти, хоча сам І. Ігнатович вважав, що превалювала розверстка за ревізькими душами (сюди він, природно, додає розподіл “за душами” і чомусь “за сімействами”). Дослідник зробив такий висновок: “Малороссийские порядки владения землей по количеству скота отразились даже на общинных порядках, ибо и там встречается резкая разница в наделении пеших хозяев, т. е. не имеющих скота, и воловых. В действительности малороссийская система была, видимо, сильно распространена в Екатеринославской губернии вплоть до наличности безземельных, хотя и в ничтожном количестве”²⁸⁹.

У Суразькому пов. на Чернігівщині здійснення переділів зафіксовано до найменших подробиць. Оскільки общинна земля відбувалася в трьох сівозмінах, то кожна зміна ділилася на кілька ділянок, відповідно до якості ґрунту. В Росії такі ділянки за якістю називалися “конами”, в Суразькому пов. вони мали назви “поміри”, “ґрунти”, “різи”, “дачки”. Паралельно відбувалася інша процедура: всі члени громади-общини ділилися на кілька груп, що склалися з певної кількості “надільних душ”. Такі групи називалися “планами”, “четвертями”, “четверками” тощо. У “четверці” було 4 надільні душі, у “п’ятеріку” – 5, у “десятьці” – 10, у “двадцятьці” – 20. У “плані” і “четверті” кількість душ могла бути різною. При переділі землі кожен “ґрунт”, або “дача”, ділилися передусім на “плани”, “чверті” або “двадцятки”, а останні вже на “душевіни”. Переділи супроводжувалися ламанням душевих меж, при цьому межі ґрунтів лишалися незайнятими, немовби складаючи “рамки”, в які вставлялися душеві наділи.

За одиницю розподілу землі бралася не ревізька душа, а душа чоловічої статі (“хоть би она сейчас на світ народилась”²⁹⁰). Відповідно до місцевих звичаїв у двох селах Суразького пов. надіялася будь-яка душа будь-якого віку і статі.

Корінним переділам підлягала вся земля, що перебувала в общинному володінні державних селян: городня, “підгородня”, спільнозмінна, сіно-косна і навіть лісова. Як бачимо, місцевий звичай Суражчини пішов навіть далі російської общинності, залучаючи до переділів садибну землю. “Рівнення” (народно-юридичний термін на позначення переділів) розпочиналися завжди з городньою і підгородньою землі шляхом простого відсування і присування відрізнних садибних шматків, унаслідок чого садибна земля то збільшувалася, то зменшувалася в розмірах, проте залишалася все-таки на одному місці. Після садибної ділили “поле”, причому не відразу всі три сівозміни, а по одній зміні на рік (отже, переділ “трипільної” землі

тривав усього 3 роки). Сінокоси "рівняли" (переділювали) на четвертий рік після початку переділу (після переділу сівозмін). Нарешті ділили ліс, при цьому окремі власники лісом "владели по старине", тобто на правах особистого землеволодіння²⁹¹.

Процедура визначення, кому саме належить та чи інша ділянка землі, відбувалася через жеребкування. У день, призначений для переділу, всі "плани", "двадцятки", "десятки" збиралися в полі. З лози вирізалися невеличкі палички ("бірки") з розрахунку: одна бірка на одну двадцятку (чи план, чи десятку), на кожній вирізався свій знак (напр., хрестик, два хрестики, хрестик і рисочка, дві рисочки, кружечок тощо). Ці бірки (жеребки) клали в "магерку" (войлочну шапку), а потім "трусили на вискачку": чий жеребок вискакував першим, той отримував першу ділянку дачки і т. д. Після того, як ділянки ("плани") були поділені між двадцятками, їх ділили на подушні "ділянки". Відбувалася та сама процедура: в кожній двадцятці вирізалось стільки жеребків, скільки дворів було у двадцятці. Кожен двір мав свій значок. Подвірні жеребки також клали в магерку і "трусили на вискачку"²⁹². Подібні звичаї були досить поширені і в Росії²⁹³.

У деяких общинах існував інший звичай: там не трусили жеребки "на вискачку", а "коналися", тобто бралися по черзі руками за палку до тих пір, поки останній не "покрив верх палки". Він і отримував першу ділянку плану. Звичай "конатися" був поширений менше, більшість віддавала перевагу "жеребію", вважаючи, що "жеребій – Божий суд"²⁹⁴. У деяких селах питання про отримання ділянок у "дачках" вирішувалося не через жеребкування, а "полюбовно". "Коли розділи полюбовні, так і всі довольні", а "жеребій – дурак: на камінь випаде", "з жереб'я в солдати ідуть", – так говорили в народі²⁹⁵. "Полюбовний" поділ зазвичай відбувався таким чином: у першій, найкращій дачці будь-хто мав право отримати собі ділянку там, де йому хочеться, однак в інших дачках громада вже сама давала йому відповідну ділянку, причому, якщо господар узяв кращу ділянку в першій дачці, то отримував від громади ("общества") гірші ділянки в інших дачках. Отже, господарі мали приблизно однакову кількість кращих і гірших ділянок²⁹⁶. У тому ж таки Суразькому пов. побутувала ще одна форма переділу "глядя по домохозяйству"²⁹⁷.

Цікаву колективну общинну форму користування землею, подібну до колгоспної, було зафіксовано на хуторі Греківка Чернігівського пов. і губ.: "Крестьяне, взявши в 1876 г. в аренду целым обществом имения и найдя, что дележ земли по домохозяевам ввиду разнокачественности почвы и по другим причинам неудобен, ввели общественную запашку, совместный

збор и обмолот, так що в раздел идут уже зерно и солома. Так же они поступают и с сенокосом²⁸⁶. Щоправда, це поодинокий приклад. На час, коли були зібрані відомості, селяни практикували цей звичай лише два роки, і були ним задоволені.

* * *

Наведена інформація переконує, що подвірне землеволодіння є природним для української звичаєво-правової традиції. Цей тип землеволодіння вперто застосовувався українцями на всьому етнічному просторі, що перебував в XIX ст. "під дахом" різних держав. Офіційне законодавство, а також адміністрування всіх цих держав змушені були "підганяти" свої закони під усталений звичаєвий уклад. Будь-які спроби обмежити (наприклад, заборонити подільність до певних розмірів ділянок, заборонити заповідати й закладати казенну землю, наділяти землею не окремі двори, а сільські громади-общини) або взагалі знищити його (перевести на обшинне землеволодіння) майже завжди були приречені на поразку. Общинна модель землеволодіння, упроваджувана на Слобожанщині, на Півдні та Півночі України, набирала особливих, так би мовити "мутаційних", форм або ж через певну кількість років занепадала.

Подвірне землеволодіння мало свою специфіку, яка полягала, по-перше, в нерівномірності земельних наділів, що, у свою чергу, тягло за собою "різнокаліберність" селян, поділ їх на різні групи, зокрема тяглих, піших, городників, халупників (бобилів). Активно розвивалося "місячництво", безземелля. Щоб усвідомити цю специфічну картину українських земельних відносин, варто нагадати собі, що сільська культура є дуже раціональною, вона базується на принципі господарської доцільності. При подвірному землеволодінні яскравіше, ніж при урівняльному обшинному, виявляються результати особистої ініціативи та підприємливості селянина, його здатності виживати в різних умовах і адаптуватися до політичних, економічних та природно-кліматичних змін. Соціальна історія українців, як і будь-якого народу, має свою циклічність, тобто періодично народ або його частка "починає все спочатку". У даному випадку йдеться лише про економічний та, у вулчому значенні, господарський аспект. Великі міграційно-колонізаційні рухи, які пережила Україна, ставили новопоселенців приблизно на однакові "висхідні" позиції. Займанщина передбачала, що кожна родина брала стільки землі, скільки могла обробити. При цьому малося на увазі, що при певній підприємливості господаря він міг піти на ризик, узяти собі більшу ділянку землі, розраховуючи при можливості наймати інших селян, менш

гідприємлих, або, як любили говорити в радянські часи, бідних, за частину врожаю чи на інших умовах (про це докладніше йдеться в окремому розділі "Економічні позасімейні договірно-зобов'язальні звичаєві відносини"). З часом більша чи менша "рівноправність" новопоселенців руйнувалася: одні встигали нагосподарювати більше, купували худобу і ставали "тяглими", свідомо ідучи на більші повинності, інша частина залишалася "напівтяглими" або "пішими", а ті, кому було зручніше й вигідніше працювати "за сніп", "законщиком", "скіпщиною" тощо, лишалися з невеличкою ділянкою землі. При обшинному землеволодінні така ситуація була неможливою, оскільки періодичні переділи "вирівнювали" різних господарів.

Отже, стихійність, нелогічність, хаотичність і невпорядкованість земельних та інших українських звичаєвих відносин є ілюзією. Подвірне землеволодіння було, висловлюючись сучасною термінологією, ринковим, а російське обшинне – планово-регульованим.

Розділ III

СІМЕЙНА ВЛАСНІСТЬ І МАЙНОВІ ЗВИЧАЇ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ

1. Типи сімейної власності

1.1. Спільна сімейна власність

У XIX ст. серед науковців точилася гостра дискусія з приводу сімейної власності. З одного боку барикади перебував майже одноосібно С. Пахман, на чію думку, вся сімейна власність належала виключно главі сім'ї, а з іншого боку – численні прибічники “трудової теорії”: М. Калачов та О. Бариков (які, щоправда, опублікували свої праці ще до розгортання наукової суперечки²), О. Єфименко³, І. Оршанський тощо, котрі вважали сімейну власність власністю спільною⁴. На думку С. Пахмана, спільним майно стає тільки після смерті домогосподаря, якщо не відбувається поділу майна між спадкоємцями⁵. У такому випадку спільність майна полягає в тому, що при спільному володінні кожному з володільців належить у ньому певна доля⁶. Натомість прибічники трудової теорії дотримувалися протилежної точки зору, за якою “имущество крестьянина не есть личная его собственность, а общий хозяйственный инвентарь всей семьи...”⁷ і що спільна власність сім'ї – це основний догмат селянської правової свідомості⁸. В. Мухін досить дипломатично висловлюється щодо позиції професора Санкт-Петербурзького університету С. Пахмана і водночас своєю працею доводить правильність думки щодо сімейної власності як власності спільної, а не індивідуальної. Для дослідника селянського права О. Леонтьєва поняття сімейної власності як спільної було поза сумнівом⁹.

Питання спільної сімейної власності, сімейних переділів і спадкового права українців знайшли своє місце і в іншій групі праць дослідників XIX ст. П. Чубинський вважав селянську сім'ю “трудою спілкою”¹⁰. М. Данильченко в своїй праці про юридичні звичаї Літинщини також зібрав і класифікував увесь наявний матеріал зі згаданої місцевості. Дослідник

вважав, що "значення сім'ї в селянському побуті визнається більше як господарче, за спільною працею, аніж кровне..."¹¹ Питання спадкового та сімейного звичаєвого права "малороссиян" висвітлюється також кандидатом права В. Тарновським¹².

Погляд самих селян на сімейну власність цікавив членів "Комісії з перетворення волосних судів". Готуючи матеріали, вони здійснили опитування серед сільського населення. На питання про індивідуальну власність селяни всіх, у тому числі українських, губерній однозначно відповідали: "Имущество составляет собственность всей семьи в лице старшего в семье"¹³, "отдельной собственности члены одной семьи не имеют"¹⁴, "женатый сын, неотделимый, живущий при отце, служит только его помощником в хозяйстве, но всякое его личное приобретение, исключая одежду, вносится в общее хозяйство"¹⁵ (Полтавська губ.). На Поділлі "всякое имущество, приобретенное родителями, составляет собственность семейства; члены семьи только тогда могут иметь свою особую собственность, если они отделены и приобрели имущество на свой счет... "на своем господарстве"¹⁶. На Півдні України, в Черкаських та Міуських слободах "какие бы доходы семья не получала, все они поступают в собственность семьи. Отдельной собственности у членов семьи не бывает"¹⁷.

Найкращим доказом на користь існування саме спільної сімейної власності В. Мухін вважав такий звичай: невістка (дружина невідділеного сина) права спадкування не має, але якщо в неї є діти, особливо сини, то невістка може (тобто має право) вимагати у свекра або свекрухи батьківську частину на дітей¹⁸. І. Оршанський вважав дуже красномовними в цьому плані поширений звичай призначати опіку над марнотратником, а також спадкувальні звичаї. Доказом існування спільної сімейної власності, на його думку, є поширене правило відповідальності всієї родини за борг, зроблений одним із членів сім'ї, оскільки, якщо не доведено супротивне, то вважається, що позичка була зроблена на спільні сімейні господарчі потреби¹⁹. О. Леонтьєв також вважав переконливим щодо існування спільної сімейної власності той факт, що домогосподар має обмежені права розпоряджатися своїм майном при складенні заповіту; він, звичайно, міг виявляти особисті прихильності, проте водночас був зобов'язаний враховувати всіх, хто вкладав свою працю і майно в сімейне господарство²⁰. За влучним зауваженням О. Леонтьєва, одним із найважливіших доказів того, що сімейна власність є власність колективна, а не індивідуальна (тобто домогосподаря), є примусові сімейні поділи, які практикувалися як при подвірному володінні, тобто в Україні (питання вирішувалося на волосних судах), так і при

общинному володінні в Росії (у цьому випадку це питання розглядалося на сходах общини). Молодший член сім'ї, пише дослідник, отримує право вимагати собі виділу зі спільного сімейного майна, право, яке було б недопустимим, якби майно такої сім'ї вважалося індивідуальною власністю домогосподаря²¹. О. Леонтьєв вказував на велику кількість рішень волосних судів у російських губерніях, де домогосподар усувався від "большини", після чого право управління нею передавалося дружині або сину.

Члени "Комісії для вивчення звичаєвого права України" при ВУАН також присвятили питанню сімейної власності ряд праць. У дослідників цієї генерації майже не виникало сумнівів, що "цілковиту роздільність майна звичай не знає. Майно подружжя спільне"²². М. Гершонов, до речі, зазначав, що відсутність індивідуальної власності на майно в домогосподаря призводила до ряду невіршуваних проблем. Наприклад, якщо господар когось убив, а діти убитого лишилися сиротами, то, за кримінальним правом, цей чоловік мав виплачувати аліменти сиротам. Але оскільки домогосподар не мав індивідуального майна, а із загального майна виділяти не мали права, то сиріт позбавляли аліментів. Так само, якщо наймичка у дворі прижила дитину і її виганяли, а вона подавала в суд, то суд вирішував надати їй аліменти, проте судовий виконавець не міг виконати цього, оскільки винний не мав індивідуального майна²³. Цей приклад є також одним із доказів спільності сімейної власності.

Дещо вагаючись, А. Кристер також визнавав наявність спільного подружнього майна, передусім це майно спільного користування²⁴, зараховуючи до нього, зокрема, всі будівлі, живий та мертвий інвентар, продукти, зернові запаси тощо, навіть якщо вони набуті працею окремого члена родини на фабриці або іншим шляхом²⁵. М. Гершонов пропонував: щоб уявити собі, якою була селянська власність – індивідуальною чи спільною, і якщо спільною, то в яких параметрах, слід узяти за одиницю відліку не одного господаря (власника) як фізичну особу і не всю сім'ю, а саме "двір" як юридичну особу²⁶.

Отже, питання спільної сімейної власності або, за влучним висловом Є. Єзерського, "власності цілого двору"²⁷ (власності спільного користування) в селянській родині практично було з'ясоване в другій половині XIX – першій третині XX ст.

На завершення варто ще раз звернутися до питання старшинства в сім'ї у зв'язку з майновими правами домогосподаря. Термін "домогосподар", звичайно, не народний, він походить з офіційного права на позначення юридичної особи, яка представляє сім'ю передусім у виплаті

податків. У народі представника від сім'ї звали "господар", "хазяїн", "батько" (у переносному значенні як глава сім'ї). Термін "домохозяїн" є в "Місцевому Положенні Малоросійському" (ст. 94, 95), "Місцевому Положенні Великоросійському" (ст. 245, 250).

Якщо сімейна власність – це власність спільна, то, природно, права господаря на сімейне майно дещо обмежені. Главою сім'ї переважно був батько, мати вступала в права розпорядниці по господарству в разі смерті чоловіка або ж при його житті за таких обставин: чоловік служить у війську ("пішов у москалі"), чоловік "подався на заробітки", чоловік помер, чоловік позбавлений права господарювати через марнотратство і руйнування господарства. Главою сім'ї в разі перестарілості батька чи після його смерті міг стати старший син або ж (якщо сім'я неподілена) батьків брат. Незалежно від статі й віку домогосподаря його права щодо майна були приблизно стабільні: він був повноправним господарем, однак не одноосібним власником усього майна.

За матеріалами рішень волосних судів, опитуваннями селян і спостереженнями дослідників, мирових суддів, глава сім'ї (батько, мати-вдова чи старший син) – не повноправний власник, а лише розпорядник майном, управляючий, господар. "Старший в семье есть полновластный хозяин по имуществу, прочие члены семейства, участвуя в общем труде, пользуются плодами оногo, по усмотрению и назначению главы семейства"²⁸. У багатьох рішеннях волосних судів підкреслюється, що глава сім'ї не має права закладати, продавати чи іншим чином відчужувати сімейне майно без відома і згоди його домашніх. Він навіть може втратити права домогосподаря: "В случаях, когда хозяин начнет заниматься распутством, да хмелем зашибаться, и хозяйство от этого приходит в расстройство, то громада (сельський сход) отстраняет хозяина и передает все хозяйство в распоряжение или хозяйке, когда женщина хорошая, или сыну, когда он в возрасте"²⁹. Чоловіка, який пропивав сімейні гроші, засуджували не тільки з абстрактних причин аморальності такого вчинку, а через те, що витрачалися сімейні кошти.

Подібні випадки зафіксував і Франко у великій сімейній общині бойків³⁰, щоправда, тут усунення від влади здійснювалося не громадою, не судом, а самою великою сім'єю. Цікаве у зв'язку з цим таке спостереження І. Франка. Велика патріархальна сім'я існувала в ХІХ ст. і на Пряшівщині. На чолі такої сім'ї стояв ґазда, в його руках зосереджувалася велика влада, зокрема, у майнових справах, оскільки формально він був власником маєтку і від нього залежало, як останній буде поділено між спадкоємцями³¹.

Чимало судових справ виникало через ст. 116 "Положення про викуп" про те, що "участки, приобретенные не всем обществом, а отдельными хозяевами, составляют личную собственность каждого". О. Леонтьев пояснив термінологічну неточність, вказавши, що стаття має на меті підкреслити незалежність подвірного власника від громади (общества)³². Велика кількість судових скарг змусила Правлячий (Правительствующий) Сенат прийняти рішення: "Не только при общинном, но и при подворном владении усадебной и полевой надел составляет не личную собственность домохозяина, на которого участок записан в актах, а общую собственность всего крестьянского двора или семейства. Старший член семьи, домохозяин, является только представителем двора перед сельским обществом и правительством"³³. Однак це рішення було прийняте лише в 1899 р.

У збірниках господарчої статистики і переписі населення 80-х рр. XIX ст. найменшою господарчою одиницею виступає сім'я-господарство, "понимаемое как обособившаяся в стадии производства и потребления хозяйственная ячейка, т. е. каждое самостоятельное домохозяйство. Посторонние семье, хотя и входящие в состав хозяйства члены (наемные рабочие, например) регистрировались здесь особо и в общий счет наличного населения хозяйства включены не были"³⁴. За переписом 1900 р. бралися до уваги дві одиниці – земельне володіння і домогосподарство, причому поняття "господарство" було дещо звужене у порівнянні з попереднім переписом. "За самостоятельное домохозяйство считалось как домохозяйство, представленное отдельным, самостоятельным владением, так и домохозяйство, не имеющее собственной недвижимости, но занимающее отдельное дворовое место или определенную его часть, состоящую в самостоятельном пользовании"³⁵. При цьому, вказується далі, поняття "сім'я" і "господарство" не розділялися, внаслідок чого несамотійні господарства (наприклад, наймитські на землі господаря) описувалися разом з великим господарством, до якого вони належали. І в такий спосіб у подвірний опис великого господарства (економія, козацька садиба) включалися худоба, реманент робітників, прислуги, наймитів. В окремих повітах (Гадяцький, Пирятинський, Хорольський) майно робітників враховувалося навіть тоді, коли вони працювали в господаря посезонно. Безземельні й ремісники, які жили при великому господарстві, квартиранти, підсусідки також враховувалися не як самотійні господарства, а реєструвалися в формулярі головний власник³⁶.

Проаналізувавши ці матеріали, можна зробити висновок, що земська практика створення подвірних описів 1900 р., на відміну від 80-х рр., є

більш найближеною до фактичної економічної ситуації, що склалася в Україні (і конкретно, в Полтавській губернії) за звичаєм.

У подвірному описі Суразького пов. Чернігівської губ. у контексті теми земельних переділів, які тут здійснювалися "глядя по домогосподарству", також виникла потреба уточнити термін "домогосподарство": "Под словом "Домогосподарство" в таком случае мы разумеем не одно количество наличных душ, имеющихся в доме (а тем более ревизских), но сумму различных элементов, входящих в объем этого понятия, как-то наличные рабочие руки в семье, количество лошадей, сельскохозяйственный инвентарь"³⁷.

Влада господаря в селянській родині не була абсолютною, що свідчить про неможливість приналежності сімейної власності лише господареві. Це не заперечує значних його прав як розпорядника майном, управителя своєї родини. Зокрема, за нормальних обставин виділи синів і призначення приданого донькам цілком (або значною мірою) залежали від глави сімейства³⁸, він міг позбавити сина його частки³⁹. Якщо всі члени родини поодиноці мають лише право користування майном, то господар (господиня) – ще й право розпоряджатися ним, та й то часто при умові згоди інших членів сім'ї. Це досить архаїчний тип власності, який уже на кінець XIX ст. починає дедалі активніше витіснятися уявленнями про право мати в сім'ї особисту власність. При общинній формі землеволодіння сімейна спільність майнових прав також існує. Різниця між ним і подвірним володінням полягає тільки в тому, що право на наділ міститься не в праві власності, а в праві користування відведеним громадою ("обществом") наділом⁴⁰.

1.2. Персональне, особисте майно. Індивідуальна власність

Попри спільне сімейне майно, окремі члени родини подекуди мали майно особисте. Його складали передусім предмети індивідуального користування (одяг, взуття), зароблені гроші та майно, придбане на ці кошти. Звичайно, і тут є певні умовності: зокрема, чоботи могли носити по черзі всі члени родини, тобто могли мати на них право користування. Проте все-таки була й індивідуальна приналежність того чи іншого предмета індивідуального користування (індивідуальна власність).

Взагалі уявлення про індивідуальну власність у селянській родині аж до початку XX ст. були досить розмиті. В. Мухін, ретельно вивчивши літературу зі звичаєвого права, відзначив, що свідчення про існування індивідуальної власності є рідкісними⁴¹. У цій галузі виявляла себе статево-

вікова стратифікація. З одного боку, вважалося, що зароблене батьками на стороні йде на благо сім'ї, в загальний сімейний бюджет і не вважається особистою власністю чоловіка чи жінки. Так, на Поділлі будь-яке майно, придбане батьками, є власністю сім'ї⁴²; за спостереженням П. Чубинського, якщо кілька братів живе разом, і якщо один із них відійде на заробітки, то заробітну платню повинен віддати в гурт. Однак, якщо він неодружений, то зароблені гроші може лишити при собі⁴³.

Опитування селян при підготовці "Праць по перетворенню волосних судів" виявили цілком протилежні результати: з одного боку, побутувало переконання, що зароблені сином гроші є його особистою власністю, навіть якщо він живе з батьком⁴⁴, з іншого боку, – практика, за якою гроші, зароблені сином, поступали в розпорядження батька і йшли на господарство⁴⁵.

Як розцінювати в цьому випадку зароблені гроші – питання спірне. Однак з погляду народної правосвідомості, це й не потрібно. Суперечливість думок свідчить про важливість у даній ситуації конкретних сімейних обставин, суб'єктивних чинників. Тобто говорити про якийсь стабільний звичай не варто, як не можна, скажімо, однозначно визначитися щодо розподілу зароблених сином грошей у сучасній сім'ї: чи йдуть вони в загальний бюджет, а чи є індивідуальною власністю, – це справа дуже особиста і величина змінна.

Однак усе-таки можна констатувати, що в культурі українських селян XIX ст. уявлення про особисту власність і прецеденти наявності особистої власності таки існували. І стосувалися вони передусім неодруженої молоді. Так, у деяких місцевостях вважалося, що молодий чоловік (дорослий син) сам повинен заробити собі (до одруження чи після) грошей на побудову хати⁴⁶. Дівчата нерідко заробляли собі на придане прядінням, наймитуючи, і це майно вважалося в сім'ї батьків (тобто до одруження) їхнім особистим майном. Жінка могла заробити гроші збором ягід, грибів, продажем молока, прядива та інших хатніх виробів; і вони належали тільки їй⁴⁷. Як писав А. Кристер, "може існувати особисте майно, дарма, що надбане коштом двору, але належне, як уважають декотрі місцеві звичаї, окремим членам двору; приміром, пряжа, що напрядли жінки, належить їм"⁴⁸. На думку М. Гершона, "... невістка, що вступила в двір, привела з собою, як посаг, корову. Хоч оця корова обслуговує як молочна худоба не тільки ту особу, яка цю корову привела, а й увесь двір, до складу котрого вона ввійшла, і утримують оцю корову засобами всього двору, проте більшість місцевих звичаїв України встановлює те начало, що така корова належить одноособово тій невістці, що ту корову привела"⁴⁹. Особистим майном можуть вважатися також

подарунки (наприклад, жіночі прикраси). П. Чубинський зафіксував такі випадки: коли в господаря є малолітні брати, він може віддати їх у найми, а з зароблених ними грошей заплатити податі, а решту повернути їм⁵⁰. Тобто робота неповнолітніх у наймах також передбачала (хоча б частково) особисті (кишенькові, сказали б сьогодні) гроші.

В. Камінський зараховує до особистого (персонального) майна гроші, зароблені за час військової служби, а також землю, куплену на них⁵¹. Дехто вважає, що члени сім'ї тільки тоді можуть мати свою власність, якщо вони відділені і придбали майно за власний рахунок⁵², однак у цій фразі вже є суперечність: право відділитися має лише одружений син (це вже незмінна величина), отже, він є господарем у своїй сім'ї, тож зароблене ним майно (гроші) ідуть у сімейний бюджет, тільки інший. Тобто в цьому випадку також не можна говорити про особисту власність.

До цієї групи (щоправда, зі значною застережністю) можна віднести також випадки, коли батько після цілковитого поділу майна лишає собі особисту пайку. Це майно називається "оставленное собственно для своего пропитания имущество"⁵³ (Харківська губ., Богодухівський пов.). Власність лишається сімейною, а користування – особистим.

Отже, індивідуальна власність в українській селянській родині XIX ст. – факт цілком реальний, хоча й нестабільний і часто залежить від суб'єктивних чинників. Однак прецеденти існування особистої власності в селянській культурі означеного періоду є: зароблене неодруженою молоддю може складати її індивідуальну власність до шлюбу. Жінка, як зазначалося вище, також могла мати особисті заощадження від продажу грибів, ягід, молока, пряжі, городини тощо. Особисті кошти були і в чоловіка.

1.3. Рухомість і нерухома власність

За словами В. Камінського, "що ж до самого майна, яке підлягає розподілові, то воно, як звичайно, буває рухоме й нерухоме. До нерухомого майна, загально й здебільшого, зараховують землю, а подекуди ще й крім того будинки; до рухомого – усе, крім землі, а подекуди й будинки. Цікаво зазначити, що погляд на будинки не одностайний. (...) Узагалі ж, здебільшого за нерухоме майно вважають тільки землю. Отже, до розподілу цього майна ставляться надто уважливо, кожну окрему частку його точно та певно визначаючи й перед рухомим майном надаючи йому певної переваги як головній підвалині добробуту. (...) До рухомого майна увіходять: одяг ("скриня" й "худоба"), хатні господарчі речі (столи, лави, посуд, бодні

тощо), збіжжя (жито, пшениця тощо), борошно, крупи, живий та мертвий господарчий реманент і гроші. У цьому перелікові найвидатнішу роль відіграє живий та мертвий реманент, збіжжя й гроші. (...) З речей живого реманенту найчастіш згадують за коні та корови й воли; з мертвого реманенту – за плуги, борони, рала й вози"⁵⁴. В. Тарновський класифікував майно селянина лаконічніше: "Имущество малороссийского козака состоит из движимости, строений и земель"⁵⁵.

Звісно, що народна правосвідомість таких юридичних тонкощів не знала. Для неї, як і для свідомості взагалі, характерна конкретизація, подрібненість і відсутність абстрактних узагальнень. Набагато "ріднішим" для неї були конкретніші назви:

1. Земля: садибна, "город", "поле", садок, левада, ліс, луг, ставок тощо.
2. Двір: хата і господарчі будови: повітка, клуня, млин.
3. Худоба ("робоча" і "неробоча"): корови, воли, коні, свині, вівці.
4. Господарчий інвентар. Дрібне майно: постіль, одяг, начиння тощо.

На жаль, дослідники ХІХ ст. не вивчали економіку окремого селянського двору. Щасливий виняток становить праця М. Земцова про соціально-економічні відносини на Південній Україні в ХІХ ст., зокрема в Маріупольському повіті. В ній міститься додаток, що демонструє стан сімейного майна середньої селянської сім'ї колишнього казенного селянина за 1904 р. Наведена інформація чітко окреслює проблему: що таке в економічному відношенні селянська родина, селянський двір, домогосподарство.

Домогосподар – Прокіп Онисимович Кучерявенко – родом із Чернігівської губ., Стародубського пов., на час здійснення запису мешкав у с. Стрітенка Стрітенської вол. Маріупольського пов. Катеринославської губ. Окрім сільського господарства, займався ковальством. Саме цим пояснюється досить висока цифра наявного робочого інвентаря, в решті ж показників інформація тяжіє до середньостатистичної.

Середньостатистична українська селянська сім'я в кінці ХІХ ст. мала 6,3 душ, 13,2 дес. землі, 1,3 дес. посівів на душу, 11,7 всієї худоби, в т. ч. робочої – 2,3. У родині Прокопа – 8 душ, 15 десятин землі, з них 1,75 орної на душу, 30 голів худоби, з них 4 робочі, 2 плуги. В переліку його нерухомого майна: годинники настінний (поганенький) та кишеньковий, подаровані братом-солдатом, валіза і дорожня сумка, "ни для чего в хозяйстве непригодные, но приобретенные как вещественные доказательства той жизни, к которой когда-то был почти причастен солдат"⁵⁶. Були в Прокопа книги, щоправда, "копієчні", на стіні – фотографія, шовковий чепчик – на новонародже-

ному: в село проникають речі з міста. Двір Кучерявенка займав приблизно одну четверту десятичини і мав дві хати, з яких одна невеличка, комору, повітку, 2 клуні, хлів, колодязь, город і невеличкий сад за селом. В саду ростуть яблуні, абрикоси, груші, вишні, сливи і виноград, вартість саду 60 руб. Із меблів: ліжко, дві лави, стіл, два ослони, три маленькі лавки, полицки над дверима і три скрині, крім того, в "хатині" (кухні) – стіл і скриня. В "хаті" 8 ікон ("образів") і 10 маленьких іконок. Їжу вживають тричі на день. Дотримуються постів, включно з середию і п'ятницею. В піст їдять: на сніданок – суп із пшона, картоплю, перець, огірки, кавуни, оселедець. На обід – борщ з "бураками", капустою, картоплею і суріпним маслом, пшоняна каша, картопля. Вечеряють залишками від обіду або варять галушки, затирку. В свята – їжа та ж сама з доданням пирогів із гарбуза. В скоромні дні сніданок складається із ковбас, пирогів з печінкою та картоплею, сала, на обід – борщ з бараниною, свининою або салом, каша й піріжки, на вечерю – галушки з молоком або пампушки зі сметаною. В особливо урочисті дні (храмові свята, заговіння, розговіння) готують узвар, рибу, курятину. Молока і молочних продуктів у домі багато, бо продавати їх ніде, базар далеко⁵⁷.

Майно: сім'я має 6,5 наділів і всього надільної землі 15 дес., із них під посівом 10,5 дес., або 70%. Крім того, в минулому році господар орендував ще 9 дес., у нинішньому – 13 дес. Якщо взяти при підрахунку ціни на приватновласницькій землі, то всю надільну землю Кучерявенка можна оцінити в 3 000 руб., по 200 руб. за десятину. Решта майна оцінюється в 2 101,75 руб. Головною складовою цього майна є одяг, взуття, матеріал для одягу і постіль (28,9% всього майна). На жіночий одяг припадає більша половина цієї суми, на чоловічий – одна третина, хоча чоловіків у родині більше. Далі за вартістю іде худоба і птиця, що складають 24% загальної вартості. Будівлі займають за оцінкою тільки третє місце, що є звичайним для даної місцевості. Навіть заможні сім'ї мають дуже скромне житло, більше уваги надається господарській частині – худобі, інвентарю і т. д. Хата побудована 40 років тому і представляє невелику цінність. Меблі і домашнє начиння – майже рівна частина з робочим інвентарем: (по 9–10% сімейного бюджету⁵⁸). На "духовні потреби" іде 18,96 руб. (ікони, картини і книги), всього – 0,9%⁵⁹.

Дослідник порівнює цей майновий стан з результатами опитування одного села Воронезької і одного села Полтавської губерній, здійснені Ф. А. Щербиною, і хоч саме порівняння було не зовсім об'єктивним (одне проти багатьох), все-таки виявлявся ряд особливостей. Якщо в бюджеті Прокіпа найбільший процент становив одяг, то в селі Полтавської губ. (Хорольський пов.) – будівлі. Міське життя проникало в південні села активніше, тут було

більше землі, бюджет на душу населення також був більшим⁶⁰. Ф. А. Щербина вивів таку закономірність: "При двояком назначении разных видов имущества для личных потребностей и потребностей хозяйственных, личное имущество входит тем в большей пропорции в состав хозяйства, чем малоземельнее и беднее это последнее, а имущество хозяйственное, наоборот, понижается в тому же направлении"⁶¹.

Витрати в родині Кучерявенка становлять 64,7% загальної вартості всього майна, що, правда, досліджуваний рік був нетиповим, оскільки в ньому було здійснено заміну всієї худоби й інвентаря, взагалі ж середня цифра становить – 51,6% вартості всього постійного майна сім'ї. З них на господарчі потреби іде 55,6%, на особисті – 44,4%. Найбільше витрат іде на їжу – 57,7%, на ремонт будівель – 12,5%, на інші потреби (переробка зерна, ліки тощо) – 4,9%⁶². Із господарчих потреб найбільше іде на купівлю худоби, на утримання худоби і птиці – 32,3%, потім ідуть по низхідній: витрати на засівання – 13,5%, на оренду землі – 10,7%, на ремонт інвентаря – 7,6%, на наймання робочих рук – 46 руб. (7,6%), на інші витрати (сплата боргів, податків, найм пастуха) – 28,2%. Сума податків – 1,93 руб. за десятину, казенних і земських зборів – 1,30 руб. на десятину, волосних і сільських – по 43 коп., решта – на продовольчі (10 коп.) і страхові (10 коп.)⁶³.

Порівнюючи, знову ж таки, бюджет цієї родини з середніми бюджетами господарств Полтавської і Воронежської губерній, дослідник з'ясував, що на рослину їжу в Маріупольському пов. ішло менше, аніж на м'ясну, більш тут і витрати на утримання худоби та її купівлю⁶⁴. Дохід в основному обчислюється натурою. "Отсюда видно также, какие из крестьянских хозяйств поставляют на рынок свои хлебные излишки. Семья с наделом в 15 дес. приарендовывающая, кроме того, 9 дес., продала всего хлебных продуктов на 57,5%, считая и сурепу, или другими словами, лишь 11,7% всего сбора"⁶⁵.

1.4. Трансферне майно

Народна звичаєва культура цікава тим, що багато явищ не вкладаються в певну систему, "випадаючи" із загальної закономірності. Власне, існування таких випадків поза закономірністю і становить основну закономірність народної культури взагалі та звичаєво-правової зокрема. Є ряд випадків, коли майно не можна кваліфікувати однозначно ні як сімейну (колективну), ні як особисту власність. До такого типу майна передусім належать придане й подарунки на весілля. Охарактеризувати цей тип майна дещо складніше, ніж спільну сімейну та особисту власність, з таких причин:

- 1) через невідповідність між народно-правовими уявленнями і реальністю XIX ст. Тобто, придане могло на словах вважатися особистим майном, але практично було спільним сімейним (не лише з погляду користування, а й з погляду власності) або навпаки. Саме цим можна пояснити суперечності між практикою волосних судів та опитуваннями селян з одних і тих же місцевостей;
- 2) через значну похибку, яку створюють конкретні сімейні обставини.

Отже, що таке придане? Придане – це сімейне майно, яке виділялося зі спільного сімейного майна однієї родини і передавалося за шлюбною угодою іншій родині за нареченою (невісткою) або нареченим (зятем-приймаком) у власність чи користування. Придане могло складати не лише сімейне (батьківське та материнське) майно, а й майно і кошти, зароблені особисто молодим чи молодою, тобто особисте майно молодої або молодого. Придане могло бути комбінованим: те, що дане батьками, і те, що зароблене самостійно⁶⁶.

Право на отримання приданого при заміжжі було єдиним стабільним майновим правом жінки. Це право можна назвати трансферним: жінка є лише юридичним передавачем майна (у вигляді приданого) з однієї родини в іншу через шлюб. При цьому вона ніколи не є його повним власником.

Поки вона не стала нареченою, придане, хоч і збиралося для неї, проте мало ще нерозчленований із сімейною власністю або автономний характер. Тепер щодо приналежності приданого в сім'ї, куди воно поступило.

Звернімося спочатку до народного юридичного словника. Синоніми до слова "придане" такі: "посаг" (з території Правобережжя, Галичини, Карпат), "скриня" (Полтавщина), "віно" (Гуцульщина, Буковина), "дзаястра" (з рум. *zestre*, молдав. *dzestre* "віно") на Лемківщині⁶⁷, "дзестра" (Буковинське передгір'я)⁶⁸, "джайстра" (Південна Лемківщина)⁶⁹, "виправа" (Стрийщина)⁷⁰, "справа" (Маріупольський пов.)⁷¹. Причому "скриня" у значенні "придане" могла включати, за словами П. Чубинського, власне скриню і худобу⁷², а це свідчить про те, що набагато давнішим є уявлення про придане лише як про скриню з речами. Хоча часом можна зустріти в народному юридичному термінологічному словнику слово "худоба" на позначення посагу⁷³, "постіль".

"Придане" дають за донькою (сестрою). Тобто придане дається не жінці, а з жінкою, яка приходить у нову сім'ю. Крім того, саме слово "придане" передбачає, що це майно додавалося до нареченої, яку віддавали в іншу сім'ю. Звичайно, мова набагато консервативніша, ніж сама дійсність. Тим не менше етнолінгвістичний аспект дає змогу зрозуміти, яка форма є архаїчнішою: придане в давнину було не особистою, а спільною сімейною

власністю. У XIX ст. уявлення про особисту і навіть приватну власність поступово витісняють більш архаїчні уявлення про спільну сімейну власність. Саме цим пояснюється й різнобій даних з різних місцевостей.

Українська правнича традиція розрізняє *придане* (посаг) і *віно*. Якщо "посаг" – це майно, яке дається батьком за донькою, то "віно" – це майно, яке записує на ім'я своєї дружини чоловік. У п'ятому розділі Литовського Статуту "О приданом и о вене (обеспечении приданого)" описується процедура надання батьком за донькою посагу (йдеться про шляхетський стан) і запис за дружиною відповідного віна. Перш ніж видати доньку заміж, батько повинен узяти в зятя віно – "запис з печаткою і підписом", який має "оградить і забезпечить ее приданое записанием вена" (розд. 5, арт. 1–2) на випадок втрати чоловіком або його родиною (спадкоємцями) її віна. У розділі міститься перелік, як оцінюється посаг дружини у віновому записі: гроші готівкою, золото, срібло, перли і дорогоцінне каміння оцінюються подвійною ціною, а одяг, білизна, коні, коляски та ін. – за їхньою номінальною вартістю. "Права, за якими судиться малоросійський народ" у розділі 10 ("О сговорах свадебных, о приданном и вене, о наследии мужа по жене и жены по мужу и о разводах") не лише переймають з Литовського Статуту це положення, а й розширюють за рахунок таких джерел права, як "Порядок" (Збірник міського права польського юриста Б. Гроїцького⁷⁴), магдебурзьке право, "Саксонське зерцало" і латинський Енхиридіон⁷⁵. Тут подається пояснення відмінності між віном і посагом: "Между посагом, си есть приданным, и между веном разнствие тое есть, что посаг или приданное значит тое имение движимое и недвижимое, которое нибудь жена до мужа приносит, или что ему за женою придают для вспоможения в супружестве их, вено же есть дар, что муж или именем его родители, против приданного жене, при сговоре или уже по сговоре сватебном с недвижимых имений поступают и записывают, и то инако именується дар брачный или дар супружеский; се же для того, дабы жена по смерти мужевой была о том на чем будет жить и чим доволствоватись, известна" (розд. 10, арт. 4, п. 1.). Тобто, на випадок смерті чоловіка вдова має право досмертного користування з віна (див. також: Литовський Статут, розд. 5, арт. 5, а також "Права, за якими судиться малоросійський народ", розд. 10, арт. 17, п. 1). Та частина майна, яка записується чоловіком за жінкою зверх її приданого, називається "привінок" (див.: розд. 10, арт. 6, п. 3), однак жінка має право "відписувати" лише своє придане, права передачі привінка вона не має (там само). І Литовський Статут, і "Права, за якими судиться малоросійський народ" обумовлюють найрізноманітніші деталі, які можуть виникнути в

ситуації "надання приданого – запис віна", зокрема, відсутність вінового запису (як документа), неможливість малоимущого чоловіка записати на жінку віно тощо. На практиці "віно" означало не що інше, як спадщину жінки в разі смерті чоловіка.

Звичай таких нюансів не передбачав, передусім з економічних мотивів: селянське майно (придане жінки) було дуже скромним. Селянська традиція письмового забезпечення приданого не мала: "Приданое жены ничем не обеспечивается; состав и ценность оно при спорах определяется свидетельскими показаниями"⁷⁶. Гарантією повернення приданого в разі смерті доньки в бездітному шлюбі чи (рідше) при розлученні була усна шлюбна угода ("умова"), здійснена при свідках, або звичай повернення приданого в родину покійної дружини в разі бездітності й нетривалості шлюбу. І все-таки термін "віно" ввійшов у народну традицію і в гуцулів означає те саме, що й посаг, придане.

У джерелах читаємо, що в різних місцевостях на те саме питання щодо приналежності жіничого приданого селяни відповідали по-різному. Реальні факти свідчать, що навіть в одній місцевості, але в різних сім'ях до приданого ставилися по-різному. Тут можна виділити такі групи звичаїв: 1) придане є індивідуальним майном жінки; 2) придане становить індивідуальне майно жінки, однак вона не має права розпоряджатися ним без згоди чоловіка; 3) придане після укладення шлюбної угоди передається в сімейний фонд і головний розпорядник (глава сім'ї) має право розпоряджатися ним на свій розсуд; 4) придане приймака, як правило, лишається індивідуальною його власністю в господарстві тестя, хоча останній має право користування цим майном.

Цікаво дослідити рішення волосних судів, зокрема позовів щодо повернення приданого після померлої заміжньої доньки. З процедури повернення приданого можна зробити висновок, що йдеться про частку саме сімейного майна: оскільки воно під час укладення шлюбу відділяється від спільної власності родини А і приєднується до спільного майна родини Б. Після припинення шлюбу (якщо він бездітний) та сама частка майна повертається з родини Б у родину А. Якби придане було індивідуальною власністю дружини (як, наприклад, кошти, зароблені під продажу грибів чи ягід), то воно, безсумнівно, лишилося б у родині Б. Отже, придане має трансферний і договірний характер.

Якщо ж придане, що поступило з родини А, після смерті жінки все-таки лишається в сім'ї Б, то це також свідчить про наявність спільної сімейної

власності. Різниця між цими випадками полягає в тому, чия сім'я за місцевими звичаями (чи за правом давності) є пріоритетною.

Доказом того, що в народній правосвідомості XIX ст. все-таки переважало уявлення про придане як про частку власності сімейної, свідчать ті рішення судів щодо повернення приданого в дім батьків померлої дружини, де враховується амортизація майна під час перебування його в сім'ї чоловіка. Так, у Селецькому волосному суді Пружанського пов. розглядалася скарга селянина Крегля на свого зятя Чернецького, чоловіка його покійної доньки, з проханням повернути придане доньки, яке складалося із: "холста толстого и тонкого полотна, из 3-х кафтанов, одной шубы, перин, несколько подушек и один сундук с разными вещами женского убора" та 49 руб. Зять повідомив, що гроші пішли на лікування дружини і на її похорон. Суд постановив віддати тестеві: "одну корову, кафтанов из простого сукна два, из тонкого сукна один, платков четыре, холста 2 куска, один сундук, одну постель и разные другие мелочные женские снаряды"⁷⁷. В іншій скарзі, що розглядалася в Богуславському волосному суді Канівського пов., позивач повідомляв, що його зять "взял за женою: корову, 3 мешка гречиши, ячменя 2 копы, проса 1 копу, пшеницы 1,5 копы, 2 полушубка, 2 "свитки". Судом постановили "взыскати з зятя 15 рублей за проданую корову, а остальные же вещи, холст, кожух и пеньку, оставитъ Калениченка в покое"⁷⁸. Дедалі частіше в селянському побуті XIX ст. траплялися випадки, коли шлюб визнавався недійсним.

У більшості випадків поняття приналежності приданого (за матеріалами XIX ст.) є амбівалентним. Нерухоме майно (земля, левада, сад), а також худоба при нормальній ситуації (тобто, коли невістка не померла) перебуває у спільній сімейній власності, нею розпоряджається глава сім'ї. Ця частка майна включена в сімейний бюджет, вона "працює" на все господарство і на всіх членів родини, так само, як і господарство (і члени родини) працюють на неї, на її примноження. Дивно було б, якби своєю часткою жінка завідувала окремо. Що стосується "скрині," то тут ситуація протилежна. Постіль, подушки, полотно, тканина, одяг тощо – перебували в індивідуальній власності невістки (дружини) і як предмети особистого користування і як чисто жіноче майно. Це не виключає трансформації звичаєво-правових уявлень селян XIX ст., особливо після реформи 1861 р., коли в маси проникають ідеї приватної власності.

Саме тому придане не можна вважати винятково спільним чи винятково індивідуальним майном.

До групи так званого "трансферного" майна (тобто майна, яке може повертатися туди, звідки надійшло) можна віднести й подарунки, які також

мають амбівалентний характер. Ідеться про те, що, крім приданого, яке віддавалося після вінчання або, за вимогою жениха, до вінчання, батьки молодій дарували молодим подарунки. На думку О. Єфименко, подарунки у селянському звичаєвому праві відрізняються від їх значення за законодавством, оскільки мають умовний характер: вони даються при умові успішного укладення шлюбу; якщо ж шлюб розпадається (до або після його укладення), то подарунки повертаються⁷⁹. Якщо придане давали за донькою, то подарунки дарували обом молодим. За П. Чубинським, у Малоросії “криме скрыни, которая составляет собственно приданое, после свадьбы родители и родственники обеих сторон обыкновенно дарят молодым разные вещи, а также скот... Подаренные после брака предметы муж может продать или променять по своей воле, без согласия жены...”⁸⁰. На Слобожанщині “во время свадьбы на второй день дарят еще какой-либо скот: корову, телушку, бычка, овцу и т. п.”⁸¹. На Поділлі в перший тиждень по закінченні весілля робляться різні подарунки: чоловік для всіх рідних дружини, а дружина – для рідних чоловіка. Це робиться за власний кошт молодих, а якщо вони бідні й не можуть цього здійснити, то про це повідомляється за тиждень до весілля⁸². На Дубенщині інколи до приданого долучають персональну даровизну – клаптик землі, гроші тощо – синаві або доньці вже після одруження. Коли такі подарунки визнаються за майно персонального користування, воно залишається в цілковитому розпорядженні тієї особи, якій належить, і місцевий звичай забезпечує за нею виняткове право на це майно⁸³. У справі виділу племінника дядьком (Рокитненський волосний суд Ковельського пов.), йому в числі іншого виділеного майна дядько дав двох бичків, яких йому подарував на весілля⁸⁴. На Буковині обряд дарування подарунків називається “повниця”. Батьки, рідні, а потім усі гості дарували молодим хто гроші, хто якісь речі, необхідні молодим у хаті⁸⁵. На Буковинській Гуцульщині “дар” відбувався так: за день перед шлюбом молодий посилав двох чоловіків до молоді. Прийшовши до хати молоді й привітавшись, вони сідають за стіл і з-поза столу передають їй дар від молодого: два калачі, пляшку напою (горілки чи вина), перемітку або рантух, червону хустку і чоботи. При цьому приповідують: “Просив пан молодий на дар”. Молода забирає цей дар, чемно дякує, а потім частує посланців. При цьому вони співають. Погостювавши, послі встають, а молода перев’язує їх рушниками і передає молодому дари: сорочку, калачі, пляшку напою. Потім послі повертаються до молодого і вручають йому дари від молоді, кажучи: “Пане молодий, просимо на дар від молоді!”⁸⁶. На Лемківщині молодий приносив у дарунок молодій пізно ввечері в суботу “завинуті в обрус чотири калачі й хліб. Наречена бра-

ла тільки два калачі й половину хліба, решту звертала майбутньому чоловікові...⁸⁷. На Стрийщині подарунки гостей молодим називаються "приноси"⁸⁸. Обмін подарунками – обов'язкова процедура весільного обряду. Причому список подарунків був не довільним, а визначався звичаєм. Так, на Буковині в подарунок молодій наречений дарував взуття (черевики, чоботи), киптар, цукерки, а від матері молодого вона отримувала сорочку для шлюбної ночі. Молода дарувала молодому тайстру з подарунками (взуття, вишиту сорочку та хустину-ширинку); обмін подарунками відбувався на "заводинах"⁸⁹. Такий самий звичай спостерігався по всій території України.

Цікавою є інформація з Літинського пов. Подільської губ.: придане і подарунки при перших шлюбах поступають в спільну суму і складають спільне майно чоловіка і жінки, але при шлюбах других між вдовою і вдівцем майно кожного складає особисту власність їх і прямих їхніх спадкоємців, так що майно матері складає спадок для дітей від її першого шлюбу, а майно батька – спадок для кровних дітей його⁹⁰.

Трансферність подарунків виявляється в тому, що подарунки для родичів чоловіка повертаються в сім'ю дружини в разі швидкої смерті одного з членів подружжя.

За спостереженням О. Єфименко, "дела о подарках возникают значительно чаще в тех местностях, где первенствующее значение имеет приданое, а не кладка"⁹¹, тобто в росіяни ці суперечки виникали значно рідше.

1.5. Жіноче і чоловіче майно. Материнське і батьківське майно.

Дідизна, батьківщина, материзна, бабизна

Для традиційного суспільства характерна статево-вікова стратифікація, тож немає нічого дивного в існуванні таких понять, як "чоловіче" ("господарче") або "бабське" (жіноче) майно. Цей поділ стосовно предметів домашнього вжитку і сільськогосподарських знарядь цілком відповідає поділові робіт на жіночі та чоловічі, до того ж має ще й інший сенс, який полягає в тому, що "бабське" майно передавалося, як правило, по жіночій лінії, а "господарське" – по чоловічій. Як зазначав В. Камінський, "подекуди доводилося помічати, хоч і зрідка, що за розподілом виявляється відміна між чоловічим майном та жіночим: убрання, посуд, корову дістають жінки, а господарче знаряддя, коні, упряж – тощо – чоловіки"⁹².

"В Полтавской и Черниговской губерниях жена может по своему усмотрению распоряжаться следующим: молоком, курами, яйцами и продуктами огородными. Она имеет право продать из всего этого что-нибудь и деньги

употребить на что ей вздумается. Муж не имеет права требовать от нее отчета, куда употреблены вырученные деньги⁹³. Якщо дружина просить чоловіка продати городину, то чоловік звітує їй про виручені гроші і про витрати. Жінка також може взяти вузол муки і продати його на базарі, використавши гроші в свою користь. А вже за мішок чи півмішка борошна – “за це вже заробить од чоловіка і по потилиці!”⁹⁴.

З цим найпростішим розподілом предметів особистого користування та знарядь праці – на чоловіче й жіноче – значних проблем не виникало. Не було ускладнень при розподілі худоби поміж синами і доньками: як правило, коні, воли переходили синам, а корови – дівчатам, хоча строгих правил тут не існувало і не могло існувати, адже сімейні ситуації були різними. В. Мухін уважав, що майно селянина може бути спільне сімейне, котре розподіляється між чоловіками, та індивідуальне (переважно жіноче). Спадкування в кожному разі відбувається по-іншому, хоча дуже часто між спільним сімейним та індивідуальним майном провести межу неможливо⁹⁵.

Наступне питання є складнішим. Народна традиція розрізняла не лише жіноче і чоловіче майно, а й материнське та батьківське. Під терміном “жіноче”, як правило, мають на увазі предмети жіночого користування, незалежно від їх походження (подаровані, куплені чи зароблені будь-яким із членів родини), а “материнське” майно це – 1) посаг (переважно рухоме майно, худоба, гроші, зрідка нерухомість); 2) особисті речі (одяг, взуття, прикраси тощо), придбані для неї чоловіком (із сімейного бюджету) за час заміжжя; 3) майно, зароблене нею особисто за час заміжжя (переважно гроші, предмети особистого користування). Батьківське майно (“батьківщина”, “отчизна”, “дідизна”) має ознаки спадкового майна, яке передається по чоловічій лінії. І ось тут виникають значні суперечності.

У 1869 р. вийшов другий том “Записок Русского географического общества” по відділу етнографії, де з’явилася інформація П. Чубинського про “дідизну”, “батьківщину” і “материзну” щодо народної звичаєвої традиції.

Поки що в українській етнографії є небагато письмово зафіксованих свідчень про ці явища щодо народного селянського побуту XIX ст.

1. Перше – без посилання на конкретні приклади, а лише як констатація існування звичаю в Малоросії. П. Чубинський вказав на віддільність майна жіночого і майна чоловічого, подавши коротеньку інформацію щодо звичаю, який не дозволяв продавати (віддавати в чужий рід) дідизну⁹⁶, лише віддавати під заставу⁹⁷. Дідизною наділяли порівну синів, навіть непокірних, однак батько мав право притримати таку землю до своєї смерті (отже, наділяти синів при виділенні іншою землею)

або продати її частку на церкву⁹⁸. Продавати діди́зну (тільки невідомо чию – свою чи чоловікову) має право жінка (очевидно, вдова) з хорошою репутацією господині⁹⁹. Якщо діди́зна – це родове майно, то батьківщина – це майно, надане в дарови́зну батьками при вступі дітей у шлюб або набуте ним разом із синами та іншими членами сім'ї в подружньому житті. П. Чубинському належить також уведення в обіг етнографічної науки поняття "материзна". "Под названием "материзны" разумеется приданое, т. е. имущество, принесенное женою в дом мужа. Материзна идет исключительно к дочерям и только за неимением их – сыновьям"¹⁰⁰. Батько може розпоряджатися "материзною", закласти її тільки зі згоди матері, а продати не має права.

Ця досить суперечлива інформація вже майже півтора століття бентежить дослідників, не даючи відповідь на суттєві питання: "материзна" – це тільки придане чи ще й майно, набуте матір'ю самостійно додатковими заробітками? Яке майно мається на увазі під цим терміном – тільки рухоме чи ще й нерухоме? Якщо жінка з доброю репутацією може продавати діди́зну, чому це не може робити чоловік? Скільки треба поколінь, що б придбавана предком земля стала називатися "діди́зною"? Як довго при систематичному поділі господарств і при звичаї обов'язкового поділу діди́зни поміж синами може зберігатися діди́зна, тобто що залишиться від діди́зни через три покоління? Який зв'язок цих понять з українською правовою традицією? На жаль, відповідей на ці запитання у працях дослідників немає.

2. В. Камінський, вивчивши величезну кількість справ, що розглядалися у волосних судах, прийшов до висновку, що "матеріяли не розмежовують чітко майна батькового й майна матірнього, тобто батьківщини – діди́зни від материзни, як окремих об'єктів спадкування..."¹⁰¹. Його стаття стосується Вінниччини, однак цей дослідник ретельно досліджував матеріали з усієї України. Він зафіксував лише два випадки, де згадується термін "материзна", а саме: 1) з приводу прав на спадщину тих дітей, що їх прижила вдова від приймака, якого прийняла після смерті першого чоловіка, і 2) з приводу прав дітей позашлюбних. В усіх інших випадках про материзну, як окрему частину в спадковому майні, не згадується. У матеріалах він не знайшов також відмінності між діди́зною та батьківщиною як окремими видами родинного майна¹⁰².

Інші дослідники, які уважно вивчали матеріали волосних судів, дивувалися: жодної згадки про материзну й діди́зну. В архівних матеріалах ХІХ ст. також цілковита відсутність цих термінів.

Причини суперечності й аморфності уявлень про "дідизну", "батьківщину" і "материзну" в народній правовій культурі українців полягають у тому, що, по-перше, ці явища похідні від офіційного права, а по-друге, мають історичний характер.

Як відомо, у Великому князівстві Литовському тривалий час існувала військово-ленна система землеволодіння, за якою земля надавалася за військову вислугу. Однак уже в XV–XVI ст. вона розпадається, поступаючись іншій, а саме земській. Якраз Литовський Статут і мав на меті законодавчо закріпити процес утворення земств і, як наслідок, актуальність спадкування "по крові". У часи Речі Посполитої термін "дідичний" означає "спадковий", тобто здобутий не за вислугу, а від батька у спадок (виділ). У часи Хмельниччини, Гетьманщини земля також надіялася "по козацькій шаблі", тож поширеним був посесійний тип землеволодіння, коли власність на землю мала умовний характер. З припиненням служби козаки (особливо це стосувалося рядових) могли втратити частину землі. Архівні матеріали засвідчили величезну кількість скарг козаків, пов'язаних з відібранням у них землі. Проте паралельно існувала й інша тенденція: у правовій свідомості козаків землі, набуті саме в такий спосіб (за козацьку службу), вважаються власними, спадковими, і козаки розпоряджаються ними на власний розсуд, зберігаючи традиційно чоловічу лінію як пріоритетну при її передачі у спадок (успадкуванні). У "Правах, за якими судиться малоросійський народ", "основними категоріями спадкового права "по крові" є отчизна (дідизна) та рід. Довкола них, об'єднаних завданням збереження землі в руках здатного носити зброю нащадка, і базуються засадничі принципи "кровного успадкування". Тому, власне, традиційно ближчою до спадкування залишається чоловіча батьківська лінія"¹⁰³. На XIX ст. чинник "служби" в селянському (в тому числі козацько-селянському) середовищі став неактуальним. У народному побуті земля набувається переважно через успадкування (виділ) або ж через купівлю-продаж.

Рухоме майно будь-якого походження (батьківського чи материнського) переважно ділилося полюбовно. Проблеми виникали в основному тоді, коли заходила мова про нерухомість, особливо отриману по жіночій лінії. Подільність української традиційної сім'ї і, відповідно, селянського нерухомого майна і землі, призводила до подрібнення земельних наділів, а з іншого боку – стимулювала до розширення власного господарства за рахунок прикупівлі додаткової землі. Земля, набута господарем самостійно за час свого господарювання, і земля, отримана ним від батька, для господаря були не одним і тим же. Земля, що принаймні три–чотири покоління перебувала у власності однієї родини, ставала для нащадків

спадковою ("наследственной", "дідижною"), яка передавалася, за звичаєм, по чоловічій лінії. Земля, набута батьком самостійно, могла розподілятися ним більш вільно, на власний розсуд. Однак це стосується лише дуже заможних селянських господарств. Для малих селянських господарств і земельних наділів це поняття взагалі не може бути актуальним саме по собі. І причина цього суто економічна.

Про існування народно-правових уявлень, які розрізняють спадкову землю від набутої інакше, можна частково судити з окремих рішень волосних судів, які видаються, на перший погляд, безпідставними. Так, селяни с. Лип'янки Трифон і Конон Подзіреї скаржаться на рішення Волосного суду, затвердженого Черкасько-Чигиринським з'їздом Миркових посередників, за яким вони зобов'язані виділити своєму братові частину спадкової садиби і поля, незважаючи на те, що 18 років тому батько купив для того садибу і польовий наділ, які "были переданы по общему семейному согласию Даниилу Подзерееву с тем, чтобы он не заявлял притязаний на наследственный надел"¹⁰⁴.

Однак переважно при виділах (поділах майна, в тому числі спадкових), особливо в другій половині XIX ст., розрізнення спадкової і неспадкової землі стає неактуальним.

Натомість у документах XVIII ст. терміни "отцевський", "дідишний" тощо вживалися набагато частіше. Наведемо лише кілька прикладів зі збірника документів по заїмочному володінню на Лівобережній Україні, складеного І. Лучицьким. Так, колишній священик Ісай Базаринський продав "остров свой отцевский, албо рачей и дедизный, зо всеми належитостми его, которе ему принадлежат....мещанам славетним и знатному товариству с посполитими людми..."¹⁰⁵. З інших прикладів також стає зрозумілим, що походження термінів "отцевський" і "дідишний" пов'язується з правом давності: чим раніше були освоєні землі, тим більше прав на них мають їх власники.

Оскільки терміни "дідишний", "дідизна" пов'язані з Литовським Статутом¹⁰⁶, то вони в умовах зміцнення (в тому числі законодавчого) Російської імперії стають архаїчними, натомість запроваджуються терміни російського права "наследственный", "благоприобретенный" тощо, які вживаються вже в іншому контексті.

Отже, розпливчатість поняття "дідизна" в народній правовій культурі XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії має об'єктивний характер.

На західноукраїнських землях "дідиш" – це великий землевласник, який має родовий маєток. Але термін "дідизна" фігурує в книгах громадських

урядів і вйтівських книгах, де фіксувалися окремі факти "купівлі-продажу", заповіти, дарчі тощо.

На Пряшівщині (південна Лемківщина) спадковий ґрунт називався "орек" (з угор. *orok* "вічний", *orokos* "дідичний")¹⁰⁷.

Що стосується терміна "материзна", то його відсутність у матеріалах волосних судів ще не свідчить про відсутність явища. І це підтверджується етнолінгвістичними даними. Так, "Етимологічний словник української мови", окрім слова "материзна" на позначення спадщини по матері, подає ще такі значення: "материзнина", "материнство", "матирщина" (наголос на другому "и"), "материнщина" (три останні терміни – з Черкащини)¹⁰⁸, у Словнику Б. Грінченка "материзниний" означає "из наследства, доставшегося от матери" (Волчанський пов.)¹⁰⁹. Словник староукраїнської мови фіксує термін "материзна" від XV ст.: "а по смрти пакъ его детї волны во именїи очины и материзны але не дроугое жоны" ("Статут Ягайла", XV ст.)¹¹⁰. Литовський Статут (розд. 3, арт. 17, п. 1 і 4), а також "Права, за якими судиться малоросійський народ" (гл. 13, арт. 1, п. 1,5) уживають термін "наследие (имение) отеческое, матерное, бабиное". Етимологічний словник російської мови Фасмера терміна "материзна" не дає. Отже, наявність в українській мові цілого ряду термінів на позначення спадщини по матері свідчить про існування цього явища в Україні принаймні з XV ст.

У "Правах, за якими судиться малоросійський народ" розрізняють *отчизну і материзну*. Отчизну, у першу чергу, успадковують сини небіжчика, з обов'язковою виправою приданого своїм сестрам на четвертій частині маєтності, а материзна (згідно з арт. 16 та 27 розділу 10 та арт. 1 розділу 13) може бути успадкована в рівних долях синами та дочками або їхніми прямими нащадками, незалежно від того, виділені вони чи ні¹¹¹.

Як уже зазначалося в теоретичному розділі, придане має амбівалентний характер: у народній правосвідомості існувало синкретичне уявлення: з одного боку, його, за шлюбною угодою, передавала одна сім'я іншій "за молодою" (тобто сама молода до нього не мала стосунку), з іншого боку, побутувало переконання, що молода приносить у дім чоловіка (тестя) свій посаг. Останні уявлення значно активізувалися в XIX ст. і стали витіснити більш архаїчні – у зв'язку з тим, очевидно, що з посиленням заробітчанського руху дівчина й сама заробляла собі на посаг. Звичайно, основна відповідальність у підготуванні приданого лежала на кореневій родині.

Річ у тім, що материнське майно має ознаки трансферності, оскільки воно переважно існувало у формі приданого. Особливістю трансферного

майно є те, що воно не набувається в повному розумінні слова (бо має амбівалентний характер), в новій сім'ї розпорядження ним також неоднозначне. У більшості матеріалів фігурує правило, що посаг доньки переважно готує матір, хоча в деяких матеріалах цей обов'язок лежить на батькові¹¹². Переважна відповідальність матері за підготовку приданого доньки спричинила тенденцію (яка, проте, виявлялася спорадично), за якою придане передається по жіночій лінії. Про це писали, зокрема, О. Леонтьєв¹¹³, І. Оршанський¹¹⁴. Однак "жіноча лінія" в передаванні приданого немає ніякого ідеологічного підґрунтя: кому, як не матері, готувати доньці сорочки, полотно, ложки, миски, постіль, молочну худобу (а саме це складало не менше 95% приданого в Україні) і кому, як не доньці, віддавати це "батьське" майно?

Інша справа – виняткові ситуації. До них можна віднести такі: єдина донька, відсутність синів у сім'ї, заможність. У цих випадках, звичайно, доньки фактично отримували (а точніше, могли отримати) нерухомість, землю. Тоді, звичайно, для дітей цієї жінки все це майно було "материнським", "материзною", "материнщиною". Однак ознаки "материнського" майна є нетривалими, тобто жіноча приналежність цього майна (хати, клуні, землі) зберігалася одне, максимум два ("як бабизна") покоління. Після того воно хоч-не-хоч потрапляло до рук нащадків чоловічої статі. Такою була дійсність патріархального села, і це не найгірший варіант: мати свою землю віддасть краще синові, аніж зятеві. Про це свідчить, наприклад, заповіт матері-козачки, яка ділить своє "наследственное и благоприобретенное с мужем" майно лише між двома синами, наголосивши: "без участия всех моих родных четырех дочерей"¹¹⁵.

Саме тому відомості про "материнське майно" по Україні навіть у ХІХ ст. такі розпливчасті, неконкретні, спорадичні й плутані. У матеріалах судових розглядів волосними судами навіть не називається "материнське майно", хоча йдеться про нього. Ось приклад із заповіту матері: вона передає одному зі своїх синів майно (хату, ваги, самовар мідний), яке не було поділене під час поділу сімейної власності її покійним чоловіком. Судячи з тексту, зокрема прізвищ, це сталося тому, що це майно перейшло їй (напевно, у придане) від батька¹¹⁶. А ось дані В. Кравченка із Житомирщини: "До революції жінка мала право на себе купувати землю за власні гроші й орудувала нею сама, як хотіла. Вона ж сплачувала й податки, а весь прибуток був її. Згодом вона, яко мати, ту землю давала дочці на посаг. Хто на посаг за жінкою бере землю, то та земля й належить жінці. Як же в сім'ї є син і дочка, то матирина земля йде дочці, а не синові. Дівку, за якою на посаг дають землю, звать "дідичка"¹¹⁷.

2. Поділ майна в українській селянській родині

2.1. Співвідносність сімейних поділів і спадкування у звичаєвому праві селян

Ще в XIX ст. дослідники звичаєвого права звернули увагу на те, що "при существовании общей семейной собственности... не может быть и речи об открытии наследства в том смысле, как это понимается в писанном праве"¹¹⁸. Просто відбувається розподіл сімейного майна на стільки окремих часток, скільки із надр сім'ї, що розпалася, виникло чи може виникнути нових самостійних сімей¹¹⁹. Писане право під поняттям "спадкування" розуміє юридичне наступництво особи після спадкодавця. Це поняття, у свою чергу, впливає з усвідомлення спадкодавця як власника, сімейне майно якого є особистою його власністю. А оскільки домогосподар не є одноосібним власником сімейного майна, то й спадкування по батькові в класичному правовому розумінні бути не може.

За винятком С. Пахмана, більшість дослідників XIX – початку XX ст. сходилися на думці, що спадкування за звичаєвим правом селян є ніщо інше, як поділ спільного сімейного майна, а не поділ особистої власності батька-спадкодавця. Однак термін "спадкування" ("наследование") все-таки традиційно вживається в їхніх працях, хоча й і з застереженнями: спадкування за звичаєм – це дещо інше, аніж спадкування за законом. І справді, стосовно звичаєвого права термін "спадкування" є умовним, тож є сенс не вживати його, а натомість ширше оперувати термінами "виділ майна", "поділ майна" зі вказівкою: до чи після смерті домогосподаря (або іншого члена сім'ї).

Річ у тім, що для селянського побуту українців XIX ст. поділ сімейного майна у формі виділу – це звичайна процедура, яка ніколи спеціально не прив'язувалася до смерті домогосподаря, а частіше – до утворення нової сім'ї (відразу ж або трохи згодом після одруження). "Так как хозяин обыкновенно выделяет взрослых сыновей еще при жизни, то по смерти его разделы имущества встречаются редко" (Полтавська губ.)¹²⁰; подібний звичай існував на Чернігівщині й Харківщині¹²¹. На Київщині батько при житті виділяє всіх синів, залишаючи одного на своєму господарстві, "если же хозяин, умирая, оставляет имущество неразделенным, и после него остаются жена, сыновья, дочери и сверх того братья умершего или их вдовы и дети, то и в сем случае имущество остается нераздельным до тех пор, пока семейные обстоятельства того потребуют: при случаях женитьбы сыновей или братьев умершего, или желания последних отделиться

жительством и хозяйством"¹²². Спадкувалося (тобто відбувався спадковий поділ) лише особисте майно батька (одяг, знаряддя праці, інструменти, гроші, худоба); нерухомість у зв'язку зі смертю батька переважно не ділилася. Смерть домогосподаря в українській звичаєвій традиції – це не причина для негайного поділу майна.

Децю інакшою ситуація була у великих патріархальних сім'ях, зокрема на Лемківщині, де "газда, як правило, був зацікавлений у тому, щоб набутий або успадкований ним маєток залишився в цілості якомога довше, тому відокремленому синові допомагав при побудові хати та давав йому до користання лише невеличку частку поля, а розподіл маєтку відкладав на пізнішу добу"¹²³.

Після смерті чоловіка (батька) в права формального чи фактичного керівника господарством вступала вдова (старший син), і в такому стані господарство перебувало до чергового одруження сина (брата) і виділення його на окреме господарство або до заміжжя доньки (сестри), за якою теж виділялася частка майна у придане. Отже, логічної зв'язки, яка є в законі, а саме: "смерть домогосподаря – поділ його майна між спадкоємцями" у звичаєвій традиції селян, а тим більше українців, не існувало як категоричного правила. За опитуваннями, здійсненими Міністерством державного майна Російської імперії в 1848–1849 рр., з більшості українських губерній було повідомлено, що спадкові поділи після смерті домогосподаря відбуваються рідко, лише за потребою¹²⁴. Натомість актуальнішим є інший логічний ланцюжок: "одруження – виділ (поділ) майна". За спостереженнями дослідників, характерною ознакою українського юридичного побуту було те, що дуже часто жонатий син вступав у права домогосподаря при житті батька¹²⁵, отже, в такому випадку спадкового поділу також не могло бути.

"Виділ" – це основна майнова процедура в українській звичаєвій традиції. Він стосується частки майна тієї чи іншої особи, яка відділяється від основної (кореневої) сім'ї задля створення (вступу до) нової (галузевої). Якщо одружувався син, то виділ майна полягав (в основному) у виокремленні із загального сімейного фонду земельної ділянки (одної чи кількох), господарчих будов (або коштів на їх будівництво), худоби та рухомого майна. Якщо виходила заміж донька, то її виділ відбувався інакше: переважно виділялося рухоме майно ("скриня"), худоба і, рідше, земельна ділянка (в основному як додаткове "поле" до основного чоловікового наділу). Це ніяк не заперечує того, що часом виділи відбувалися і після смерті батька (батьків): "По смерти родителей дети почти постоянно разделяются"¹²⁶.

Щодо спадкування, то варто зауважити, що в народному термінологічному словнику не було слова "спадкування". Питання стояло так: кому дістанеться (припаде) хата, кому батько (мати) віддасть кращий шмат поля, як поділять леваду, що дадуть у придане тощо, тобто для народної правосвідомості не характерні абстраговані поняття. Зведення звичаїв Полтавської губернії намагається балансувати між поняттями "спадкування" і "поділ майна": "Раздел наследства делается поголовный при жизни всех наследников и поколений за смертью одного или нескольких из них"¹²⁷. "Спадкувальні" уявлення в народній правосвідомості, звичайно ж, є, однак у специфічній формі, далеко не схожій на те, що розуміє під "спадкуванням" закон. Так, наприклад, спадкування по домогосподареві (батько, мати, старший брат) передусім полягало не в поділі майна (адже воно було спільне), а в правонаступництві по домогосподареві і в поділі його (її) особистого майна. Якщо помирав хтось з інших членів сім'ї, то спадкування полягало лише в поділі його (її) особистого майна; його (її) ідеальна частка так і лишалася в сімейному загальному майні доти, поки хтось із членів родини не вирішував відділитися. У рішеннях волосних судів, звичайно ж, уживається термін "наследство", однак, як правило, у справах після смерті батька і виглядають вони як поділ спільного сімейного майна, а коли скаржник заявляє, що, скажімо, брати не хочуть віддавати йому його "наследство", то мова йде про його частку в спільному сімейному майні.

До речі, молоде радянське законодавство спробувало сформулювати різницю між поділом майна і спадкуванням. Так, артикул 74 Земельного Кодексу СРСР визначав поділ двору як "розподіл між членами двору, незалежно від статі й віку, в окреме користування земельних вгіддів і майна, що перебувають у користуванні всенького двору", а під спадкоємством мався на увазі "перехід всенької сукупности маєткових стосунків особи, за смертю його, до інших осіб"¹²⁸. Ці визначення якраз і переконують: те, що діялося після смерті домогосподаря, не завжди можна було трактувати як класичне спадкування.

Дещо інакше "спадкувальні" уявлення виглядають у матеріалах громадських урядів (сільських управ, судів) на західноукраїнських землях. Тут записи у вїтївських книгах щодо "спадку" мають характер дійсно спадкових поділів. Так, наприклад, в окремих книгах сільських (громадських) урядів можна знайти записи під назвою "Конкурсуа", які фіксують здійснення громадським урядом поділу спадкового майна домогосподаря, котре здійснюється протягом місяця після його смерті¹²⁹. Тобто в цих випадках

іде прив'язка: смерть домогосподаря – поділ його майна. Причому ясно вказується, що господар після своєї смерті залишив таке-то майно. Щоправда, такі записи робилися нечасто – один-два записи на кілька років – і стосувалися вони заможних селян. Очевидно, все-таки спадкові юридичні уявлення більше притаманні для заможної верстви селянства.

Отже, поняття “спадкування” в народній правосвідомості є специфічним і, так би мовити, синкретичним. І все-таки це слово зустрінатиметься в тексті. Однак уживання терміна “спадкування” в нашому тексті щодо звичаєво-правових матеріалів – це не визнання того, що воно існує у звичаєвій культурі в класичному вигляді (тобто як у законі); це більше данина термінологічній традиції.

На відміну від офіційного права, поділ майна у звичаєвому праві – це поняття родове, а спадкування – видове. Тобто спадковий поділ – це лише один із видів сімейних поділів майна. Принципи, підстави і механізми є для них спільними.

2.2. Види сімейних поділів

Наявні матеріали зі звичаєвого права українців дають підстави класифікувати (хоча й з великими застереженнями) сімейні поділи таким чином:

1. Виділи:

- через шлюб;
- синів;
- дочок;
- примусові.

2. Спадкові поділи.

“Выдел в обычном праве есть прежде всего выход члена семьи из под семейного авторитета”¹³⁰, – писав В. Мухін. Однак це, так би мовити, суто людський аспект. З погляду інституту власності, сімейний виділ – це відокремлення частки рухомого й нерухомого спільного (кореневого) сімейного майна задля утворення нового (дочірнього, галузевого) господарства.

Підводячи підсумки сказаного, можна констатувати, що в майнових відносинах українського села XIX ст. виявляються риси статево-вікової стратифікації. Тобто характер виділу залежить від статі, віку та сімейного статусу члена родини, котрий виділяється. Виділ сина (брата) і виділ доньки (сестри), хоч і є по суті одним і тим же, а саме виділом частки майна, проте

народною правосвідомістю вони розрізняються навіть термінологічно ("виділ сина" і "надання приданого за донькою"). Щодо сімейного статусу, то відомо, що виділяються лише одружені сини та доньки, які виходять заміж. Неодружена молодь не виділяється. По-третє, щодо вікової категорії, то відомо, що є прецеденти, коли сестра, яка засиділася в дівках (тобто досягши певного віку), відділялася від братів на окреме маленьке господарство. Поки вона молода, такі виділи заборонялися. Дослідникам зручніше було характеризувати виділи на за статеву-віковою стратифікацією, а за системою спорідненості.

Спадкування, за звичаєвим правом, у більшості випадків полягає не стільки в поділі спадкового майна, скільки в правонаступності: хто займе в господарчій ієрархії місце померлої особи. Якщо помер домогосподар – хто бере на себе управління сімейним господарством, якщо це жінка (мати дітей) – хто буде доглядати дітей, доїти корову, варити їсти тощо. Отже, спадкування як правонаступництво – ось головний чинник звичаєвого спадкового права. Другорядний чинник – це, власне, спадковий поділ. Тут треба розрізняти: а) поділ особистого майна домогосподаря при збереженні спільної сімейної власності; б) поділ усього спільного сімейного майна, а також особистого майна домогосподаря. У другому випадку процедура "спадкувального поділу" ідентична до сімейних виділів. У спадковому поділі також актуальна статево-вікова стратифікація: жіноча стать спадкує принципово інакше, ніж чоловіча; неповнолітні – інакше, ніж дорослі, працездатні – інакше, ніж непрацездатні.

Отже, класифікація сімейних поділів на виділи і спадкові поділи – це більше данина науковій та офіційно-правовій традиції, ніж реальна потреба.

Якщо взяти до уваги інші аспекти сімейних поділів, то вони можуть бути полюбовними (мирними) і конфліктними (примусовими); у формі виділів чи тотальних розділів, здійсненими: а) на основі звичаю; б) на основі закону; в) за волею чи особистим бажанням (заповітом) домогосподаря. В. Мухін, наприклад, класифікує сімейні поділи у зведеній сім'ї на: поголовний, коли діляться, наприклад, брати, із яких кожен отримує на себе і на свою сім'ю рівну частину з іншими, або поколінний, якщо за смертю братів поділ відбувався між їхніми дітьми, тобто двоюрідними братами, які отримують батьківські долі, або між дядьком і племінниками, причому останні отримують батьківську долю, незалежно від їхньої кількості¹³¹.

Оскільки принципи, підстави й механізми сімейних поділів як при житті домогосподаря, так і після нього подібні, то немає сенсу розглядати їх окремо. Як свідчить досвід дослідників, котрі розмежовували ці поняття,

це призводить до значної плутанини. Так, С. Пахман намагався роз'єднати ці поняття, і в результаті розділ "Право обычного наследования" займає в нього 88 сторінок, а "Общность имущества и разделы" – 20; при цьому останній практично позбавлений якоїсь нової інформації, яка б відрізняла (окрім, звичайно, назви) його від попереднього. Наприклад, чим відрізняється спадкування зятя-приймака (тобто наділення його "спадковою" часткою) від його виділу? Якщо це зроблено за звичаєм (а не за особистою волею або заповітом домогосподаря), то ніяких відмінностей тут не існує. Виділ доньки (тобто віддання заміж і наділення її часткою сімейного майна, тобто приданого) відбувається однаково (за винятком, звичайно, суб'єктивних моментів) при різних домогосподарях (батька, матері, брата); як при батькові, так і при матері чи братах вона не має права відділитися, поки неодружена. Отже, в основному процедура є однією і тією ж за деякими винятками (наприклад, повернення приданого після смерті бездітної дружини тощо), які будуть розглядатися окремо.

Отже, сучасний юридично- і соціально-антропологічний підхід до вивчення майнових відносин українських селян XIX ст. вимагає принципово іншого групування наявного матеріалу.

2.3. Майнові звичаєві відносини і правова ситуація XIX – початку XX ст.

Сімейні і спадкові поділи – це та сфера правової культури, де звичай завжди витісняв закон, який би характер він не мав: чи "панського права" (для кріпосних селян), чи звичаю місцевого або регіонального значення (для державних та ін. розрядів). Як писав В. Мухін: "Нормы эти (йдеться про звичаєві норми. – М.Г.), сложившиеся в народном быту на почве нашего древнего права в соответствии с потребностями экономического строя массы крестьянского населения, долгое время оставались в стороне от воздействия закона, положения которого по отношению к рассматриваемому вопросу образовались под влиянием совершенно иных исторических условий, не имевших никакого отношения к тяглым людям, т. е. к крестьянству"¹³². До 40-х років XIX ст., тобто до введення Зводу законів (1840–1842), зокрема, "цивільного" X тому, на більшості території України, яка перебувала у складі Російської імперії, діяв Литовський Статут. Більше того, багато з його положень увійшло в народну звичаєву культуру настільки глибоко, що сприймалися як "стародавні звичаї". До того ж, як відомо, Литовський Статут мав становий характер: він був розрахований переважно на шляхту. Однак

протягом кількох століть його окремі положення стали прийнятними для селянської верстви.

У XIX ст. російська законодавча влада намагалася законодавчо (де-юре) підтвердити ситуацію, яка існувала (де-факто). Так, у 1840-х роках було визнано корисним надати можливість державним селянам у певній сфері приватних відносин (а саме у спадкуванні) керуватися поряд із законом своїми місцевими звичаями. У параграфі 13 "Правил для наделения государственных крестьян семейными участками", виданих у 1846 г., було зазначено, що майно домогосподаря, за винятком внесеного в постійний господарчий опис (пар. 12), після смерті його ділиться між спадкоємцями на основі загальних законів і місцевих звичаїв.

Уперше відмінності між спадкуванням за законом і звичаєм у дореформеній Росії сформулював О. Бариков: за законом, спадок – це сукупність майна, прав і обов'язків, що залишилися після померлої особи, тобто його особиста власність; головною підставою для спадкування є спорідненість, черговість визначається близькістю спорідненості за лініями і ступенями. Найближчі лінії виключають наступні, і в кожній лінії найближчий ступінь виключає наступний. Тут діє право представництва (якщо хтось зі спадкоємців виявився покійним, то його частка ділиться поміж його спадкоємцями). У низхідній лінії сини ділять майно після батьків поголовно, а онуки, за правом представництва, поколінно. Доньки отримують кожна з нерухомого майна 1/4-ту, а з рухомого – 8-му частину. В бічних лініях маєток батька іде в рід батька, родовий маєток матері – в рід матері. Сестри при братах і їх нащадках обох статей у бічних лініях не спадкують. Висхідні родичі не спадкують за винятком випадку бездітності дітей. Чоловік і жінка спадкують один після іншого в 1/7 частині з нерухомого і в 1/4 рухомого майна. Малолітні у всіх випадках отримують однакову частину із повнолітніми¹³³. Стосовно селянського звичаєвого права, дослідник виводить такі принципи і правила: селянське майно – це спільна власність дому, сім'ї, що перебуває під орудою домогосподаря. Окремої особистої власності у членів сім'ї майже немає, і тому по смерті їх спадкоємство не відкривається. Майно це не складає навіть особистої власності й самого домогосподаря. Після його смерті майно в більшості губерній Росії не ділиться, а продовжує бути спільним надбанням сім'ї і переходить в господарче розпорядження його наступника. Наступник, за звичаєм, це старший після нього в домі, тобто його брат (начало родове), або старший син (сімейне начало)¹³⁴. Якщо в домі лишилися тільки малолітні і немає осіб, що можуть очолити господарство, то в деяких місцевостях у дім приходять чоловік зі сторони,

однак не на правах опікуна, а на правах господаря до кінця свого життя, проте сімейне майно після його смерті переходить старшому сину попереднього господаря. Опіки як юридичного інституту в селян не існувало. Майно ділиться не поколінно, а за числом наявних у родині працівників. Виходячи з цього, малолітній сирота-племінник не отримує долі свого покійного батька, а приєднується до якоїсь частини поділу. Зяті й усиновлені отримують таку ж частку, як і робітники. Особи жіночої статі при родичах чоловічої статі не отримують певної долі спадку, вони лишаються жити при чийсь частині, а при одруженні наділяються приданим. Вдовиної долі по чоловікові переважно не існує. Якщо вона має дітей, то лишається жити в чоловічій рідні, якщо ж бездітна – повертається разом зі своїм приданим у свою сім'ю. Сімейні поділи засуджуються і є винятком із правила¹³⁵. Як бачимо, хоча вибірку зроблено О. Бариковим на основі російських матеріалів, однак і вона дає конкретну картину відмінностей у спадкуванні між законом і звичаєм. Така ситуація була характерна для селянського стану дореформеного періоду.

Основною ознакою української традиційної селянської сім'ї є її подільність. "Женатый сын очень часто отделяется от отца... Два женатые брата никогда почти не уживаются вместе и стараются скорее разделиться", – зазначав В. Тарновський¹³⁶. Писав про це і П. Чубинський: "...Дробимость семейств и хозяйств доходит до последних пределов и ограничивается семьею в ее тесном значении, т. е. мужем, женою и детьми"¹³⁷. Подібна ситуація існувала і в Галичині, на що вказував І. Франко: "Селянська посілість виявляє загальний і безупинний нахил до все більшого роздріблення, яка вже перед 1848 р. кількаразово перейшла межу агрономічної можливості, і тепер вже схожа на пародію економічної посілості"¹³⁸.

Цю "ненормальну" ситуацію завжди намагалася виправити влада. До відміни кріпосництва в Малоросії сімейним поділам нерідко перешкоджали землевласники, проте, за влучним спостереженням О. Єфименко, "если помещик не позволил выселиться в отдельную хату, расставляли особые столы по углам и все-таки жили по-своему"¹³⁹. У російських губерніях до реформи 1861 р. процес поділу сімейств був винятком, а не правилом, але, на думку дослідників, робилося це штучно¹⁴⁰.

Маніфест 19 лютого 1861 р. надав селянам право самим "ведати" сімейними поділами (ст. 51, п. 5). Це положення "розв'язало руки" і російським селянам. За даними Міністерства внутрішніх справ, які наводить В. Мухін, кількість сімейних поділів за час з 1861 до 1884 р. склала 2 626 573 на 44 губернії¹⁴¹. О. Леонт'єв наводить інші цифри, не менш красномовні:

з 1861 по 1882 р. число сімейних поділів у 46 губерніях Російської імперії, за свідченнями, зібраними Міністерством внутрішніх справ, становило 2 371 248; з них 12% отримали дозвіл на сільських сходах, решту було здійснено самовільно¹⁴².

У зв'язку з цим 18 березня 1886 р. вийшов закон, який мав би обмежувати сімейні поділи в громадах (обществах) з общинним землеволодінням: дозвіл на це мав видати сільський сход. Питання подільності було особливо актуальним у місцевостях з общинним землеволодінням, оскільки, на думку дослідників, це впливало на сплату податків: "Не будь круговой поруки обществ в платеже податей, – писав І. Оршанський, – общество никогда не стесняло бы разделов"¹⁴³. Держава намагалася всілякими способами вберегти селян від частих поділів. Так, наприклад, рекрутським уставом надавалися пільги великим сім'ям щодо відбування рекрутської повинності. Штучне стримування сімейних поділів діяло до видання Указу від 5 жовтня 1906 р. Відтоді сімейні поділи не обмежувалися.

Проблема з подільністю і без того дрібних селянських наділів тяжіла і в Галичині. Такий звичай існував де-факто навіть до відміни кріпаччини, бо "...в часах панщизняних і пізніших іще мали ми найформальнішу неподільність рустикальних ґрунтів на папері, а проте селяни tacite (тут – нелегально) ділили ґрунти"¹⁴⁴. Після реформи уряд намагався змінити ситуацію. У зв'язку з цим на обговорення депутатів у Відні виносилися законопроекти щодо обмеження селянський поділів. І. Франко у працях "Галицький селянин" (1897), "Нехай гинуть, як черви" (1888), "Подільність чи не подільність селянських ґрунтів?" (1889), "Селянство і соціальне питання" (1894) висловлює свої думки щодо дискусії, котра відбувалася тоді в політичних та економічних колах щодо заборгованості селян, яку пропонувалося вирішити шляхом прийняття закону про неподільність селянських ґрунтів. За пропонованим проектом галицький селянин позбавлявся права передавати у спадок свою землю всім своїм синам, а мусив заповідати все господарство одному. Це, на думку багатьох тодішніх економістів, стало б на перешкоді подальшому збіднінню селян. У статті "Земельна власність у Галичині" (1887) І. Франко пише, що проект закону суперечить українському спадковому звичаєвому праву, за яким господар ділив землю поміж усіма синами. Поданий закон, вважав дослідник, "ігнорує звичаєве право люду, по якому кождий мужик, уроджений на землі, має право жити з тої землі, отже, кождий син має право до часті батьківщини"¹⁴⁵. До речі, подібне спадкове земельне право існувало не лише в українців. І. Франко у статті "Селянство і соціальне питання" подає такі дані: право

всіх дітей (синів) на спадщину (поділ спадщини *in natura*) існує в італійському Тіролі, Далмації, на деяких частинах узбережжя (Адріатики) і в Країні. Натомість в Судетах та альпійських краях посілість залишається неподільною чи то внаслідок того, що батьки ще за життя віддають господарство одному з дітей, чи після смерті одного з членів подружжя інший дістає всю спадщину¹⁴⁶.

На Лемківщині, яка в XIX ст. входила до складу угорської території, ситуація була такою: угорські закони не обмежували дроблення землі, тож при високій популяції на Пряшівщині (в сім'ї було в середньому 5–7 і більше дітей) "протягом кількох генерацій ґрунт (орек) поділявся на мініатюрні ріплі. Наприклад, село, яке в 1866 році мало 1 500 ріль, в 1924 році при тих самих границях хотара мало вже 10 000 ріль. 7-гектарний маєток с. Курів Бардхівської окр. склався з 98 ріль, з яких ширина не досягала і двох метрів (одна сяга)"¹⁴⁷.

Багато дослідників відзначають, що селяни на питання про причини поділів відповідають, що це виникає через конфлікти в сім'ї, переважно спровоковані жінками¹⁴⁸. Однак, як слушно зазначає І. Оршанський, жіночі сварки – це зовнішній бік справи: "Ми маємо справу тут з явищем, що має більш глибоку підставу, а саме з юридичною боротьбою за існування зі сторони жінок проти деспотизму домодержців"¹⁴⁹, адже в малій сім'ї жінка має більше прав.

"Загальним положенням" від 19 лютого 1861 р. селянам, що вийшли із кріпацької залежності, також надається дозвіл на використання звичаю замість закону в спадкових відносинах, і це правило поширювалося на всіх вільних селян. Так, у ст. 13 зазначено: "В порядку наслідування имуществом крестьянам дозволяється руководствоваться местными своими обычаями". Правило це повторюється в "Положенні про викуп" (ст. 166): "Участки, приобретенные отдельными домохозяевами, переходят по наследству, согласно существующим местным обычаям". Такого ж принципу дотримуються і всі "Місцеві Положення". Так, стаття 110 "Місцевого Великоросійського Положення", яке поширювалося і на Новоросійську та інші південноукраїнські губернії, говорячи про садибні ділянки при общинному володінні і визначаючи, що такі ділянки залишаються в спадковому користуванні сімейства, котре мешкає в тому дворі, додає: "... и переходят, согласно действующему в каждой местности обычному порядку наслідувания". "Місьцеве Малоросійське Положення" (ст. 93), пишучи про подвірне землеволодіння, вказує: "Участки мирской земли, предоставленные в надел отдельных крестьянских семейств, остаются в

потомственным пользовании сих семейств. Порядок наследования семейными участками и порядок семейных разделов определяется местными обычаями". Те саме знаходимо в "Місцевому Положенні Київської, Подільської і Волинської губерній" (ст. 101).

Що стосується судових органів, які могли розбирати тяжби, що виникали з проблем спадкування на основі місцевих звичаїв, то до видання судових уставів 20 листопада 1864 р. такими органами були виключно місцеві селянські установи, частково сільський сход, до повноважень якого за 5 пунктом 51 статті "Загального Положення про селян" віднесено дозвіл на сімейні поділи, Волосний суд, який згідно з ст. 107 того ж положення розглядає всі справи, що йому належать на основі "местных обычаев и правил, принятых в крестьянском быту". Однак хоча "Загальне Положення про селян" і рекомендує керуватися звичаєм, проте не робить це обов'язковим. Так, у 13 ст. вказано, що селяни *можуть* керуватися звичаєм. "Значит, – заключил Сенат, она не исключает и применение общего закона," – зазначає О. Леонтьєв¹⁵⁰.

Закон від 18 березня 1886 р. постановив, що діяльність сільських сходів щодо дозволу та здійснення сімейних поділів підпорядковується обов'язковим правилам і контролю з боку урядових організацій мирових посередників. Позитивною стороною цього закону було те, що в ньому заборонялося сільським сходам приступати до обговорення заяв про поділ, якщо не отримано дозволу батьків або старшого члена сім'ї¹⁵¹. На практиці ж все відбувалося по-різному. Так, на ці часи (1885–1887) припадає розгляд справи Антона Купчика про відновлення прав на ділянку левадної землі Бузовським волосним судом. У справі зазначається: "Дела же решаются по местным обычаям и правилам, принятым в крестьянском быту"¹⁵². Тут варто обумовити ще одну особливість "нестикуння" звичаю і закону. За законом, державні селяни не могли ділити своїх наділів і передавати їх у спадок. Це право мали лише козаки. Однак українські селяни робили це за звичаєм.

2.4. Головні принципи сімейних і спадкових поділів

Аналіз спадкового та сімейного законодавства ХІХ ст. не входить у завдання нашого дослідження, однак варто окреслити головні принципи, які відрізняються від звичаєвих.

Взявши будь-яке законодавство – чи то Литовський Статут, чи "Права, за якими судиться малоросійський народ", чи закони Російської імперії, чи сучасне законодавство, ми переконаємося, що право спадковості в них

засноване на генеалогічному типі спорідненості. Кодекс українського права "Права, за якими судиться малоросійський народ" 1743 р. зазначає: "Сродство троякое есть: первое, природное, которое происходит от рождения плотского, по которому наследия и опеки на сродственных приходят; другое, которое от сватовства происходит; третье, кумовство, которое крещению последует и есть близость духовная, которая происходит от тайны крещения и те последние обе именуются свойство. По первому сродству, природному, спадки или наследия на сродственных приходят, по сватовству же или кумовству к наследию свойственники не надлежат"¹⁵³. Це положення запозичене з так званого саксонського права, тож мало загальноєвропейський контекст. За діючим у XIX ст. законом Російської імперії, підставою права спадкування також є кровна спорідненість (т. X, ч. 1 Зводу законів, ст. 1105, 1111, 1112).

На системі спорідненості генеалогічного типу базуються всі сучасні цивілізовані системи спадкового права. Щоправда, нині в законодавстві, принаймні вітчизняному, відбувається процес максимального спрощення громіздкості генеалогічної термінології.

Отже, головним принципом у спадкуванні за офіційним правом є врахування генеалогії спадкодавця. Чоловіки-спадкоємці розташовувалися в ієрархічній послідовності за кровними зв'язками зі спадкодавцем і нерідко за старшинством. Європейське спадкове право доіндустріального суспільства спиралося не лише на генеалогічну систему спорідненості, а й на систему статево-вікової стратифікації, яка передбачала поділ суспільства на групи за віком і статтю. Залежно від статі і віку людина займала певне місце в суспільній ієрархії. І це, відповідно, віддзеркалено у спадкуванні. Так, офіційне спадкове право у патріархальні часи в основному виключало жінок із числа спадкоємців, за винятком тих випадків, коли чоловіків у сім'ї не лишалося або за інших виняткових обставин. Сучасне законодавство зрівняло в правах чоловіків і жінок.

Відповідно до двох концепцій трактування суті селянської традиційної сім'ї, а також поняття сімейної власності існує дві різні концепції спадкування за звичаєм. Прибічники трудової теорії О. Бариков, І. Оршанський, П. та О. Єфименки вважали, що підставою спадкування в селянській родині є особистий трудовий внесок у господарство сім'ї, а С. Пахман відстоював кровну спорідненість або шлюб. До речі, усі названі автори робили висновки, виходячи з одного і того ж матеріалу, а саме – з рішень волосних судів. Часом відчувається у працях дослідників певна тенденційність та категоричність, коли практичний матеріал підпорядковується заздалегідь

визначеній концепції. Їх певним чином узгоджує В. Ф. Мухін. Щоправда, він критикує теорію трудового начала як єдиної підстави права спадкування, однак визнає його важливість при вирішенні майнових справ: "Несомненно, что в применении к наследственному праву труд не сам по себе является источником прав на наследство, но оказывает лишь известное влияние при наличии других условий, каковыми являются, с одной стороны, кровная связь, а с другой, фактическая принадлежность к семье, вследствие чего, например, лицо постороннее, но принятое в семью и живущее в ней, наследует подобно кровным родственникам и наоборот, кровные родственники, отделившиеся от семьи и порвавшие с нею всякую фактическую связь, обыкновенно вовсе устраняются от наследования"¹⁵⁴. Ця думка є найближчою до сучасного соціально-антропологічного бачення спорідненості (включно з соціальною, сімейно-трудовою).

Щоб окреслити питання спадкування за звичаєм, варто нагадати кілька моментів: по-перше, загальні особливості звичаю, по-друге, специфіку народної системи спорідненості та статево-вікової стратифікації. Звичай має не нормативний, а прецедентний характер: люди дотримуються якогось звичаю не тому, що так диктують правила, а тому, що в такий спосіб ту чи іншу справу роблять усі в селі або ж робили діди й прадіди. Звичай, на відміну від закону, є явищем надзвичайно гнучким, його природа фольклорна; він постійно варіюється, пристосовуючись до змінних соціальних умов чи побутових обставин. Якщо для права актуальна фраза: "Закон один для всіх", то для народно-правової традиції актуальне зовсім інше: "Що не село, то звичай". Для звичаю вирішальною є сила усного слова, для права – слово, записане на папері.

Треба визнати, що свідчення щодо поділів майна і спадкування дають дуже різні розв'язки майнових справ, а це свідчить про фольклорність народної правосвідомості, тобто гнучкість, варіативність і неабияку чутливість до конкретних умов (обставин виконання). Це не значить, що не можна простежити закономірностей. Вони є, однак у кожному висновку буде своє "хоча", своя примітка. Та й самі селяни не мали чітких уявлень щодо якихось конкретних правил розподілу майна (до чи після смерті спадкодавця). Коли, наприклад, селян Петровської волості (Катеринославська губ. і повіт) розпитували щодо спадкових звичаїв, то вони відповідали "Бог їх зна"¹⁵⁵. На те саме питання селяни Харківської губернії, Куп'янського повіту і волості відповідали: "На счет наследства никаких обычаев нет: судят просто как в голову придет – раз по закону, другой – по тому, кто угостит; иной раз так насудят, что хоть вон беги"¹⁵⁶. За опитуваннями, які проводили члени

Російського географічного товариства, також частою відповіддю було "при разделе именной местных обычаев нет"¹⁵⁷. Як було сказано, поняття "звичай" у народній правосвідомості асоціювало не з юридичними нормами і правилами, а з тим, що ми нині називаємо ритуальними звичаями.

Власне, спадкування (після смерті домогосподаря) і поділ двору (при житті спадкодавця) за звичаєм в українському селі XIX – на початку XX ст. якраз і демонструє ситуацію, за якої, попри стабільність окремих випадків спадкування і поділу майна (зокрема, в "класичних" або стандартних ситуаціях, коли майно ділиться між працездатними кровними родичами), існує значна різноманітність звичаїв у так званих "нестандартних" ситуаціях (зокрема, участь у цьому процесі позашлюбних дітей, вихованців, приймаків, калік тощо). В останньому випадку звичай користується ідеальними уявленнями про справедливість, що базується передусім на трудовому принципі.

На відміну від офіційного права, де не бралися до уваги такі моменти, як то: чи може (хоче) людина працювати на землі, чи ні, для сільської традиції цей чинник є визначальним. Перевагу віддавали передусім тим, хто працює на землі, в господарстві. Адже лишати землю чи господарство "без діла" – це гріх. Гріх, коли земля "гуляє", "пустує", коли "нема господаря", тому звичай у виняткових ситуаціях не зупинявся навіть перед позбавленням домодержця права керувати господарством. Причому це характерно як для "великої" України¹⁵⁸, так і для західноукраїнських земель¹⁵⁹.

Подібність звичаю і закону у сфері поділу майна та спадкування полягає в тому, що в обох випадках сини спадкують у рівних долях. Відмінність між ними полягає у відлученні від спадкування. У звичаєвому праві єдиною підставою позбавлення спадкування є виділ у тому чи іншому вигляді. В законі виділ і позбавлення спадку – різні речі; виділ сам по собі не усуває від спадкування, лише враховується¹⁶⁰.

Отже, народний звичай не абсолютизував одну якусь норму, зокрема, генеалогічний принцип у розподілі майна, а виходив із конкретних господарських потреб. При цьому вирішальною була не кровна спорідненість, а земля, господарство. Цими ж причинами, саме господарською доцільністю, а не якимись уявними дискримінаційними мотивами, як інколи трактують деякі дослідники гендерних проблем, зумовлене місце жінки у спадкуванні чи поділі майна. Чи могла одинока жінка при тому рівні ведення господарювання, який існував до початку XX ст., самостійно обробляти землю? Ні, бо це була важка чоловіча робота. Саме тому її частка була меншою, аніж чоловіча, нерідко – лише умовна або й взагалі її не було.

Як з'ясовано вище, основою звичаєвого спадкового права була не лише біологічна спорідненість, а й господарська доцільність. Тож визначальні моменти при поділі майна (у тому числі при спадкуванні) такі:

- 1) трудова спорідненість: зв'язок спадкодавця зі спадкоємцем¹⁶¹ на основі спільної трудової діяльності в одному й тому ж господарстві. При цьому береться до уваги працездатність спадкоємця, і саме в цілком конкретній сфері – землеробській. Безперечно, тут перевага надавалася дорослим чоловікам перед неповнолітніми і перед жінками, здоровим перед людьми з фізичними вадами;
- 2) кровна спорідненість. Звичайно, перевагу в спадкуванні мав передусім рідний син перед нерідним. Однак, якщо рідний син лияк і ледацюга, а нерідний (пасинок, приймак тощо) працьовитий, то ніяка кровна спорідненість не примусить селянина віддати все майно на потал. Він насамперед думатиме про свою землю, про своїх волів і корів.

Набагато рідше відбувалася інша процедура, а саме: тотальний поділ майна між усіма членами родини, які становлять або можуть у майбутньому становити галузеві сім'ї. Тотальний поділ (тобто, коли всі члени родини отримували свою частку майна і починали жити кожен "на своєму корені") – річ умовна, адже хтось один все-таки лишився на старому (батьківському) корені. І все-таки, якщо назвати цю процедуру поділом, то він можливий лише в такому випадку: коли дорослі сини (без батьків, без малолітніх братів і незаміжніх чи малолітніх сестер) вирішили поділитися раз і назавжди. Як варіант: коли в хаті лишився жити дядько (з сім'єю або без) і племінник (так само), вони можуть здійснити тотальний поділ. У будь-якому іншому разі мова може йти тільки про виділ, оскільки при комусь із братів лишаються або перестарілі батьки (один із батьків), або сестри на виданні (яких доведеться ще виділяти) чи малолітні брати (так само).

Гнучкість звичаєвого права передбачала, що залежно від сімейних та місцевих традицій перше може бути витіснене другим і навпаки.

Отже, за звичаєвим правом, головною підставою у спадкуванні та принципом при поділі власності є приналежність до сім'ї на основі сімейно-трудова спорідненості. Сімейно-трудова спорідненість демонструє певний синкретизм уявлень про кровних родичів, родичів за шлюбом і фіктивних родичів.

Показовим є досить рідкісний запис самої процедури поділу майна за життя батька, здійснений у 1848 р. священником у місцевості, де проживала етнографічна група литвинів: "Раздел имения производится следующим

образом. Домохозяїн-отець, любя дітей своїх рівномірно, при досягненні часу до розділу, віддає кожному сину по рівній частині і всього майна. Розділ починається завжди з старшого сина. Він здійснюється закликанням до допомоги Божої. Запалюючи свічку перед образами і поклавши на стіл цілий хліб з посипанню зверху сіллю, моляться всі члени родини Богові тихо, роблячи декілька поклонов. Потім віддаваному сину старшому вручає на столі лежавший хліб, благословляючи його тим, каже: *Благослови тебе, Господи, хлібом-сіллю, і дітей твоїх. Даю тобі хату, кімнату – амбар, гумно – хлів, двох коней, дві корови і решту. Інші сини, слухаючи розділ батька, радіють, бачивши, що батько правильно розділяє придбане ними спільно добро. Після цього син і жінка його і діти його (якщо є) поклонившись три рази батьку і матері в ноги, кланяються всьому родині, відходять з даним від батька хлібом в дім свій, батьком перед тим одягнутим. Відділ цей буває в них завжди в час новолуння, на тому підставі, що як місяць буде збільшуватися, так би і добро-майно збільшувалося в нового господаря. В наступне воскресіння, або свято до новоотделеному господарю приходять батько і мати з хлібом-сіллю, вітають його з дімом новим. К новому господарю, по запрошенню, приходять родичі і сусіди з вітанням і бажанням на новий селище-двір'я можливого благополуччя. Новохозяїн чим може угостить вітальників. Потім в поспіху запрошує священика до освячення його двору, по обряді християнському¹⁶².*

3. Аналіз рішень волосних судів і громадських урядів з питань сімейних та спадкових поділів

Цей розділ, на відміну від попереднього, носить не загальноописовий, а практичний характер. Тут аналізуються конкретні випадки з судової практики, які надзвичайно різноманітні і часто суперечливі, що свідчить про гнучкість і фольклорність народно-звичаєвої традиції. Ми їх не долучали до попереднього розділу, і зробили це навмисно, аби не спотворити картину загальних закономірностей звичаєво-правової традиції поділу майна і спадкування в українському патріархальному селі.

В основу характеристики принципів поділу майна ми кладемо соціоантропологічний принцип: на основі системи спорідненості (у тому числі соціальної спорідненості), статеві-вікової стратифікації. Цей принцип доцільний і з точки зору юридичної антропології: матеріал розглядається з погляду народної правосвідомості. Не застосовується нормативно-правовий

спосіб класифікації, яка базується на генеалогічній системі спорідненості (низхідна, висхідна, бічна лінія тощо).

Природно, що в матеріали волосних судів потрапляла передусім інформація про сімейні конфлікти на майновому ґрунті.

Матеріал класифікується таким чином: 1) стандартний патріархальний варіант; 2) "жіноче право"; 3) майнові права приймаків різних категорій. У кожному з цих підрозділів розглядаються різні види майнових відносин, зокрема: набування майна, передача, позбавлення та втрата майна.

3.1. Стандартний патріархальний варіант

3.1.1. Набування майна

Набуватися майно може кількома способами. Найприроднішими для селянської дійсності XIX ст. залишалися два з них: спадкування або виділ. Підстави, форми та принципи набування майна в обох випадках подібні.

Особа чоловічої статі могла набути майно під час виділу (спадкового поділу).

За словами П. Чубинського, виділ батьком жонатих синів при своєму житті вважався в Малоросії справою буденною і цілком природною¹⁶³. Виділені діти перебувають у повній незалежності від батьків¹⁶⁴. Утворене господарство стає цілком автономним і незалежним. З одного боку, батько вже не має права втручатися в господарство виділеного сина, претендувати на зароблене його сином майно¹⁶⁵; виділений син не мусить сплачувати податі кореневої сім'ї¹⁶⁶ і не бере на себе відповідальність за батьківські борги в разі його смерті¹⁶⁷. "Члены семьи только тогда могут иметь свою особую собственность, если они отделены и приобрели имущество на своем хозяйстве"¹⁶⁸. Як писав П. Чубинський, "когда сын достигает совершеннолетия и обзаводится собственным семейством, то старается прежде всего отделаться от отца, чтобы зажить более или менее самостоятельною жизнью. В большей части случаев раздел происходит по просьбе сына или по желанию родителей, которые, видя, что сын уже может жить сам по себе, выделяют ему часть из своего имущества"¹⁶⁹. Батько казенного селянина Маріупольського пов. Херсонської губ., відділяючи старшого сина, дав йому пару волів, 1 корову, 1 теличку, 4 вівці, віз, борону, одягу, трохи хліба і 10 руб. грішми. Причина виділу – нелади з невісткою¹⁷⁰. Про землю не йдеться: на той час (середина XIX ст.) і в цьому регіоні (Південь України) земля не становила проблеми.

Оскільки йдеться про традиційне патріархальне село, то стандартний варіант сімейного та спадкового поділу відбувається за так званим "патріархальним правом":

1. Сімейний виділ: розпорядник майном – глава кореневої сім'ї, особа чоловічої статі, повнолітній, одружений або вдівець; отримувачі виділеної або спадкової частки: а) особа чоловічої статі, яка перебуває з главою сім'ї в родинних зв'язках, потенційний глава нової (дочірньої, галузевої) сім'ї (повнолітній, одружений або вдівець); б) особа жіночої статі, що перебуває з главою сім'ї в родинних зв'язках, майбутній член нової сім'ї¹⁷¹.
2. Спадкування: спадкодавець – особа чоловічої статі, колишній глава сім'ї; спадкоємці – невідділені господарством особи чоловічої статі, які пов'язані з покійним главою сім'ї родинними стосунками, потенційний глава нової сім'ї (повнолітній, одружений або вдівець).

Це основний "патріархальний" варіант. З нього зрозуміло, що він передбачає: а) перевагу чоловічої лінії над жіночою; б) низхідної лінії над висхідною; в) працездатних осіб над непрацездатними; г) повнолітніх над неповнолітніми; г') одружених над неодруженими; д) у сімейних і спадкових поділах беруть участь невідділені члени сім'ї.

Це правило щодо майна, на яке немає заповіту, декларується Литовським Статутом (розд. 5, арт. 14, п. 2).

Основною українською специфікою патріархального варіанта є те, що в разі смерті батька-спадкодавця розпорядником майна переважно стає його дружина. Менш популярним є класичний патріархальний варіант, за яким правонаступником стає найближчий родич чоловічої статі – старший син або ж брат. Управління майном може передаватися за життя домогосподаря. Так, у Борисполі Переяславського пов. Полтавської губ. батько, відчувши неміч, передає керування майном улюбленому синові¹⁷². На Бойківщині після смерті батька главою великосімейної общини ставав брат або старший син покійного (завідця), права якого були більш обмеженими порівняно з правами батька¹⁷³.

Природно, в матеріалах волосних судів не може бути інформації про полюбовні виділи синів батьками. Туди могла потрапити інформація лише про сімейні майнові конфлікти. А вони за життя батька відбувалися з таких причин: батько не хоче відділяти сина, тож волосний суд своїм рішенням робить це насильно на основі рішення сільського сходу і без дозволу батька¹⁷⁴. Синові припадає рівна з його братами частка або ж неможливість

полюбовно вирішити сімейний конфлікт змушує батька звернутися до суду. Так, П. Чубинський наводить приклад: Яновецький волосний суд Радомишльського повіту, слухаючи скаргу селянина на своїх синів, які поміж собою сваряться, постановив: лишити старшого сина при батькові, надавши йому право користування садибою (двором), а молодшому дати клуню й комору і наказати йому побудувати хату на спільному з батьком дворі.

Часом матеріали волосних судів дають непрямі відомості про сімейні поділи без втручання "іззовні". Іноді у волосний суд викликали батька або матір, щоб вони самі здійснили поділ. Так, Коростишівський волосний суд Радомишльського пов. викликав батька сімейства, щоб він поділив між двома синами майно. Той вирішив: старший син отримує пару волів, жеребця, теличку, свиню з поросятами, хату, стару клуню, два сараї і половину великого сарая. Решту майна (не вказано, що саме) – меншому. Порівно поділили пшеницю і овес, "а отцу от того четвертая часть"¹⁷⁵, садибу і поле поділили навпіл. Отже, батькова частка нерухомості не врахована. В іншому випадку (Брестський повіт) відбувався поділ між двома синами і батьками. На суді поділ здійснила мати, поділивши майно на три частини: одна частина, отже, лишилася за батьками¹⁷⁶.

Як помітив В. Мухін, насильні виділи відбуваються переважно під впливом нерідних матерів (мачух)¹⁷⁷. Він же відзначив певні хитання волосних судів у питанні сімейних виділів, пояснюючи це антагонізмом між двома початками: сімейною власністю, при якій кожен член сім'ї визнається учасником у спільному сімейному майні, і принципом абсолютної батьківської влади¹⁷⁸.

Звичай вимагав ділити майно між синами порівну. Так, переважна кількість рішень волосних судів, що їх наводить П. Чубинський у шостому томі "Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край", ділять ломіж братами майно навпіл або приблизно навпіл¹⁷⁹. І якщо старший син відділявся, а в родині лишалося ще кілька, то йому виділялася частка, яка дорівнювала майбутнім виділенням частками його братів. У спадкових поділах дотримувалися такого ж принципу. "Сыновья разделяют имена поровну", – писав В. Тарновський¹⁸⁰. Про це свідчать рішення волосних судів з Харківської, Полтавської, Київської та Катеринославської губерній¹⁸¹. "По смерти отца дети производят дележ скотом и землею поровну, зерновой же хлеб делится подушно", – уточнював П. Чубинський¹⁸². Цей принцип поділу був характерним не лише для українських, а й для білоруських та російських селян.

У матеріалах волосних судів переважають справи про поділи між братами, між дядьком та племінником (цею)¹⁸³, причому в рівних долях, та, як виняток, між дідом і онуком¹⁸⁴. У волосних судах розглядалося багато справ, пов'язаних із поділом майна поміж братами, причому в рівних долях¹⁸⁵. Чому виникали такі суперечки? Більшість конфліктів поміж братами (або між дядьками і племінниками) виникала через те, що під час складення уставних грамот, якщо брати жили невідділено один від одного, земля записувалася на одного з них. Цим хотіли скористатися ті брати, на яких було записано землю: мовляв, інший брат (брати) на землю права не мають. Однак волосні суди розв'язували це питання не за писаним законом, а за звичаєм, ділячи все майно порівну.

Так, у 1891 р. волосним судом розглядалася справа зі спору селянина с. Шаралівки Ольгопільського пов. на Поділлі Івана Мазура з Андрієм Мазуром та його братами про спадкову землю (леваду). У скарзі значиться: "По справке в подворном списке значится Томко Мазур, дед жалобщика Ивана Мазура, и Андрей Мазур, племянник Томка Мазура. От Томка Мазура по наследству половинная часть земли и левады перешла к жалобщику Ивану Мазуру, а от Андрея Мазура перешла земля к двум его братьям Трофиму и Сидору, к которым в 1889 г. Андрею Мазуру присуждена половинная часть левады находившаяся в пользовании Трофима и Исидора Мазуров и этим решением отнюдь не нарушены права жалобщика"¹⁸⁶.

Так було заведено, що брати складали один двір, земля записувалася на ім'я старшого. Під час розгляду справи у с. Михайловець Мотіївського пов. між двома братами задля отримання батьківщини не обійшлося без фальсифікацій: кожен намагався довести, що саме він молодший брат¹⁸⁷. На Петра Годованця в уставній грамоті було записано землю, хоча на той час він зі своїм меншим братом Лаврентієм складав один двір. Волосний суд за позовом молодшого брата відсудив йому, Лаврентію, половину землі, незважаючи на рішення з'їзду Мирових посередників, що керувалося законом, а саме 166 ст. "Положення про викупи". Коли справу було знову повернено до волосного суду, він своє перше рішення не відмінив, зазначивши: "Хотя и значится по уставной грамоте за одним Петром Годованцем... до 1879 г. оба братья Петро и Лаврентий Годованцы составляли одно семейство, получившее в надел земельные угодия, кои, очевидно, показаны по уставной грамоте за одним Петром лишь потому, что он старший чин имел"¹⁸⁸. Щоб земля не дісталася Лаврентію, молодшому братові, Петро написав скаргу, де доводив, що це він молодший брат, а отже, земля була відписана йому особисто.

Гусаковський волосний суд відсудив від Вакули Тарабана із с. Олховець Звенигородського пов. дві третини його спадкової землі на користь його дядьків Сави і Микити, хоча "по уставной грамоте весь надел записан за отцом его Иваном, дяди же остались бобылями"¹⁸⁹. У с. Топорів Сквирського пов. Київської губ. відбувся спір між братами за записану на одного брата землю. Волосний суд відсудив половину землі брату, на кому земля не була записана¹⁹⁰. У с. Михайлівка Черкаського пов. рішенням Шелепухського волосного суду половина наділу селянки Параски Ткаченко, що лишилася після її чоловіка, була передана його братові, незважаючи на те, що він мав окрему садибу¹⁹¹.

А ось справа із сМедвина Канівського пов. Івана Денисенка (1888 р.). Після смерті батька йому з мачухою дісталася земля розміром 4 десятини 2253 сажени, записаних за батьком в уставній грамоті. Він користувався цією землею до 1885 р., поки не прийшов з військової служби його дядько – брат покійного батька. І волосний суд відсудив відставнику одну четверту частину його землі. Хоча З'їзд Мирових Посередників відмінив це рішення, волосний суд вдруге розглянув цю справу і на цей раз відсудив від позивача половину його землі¹⁹². Очевидно, до відходу в армію дядько складав з батьком позивача один двір.

Селянин с. Дружне Київського пов. Костянтин Федоренко скаржиться на рішення волосного суду про присудження його племіннику Прокопію Федоренку половини землі, що належить йому¹⁹³. Рішення волосного суду можна пояснити лише однією причиною: земля була записана на скаржника (дядька) у той час, коли він жив невіддільно зі своїм братом (батьком відповідача).

Хоча "абстрактний" звичай вимагав рівного поділу між братами, на практиці такого не могло бути, оскільки рідко в якому господарстві можна було вилучити абсолютно однакові за розмірами і якістю ґрунти, частки господарчих будов та рухомого майна. Іноді волосні суди приймали в таких випадках "соломонові рішення". Так, коли в господарстві в наявності є земля "удобна" і "неудобна", то ділять між двома братами ту й іншу навпіл "по справедливості"¹⁹⁴. Інколи й такі рішення прийняти було проблематично через неможливість поділу майна на однакові частки. П. Чубинський наводить приклад, що в м. Коростишіві Радомишльського пов. суд поділив майно таким чином: старшому – пару волів, лоша, теличку, свиню з поросятами, хату, стару клуню, дві повітки; а велику повітку, земельну власність (садибу, поле), а також хліб – порівну з братом¹⁹⁵. У Брестському пов. волосний суд присудив матері самій поділити майно між синами і собою. Вона "обработанную зем-

лю розделила на три части, жилой дом оставила за собой, хлебный сарай оставила тоже за собой для совместного пользования со старшим сыном, которому дала сеновал, стоящий отдельно на огороде, меньшому сыну дала хлебный сарай, вблизи от своего, и сарай меньших размеров для скота, дала также половину прямой соломы для поддержания хозяйственных строений¹⁹⁶. На Полтавщині майно, яке не можна поділити (двори, млини, сукновальні та ін.), оцінювалося, і той, хто отримав у спадок цю нерухомість, виплачував частку іншому¹⁹⁷. Більшу частину міг отримати брат, який утримував сестру (сестер) і зобов'язувався їх видати заміж і наділити приданим, хоча сестрина частка в XIX ст. враховувалася не братові, а самій сестрі. У розписці ("квітації") з вїтківської книги села Гломчі (Західна Галичина) говориться: "Ми, що нижче підписалися, даємо нашу квітацію брату нашому стриєчному в тому, що сплатили йому (можливо, його долю) і більше цієї справи з ним і з його дітьми ми і наші діти не будемо згадувати"¹⁹⁸. У заповіті одного ґазди з с. Бзянки (Західна Галичина) говориться про те, що він зі своєю дружиною, будучи слабим до утримання ділянки землі і не в змозі відбувати повинності, відступає синові своєму Павлу ґрунт з будинками. Але Павло Гембусь (син, про якого йдеться) повинен виплатити 200 злотих меншому синові заповідача, тобто своєму молодшому братові, – Янові Гембусю¹⁹⁹.

Оскільки українська сімейна народно-правова культура демонструє традицію подільності, то в сільському середовищі превалюють міноратні тенденції. Це типово як для українців, так і для мешканців західних губерній Росії, де також практикувалися сімейні поділи²⁰⁰. Старші сини виділялися з господарства, і на батьківській рештці залишався найменший син. Тож дуже часто батьківський дім лишався молодшому синові²⁰¹. Ця традиція існувала з часів "Руської Правди" ("...а двор без дела отень всяк меньшому сынови") і дійшла до XIX ст. ("двор (отцовский дом, изба или усадьба) идет всегда меньшому сыну"²⁰²). Цей звичай широко практикувався в рішеннях волосних судів²⁰³. Часто молодший син повинен був допомогти старшим облаштувати нове господарство²⁰⁴ або заплатити певну частку (1/3, 1/2) вартості батьківських будов²⁰⁵.

Хоча й тут є свої винятки. Ось кілька прикладів. За життя батька діляться батько і два брати. Рішенням волосного суду щодо згаданих мешканців с. Мордвинівки ухвалено: старший син лишається з батьком у старій хаті; їм обом припадає, крім хати, комора, сарай, а тік вони повинні облаштувати за власний рахунок; з худоби: 2 корови, 4 волів, 2 коней, 9 овець, 4 свині, а також половину хліба (отже, хліб ділили не подушно); молодшому синові присудили, щоб він комору і хату поставив за власний рахунок, натомість

йому віддається старий тік, крім того, 2 воли. Батьківську долю податі оплачують сини порівну²⁰⁶. Подібна ситуація розглядалася Яновецьким волосним судом Радомишльського пов. Брати не мирять між собою, старший син лишився з батьком (ім присудили хату й садибу), а молодшому – клуню і комору, хату змусили його поставити собі самому²⁰⁷. Щодо старшого брата, то П. Чубинський наводить такий приклад: “Если после родителей остается несколько детей..., то старший брат, сделавшись хозяином, должен в целости сохранить оставшееся имущество... таким образом, старший брат при меньших братьях есть только охранитель наследства”²⁰⁸.

На Бойківщині і Лемківщині, де найдовше збереглися релікти великосімейної общини, панували майоратні традиції, а саме: часто на батьківському “корені” лишався старший син, який отримував від батька правонаступництво у керуванні великою сім’єю. Молодший син міг стати завідцею тоді, коли старший син вдався ледачим, нехазяйновитим; у цьому випадку батько його до своєї смерті відділяв, побудувавши хату і давши земельну ділянку, а завідцею призначав меншого сина²⁰⁹.

Гнучкість звичаєвого права передбачає ряд винятків у принципі рівності поділу. С. Пахман називає це як “особые условия”²¹⁰. В. Мухін, аналізуючи спадкування синів по батькові, зазначає, що велика кількість винятків може привести до висновку, що звичаєвому праву більше характерні винятки, ніж правила, хоча, звісно, насправді це не так.

Зафіксовано такі винятки з правила спадкування по батькові рівними долями (рівних часток майна при сімейних виділах):

1. Більшу частину майна отримує той з синів, котрий бере на себе обов’язок доглядати за старими батьками і поховати їх²¹¹. Так, за те, що мати лишилася жити при синові, йому при поділі виділено додаткову восьму частину (Козинський волосний суд, с. Масловка)²¹². На Полтавщині в деяких місцевостях також більшу долю відсуджували тому, хто зобов’язувався сплачувати повинності за покійних²¹³. Вар.: при тотальному поділі батько може лишити собі частку майна “на пропитание” з тим, що вона перейде тому синові, котрий догляне його до смерті і поховає²¹⁴. Дуже часто цим сином виявлявся наймолодший. Батько лишав собі окремо частку землі, хоча жив із молодшим сином, ця земля після смерті батька відходить йому²¹⁵. Траплялися поодинокі випадки, коли цей батьківський ґрунт діпився між синами порівну²¹⁶. П. Чубинський писав, що коли брати поміж собою не можуть дійти згоди, то звертаються до громади, яка присуджує меншому більшу частку або за таким правилом: землю всім братам порівну,

сільськогосподарські зняряддя – меншому²¹⁷. Автор причин нерівномірності поділу не пояснює, можливо, малося на увазі, що менший доглядатиме за батьками.

На Лемківщині "маєток між членами ніколи не ділився на рівні частини. Звичайно, найбільшу частину одержував той син, у якого залишалися жити старі батьки, або той, хто найбільше працював над примноженням маєтку. Найчастіше це був найстарший син"²¹⁸.

2. Судячи із матеріалів судових розглядів, бралися до уваги не лише об'єктивні чинники спорідненості і трудового внеску, а й суб'єктивні, як то: працелюбство і хазяйновитість, моральні принципи (питущий, марнотратний), склад сім'ї (багатодітний чи ні) тощо. П. Чубинський, наводячи кілька прикладів поділу між братами в рівних частках²¹⁹, зазначає, що існував і такий порядок поділу майна поміж братами: "Я – один, мені треба менше, а ти не один, тобі більше. Інші сини одержували менші частини землі, живого та мертвого інвентаря..."²²⁰.

3.1.2. Підстави позбавлення майна (частки майна)

Випадки позбавлення майна можна згрупувати таким чином:

А. Примусовий виділ батьком сина без надання йому його частки майна або ця частка була чисто символічною. Домогосподар має право вилучити з дому непокірного сина або сина-п'яницю без будь-якої винагороди майном²²¹ або дати якусь дрібну частку і вигнати навіть неодруженого²²², хоча за відгукми самих селян, таке відбувається вкрай рідко²²³. П. Чубинський також помітив, що батько може позбавити непокірного сина його частки і "даже до своей смерти лишит дідизни"²²⁴. "Самовольно отделившийся сын лишается права на получение наследства"²²⁵.

В одній судовій справі йдеться про те, що батько, незадоволений поведінкою сина, котрий не допомагав йому, вирішив відписати садибу майбутньому своєму зятю. Щоправда, волосний суд вирішив "не дозволять отцу отчуждать от усадьбы сына, так как он есть первый наследник по нем, со внушением, что не имеет права отдавать сию усадьбу мещанину"²²⁶. Тут не можна однозначно судити, чи рішення прийнято на підставі закону, що ставить на перше місце кровну спорідненість, чи кількаразово повторювана фраза "не віддавати садибу мещанину" захищає принцип: земля повинна належати тому, хто її обробляє (тобто селянину)²²⁷.

Для порівняння: Литовський Статут визначає, що "наследственного имения никто не может отказать завещанием" (розд. 8, арт. 2, п. 1), тобто

навіть за наявності заповіту, де син позбавляється спадкових прав, він вважатиметься недійсним.

Б. Частки спадку позбавляються виділені члени родини. Двічі в одну ріку не вступиш, говорить мудрість. Двічі до поділу не допускаються, твердить звичай²²⁸.

Повна економічна незалежність виділеного сина не тільки не давала права батькові втручатися в його господарчі справи. Виділ повністю відрізував сина від батьківського майна і лишав права на участь у поділі спадку після смерті домогосподаря, хоча російський закон такого не забороняв (ПСЗ Росийской империи, т. X, ч. 1, ст. 998 і 1002).

Це суворе правило поширене не лише в українців. Однак і воно мало свої винятки, які становлять навіть більший інтерес, аніж загальні закономірності.

Подекуди здійснювалися переділи майна, тобто повторний розподіл. В одних місцевостях, скажімо Полтавщини, переділи не допускалися, в інших – допускалися після 2–річного терміну, ще в інших – після 10–літнього²²⁹.

Хоч і є свідоцтва, що сини спадкують, навіть якщо живуть на стороні²³⁰, проте це виняток. Виділений син бере участь по смерті батька в поділі спадщини у випадку, якщо при відділенні не отримав частки²³¹. А з деяких матеріалів неможливо однозначно з'ясувати причину повторного наділення виділеного сина часткою сімейного майна після смерті домогосподаря. Цікавий поворот виявляємо у справі поділу левади, що залишилася від батька, між дітьми. Серед чотирьох повнолітніх синів – один відділений. Він, власне, і подав позов у волосний суд на право користування левадою. У цій ситуації відділений син мав би усунути від поділу левади. Однак суд включив його до числа наділених часткою. Це рішення можна пояснити або а) тим, що ця земля спадкова, а відділення його відбулося на придбаній ним (або його батьком) землі; б) тим, що при виділі йому не надали землю на випас худоби; в) суб'єктивними моментами (могорич, підкуп суддів).

Очевидно, відділений син при цьому включив також 4-х малолітніх дітей (ідеальні долі). Тож леваду поділили на 8 частин (за кількістю всіх дітей), однак при досягненні останньою дитиною повноліття має відбутися ще один переділ: за кількістю душ чоловічої статі (тобто між чотирма). Той брат, який доглядатиме за матір'ю і малолітніми сестрами, буде користуватися і сестриними долями – до досягнення найменшою повноліття. Рішення було прийняте Кам'янецьким волосним судом Чигиринського пов. Отже, в рішенні ігнорується правило неучасті відділеного сина у поділі

батьківського майна, а також враховуються права малолітніх та ігноруються права дівчат у майбутньому як потенційних власниць своїх часток левади, що нетипово²³².

Випадки, коли брати відмовили братові у спадку, а сільський сход або суд призначив йому певну частку, хоча й порівняно нечисленні, проте траплялися регулярно в діяльності волосних судів²³³.

В. У рішеннях волосних судів з території України переважають ті, що засновані на трудовому принципі: сини, які не працювали (зовсім чи тимчасово) на благо сімейного господарства, спадку, або принаймні його частини, позбавляються²³⁴. Найчастіше такими вважалися неодружені сини (брати), які перебували на військовій службі. Дуже багато справ у волосних судах пов'язано саме з позовами відставників у волосні суди з приводу відсудження їм частки батьківського майна. У переважній більшості випадків ідеться саме про спадкову долю, оскільки за життя батька (матері) в родині намагалися вирішити це питання полюбовно. Нерідко причиною небажання братів ділитися з братом-відставником землею є той факт, що, перебуваючи на військовій службі, він не підтримував батьківського господарства своїм "жалованием".

За загальними законами про спадкування, солдат повинен отримати однакову долю з іншими родичами рівного ступеня²³⁵.

Як писав В. Мухін, солдат вважався в багатьох місцевостях "відрізаним куснем", тож не допускався до спадкування²³⁶. Землю чоловіка, який ішов служити у військо, розподіляли між найближчими родичами. При поверненні зі служби, дуже часто солдата позбавляли частки батьківської землі. Тут можна вбачати і трудовий принцип у поєднанні зі звичаєвим принципом давності. Крім того, окремі положення законодавства також можна було трактувати так, щоб не надавати відставникам землю. Так, за ст. 87 "Місцевого Великоросійського Положення", земельні ділянки мають перебувати в користуванні тих селянських сімейств, які користувалися ними на час приведення в дію викупних документів. Отже, якщо в цей час хтось перебував в армії, то при поверненні він не міг претендувати на сімейну власність (батьківщину). Йому, за рішенням громади, повинен був наділятися новий наділ, відповідно до "Положення об отставных и бессрочно отпусковых нижних чинов". І волосні суди, судячи з усього, часто й вирішували питання за скаргами відставників на позбавлення спадщини не на їхню користь, розуміючи, що тривале перебування в армії позбавляло їх можливості бути повноцінними господарями землі, тож не варто подрібнювати заради них і без

того дрібні наділи. При цьому відставники могли покладатися на громаду, яка повинна була виділяти для них якусь ділянку під город.

За опитуваннями, здійсненими Міністерством державного майна у 1848–1849 рр., відставні солдати (нижні чини) при поверненні зі служби отримували від братів рівну з ними частку (8 губерній), думки розійшлися щодо того, чи поділ відбувався за попереднім станом господарства чи за наявним²³⁷.

Так, відставний рядовий Яків Стрельбицький з с. Майдан Госнищевський Летичівського пов. Подільської губернії, позиваючись на племінників (1892 р.), зокрема, пояснює: "После смерти отца моего, еще за барщину, остался полный полевой надел земли в д. Майдан Гоенищеский, а также пять сыновей, между коими я – младший. Между тем старший брат мой Семен, пользуясь нашим малолетством, записал землю на свое имя по уставной грамоте, но по дворному списку мы считаемся все пять душ. Меня в 1865 г. приняли в военную службу, откуда возвратился в 1873 г., в 1876 г. потребовали меня как запасного в армию во время турецкой войны, таким образом я не успел нигде пристроиться и скитаюсь по чужим домам...."²³⁸. Інші брати "пристроились к землям своих жен". Коли ще була жива дружина покійного брата, прохач подав позов, однак волосний суд відмовив йому на основі заборони подрібнення ділянок²³⁹. Відставний рядовий Купріян Гончаров скаржить на своїх братів, які присвоїли, поки він перебував на військовій службі, його майно: 3 бики, корову, 3 дес. наділу, одну третину городу, третину клуні. І хоч усе це його батько заповів йому в присутності священика, волосний суд не підтримав його позов²⁴⁰. Подібною є скарга відставного Андрія Кузьменка на рішення волосного суду. Поки він служив, вся земля його батька перейшла брату, а після його смерті – племіннику²⁴¹. "Без уваги" залишено також скаргу відставного унтер-офіцера із селян с. Мирівки Київського пов. Якова Лопатого на свого рідного брата, який за час його відсутності (військової служби) захопив у своє користування його нерухоме майно, в т. ч. землю²⁴²; скаргу двох братів-відставників Купріянових щодо передачі їхньої землі на час їхньої відсутності односельчанам рішенням Чудновського волосного суду²⁴³. Відставний солдат із селян с. Сангулівки Черкаського пов. Юхим (Ефим) Луговський скаржить на рішення волосного суду і з'їзду Мирових посередників про неприсудження йому половини наділу, що перебуває в користуванні його старших братів і племінників²⁴⁴. Скаржить мешканець с. Мельниківки Черкаського пов. відставний унтер-офіцер Онисим Тараненко на брата свого, Андрія

Тараненка, щодо заволодіння спадковою частиною землі (1891 р.). Поки він служив в армії, той записав на себе землю, за яку до відміни кріпацтва позивач відробляв панщину²⁴⁵.

Немало є й рішень волосних судів, де відставники все ж наділялися часткою спадкової землі²⁴⁶. Підстави для цього такі: а) якщо чоловікові було обіцяно до військової служби рівну з братами частку землі; б) якщо доведено його участь у придбанні сімейного майна до вступу на службу або надання матеріальної допомоги сімейству зі свого "жалованья".

Зафіксовано випадок, коли солдату присуджують навіть більшу частину, аніж братам²⁴⁷, однак, звичайно, це виняток. П. Чубинський наводив місцевий звичай з с. Борисполя: "Сын, отбывающий воинскую повинность, получает при разделе равную с другими часть, кроме того, братья обязаны ему по возвращении отдать отцовскую хату или построить новую"²⁴⁸. В його добірці рішень цивільних справ волосних судів можна знайти такий приклад: Олевський волосний суд Овруцького повіту задовольнив прохання "бессрочно-одпускнуго рядового" Іполіта Ковалевського і відсудив йому половину майна²⁴⁹. Подібні рішення зустрічалися і в інших волостях²⁵⁰. Їх можна співвіднести з законом 1867 р., за яким після вступу новобранця на службу зв'язок його з сім'єю і сільським товариством, до якого він належав, не переривається (Додаток до ст. 141 "Загального Положення про селян", ст. 1), тому зі звільненням у відставку або в безстрокову відпустку солдат знову вступає в права, що належали йому в сільській громаді.

Як бачимо, у практиці волосних судів не існувало однозначного вирішення питання щодо наділення чи не наділення спадщиною відставного солдата. Часто їм належало право на батьківську хату (або її частину)²⁵¹.

Г. Трудовий принцип при виділенні частки спадкового майна, очевидно, є причиною позбавлення спадку (остаточного або тимчасового) малолітніх. Треба зауважити, що рішення сімейної ради або волосного суду щодо тимчасового позбавлення малолітнього його частки зовсім не означає, що через деякий час, коли дитина стане дорослою, не спрацює право давності, за яким особа втратить право на колись забраний у тимчасове користування шматок землі. Адже немає у світі нічого більш постійного, аніж тимчасове.

У спадкуванні малолітніх також немає однозначності. За П. Чубинським, малолітні мають рівну частину з повнолітніми: "Если после родителей остается несколько детей, из коих некоторые малолетние, то старший брат, сделавшись хозяином, ... есть только охранитель наследства в целости"²⁵². Часто спадковий поділ майна робився з розрахунку, що в майбутньому малолітні мають отримати рівну з братами частку. Це підтверджує ряд

рішень волосних судів²⁵³, хоча нерідко траплялося, коли неповнолітнім надавалася менша частка. Так, за рішенням одних волосних судів вони (маються на увазі сини) наділялися нарівні з дорослими (Катеринославська губ.)²⁵⁴, а в інших випадках їм наділяли меншу частину. Так, у Київській губ. і пов. у рішенні волосного суду було сказано: хоча б і належало трьом синам виділити три рівні частки майна (по 1/3), однак найменшому – малолітньому – присуджується 1/5, оскільки він не платить податі²⁵⁵.

А ось в Новоіванівській вол. Павлоградського пов. Катеринославської губ. "імущество делится всегда по числу работников"²⁵⁶, тобто малолітні до уваги не беруться. Хоча категоричне однозначне позбавлення малолітніх їхніх часток – справа виняткова. Частіше відбувалося так: після смерті чоловіка його вдова не мала змоги обробляти землю, а головне – сплачувати повинності. І землю віддавали тимчасово комусь із найближчих родичів (переважно батьковому братові). Поки діти виростили, та земля вже за правом давності так і залишалася у того, хто її ретельно обробляв.

Так, селянин с. Мізяківські Хутори Вінницького пов. Подільської губ. Владислав Трушковський звинувачує свого рідного дядька (брата покійного батька), що той незаконно володіє його землею, яку захопив, поки позивач був малолітнім. Місцевий волосний суд відмовив Трушковському в позові²⁵⁷. Щоправда, тут наклався ще й інший чинник: його мати після смерті чоловіка (батька позивача) вийшла заміж в інше село. Подібна ситуація розглядалася в 1877 р. Мешканка с. Тимкова Ушицького пов. Подільської губ. скаржилася на свого дядька, який заволодів її землею та іншим майном після смерті її батька (земля була записана на ньому), поки вона була малолітньою, а мати вийшла заміж в інше село. Дядько навіть у батьківську хату не пускав племінницю. Волосний суд вирішив залишити у фактичному володінні дядька спадкову землю позивачки, примусивши його виплатити символічну компенсацію: 10 рублів²⁵⁸. Харитина Отлига тимчасово відступила спадкову землю свого чоловіка односельчанину Карпові Лясковському, поки два сини були малолітніми. Один із синів, досягши повноліття, відсудив у Лясковського половину наділу, однак другу половину Полонківський волосний суд залишив у Лясковського, позбавивши прав на неї позивача – другого сина Харитини Отлиги, Микити²⁵⁹. Після смерті чоловіка Мокрина Половець лишилася вдовою з двома доньками на чоловічій садибі і польовому наділі, однак оскільки сама була не в змозі відбувати поміщицькі повинності, то відступила тимчасово землю шурина. Унтер-офіцер запасу селянин Іван Сухиня, що жив у м. Піщанці Ольгопільського пов. Подільської губ., у своєму "прошенні" від 1892 р. згадує з дитинства, як його дядьки після смерті його

батька силою захопили батьківську землю, на яку зараз він претендує: "Когда моя мать с сыновьями вышла орать поле, то означенный племянник перерубил плуг и прогнал нас с поля; моя мать почему-то не искала наших прав, а мне в то время было 5 лет и до совершеннолетия я не имел законного права представлять иск к племяннику моего деда, а по совершеннолетию был взят на военную службу и возвратился лишь только января 1 дня 1890 г."²⁶⁰. Ідеться про шість десятин орної та сінокосної землі, яка належала його дідові, Ларію Сербанському, судячи з усього (зокрема, з прізвищ), це був батько його матері. 15 років цією землею користувався дідів племінник, тобто син дідового рідного брата. Очевидно, тут спрацював ще й принцип переважання патріархальної лінії перед жіночим правом. У своїй скарзі позивач посилається на закон, зокрема ст. 1110, 1112, 11113, 111216 і 1127, Т. X, Ч. 1 Цивільного законодавства, за якими, мовляв, він зі своїми братами Яремою і Опанасом (Афанасием) є прямими спадкоємцями на вищезначену землю, оскільки інших членів низхідної чоловічої лінії немає.

Щоб запобігти позбавленню прав малолітніх на їхні частки, у Полтавській губернії, наприклад, практикувалися переділи у зв'язку з досягненням малолітніми повноліття²⁶¹.

У переважній більшості випадків права малолітніх захищалися після смерті батька (батьків), хоча є й винятки. Так, батько надумав продати садибу; незадоволені повнолітні сини подали в суд і відсудили свої частки майна, а за часткою малолітніх доручили спостерігати старості, щоб батько не зміг її продати²⁶².

У зв'язку з правами малолітніх на майно виникає питання про опікунство. Як буде з'ясовано далі, інститут опікунства у звичайному праві не існував, принаймні в галузі опікунства над майном. Слово "опіка" взагалі рідко фігурує в текстах. Ось виняток: "По подворной описи, приложенной к уставной грамоте крестьян с. Лашуковки Боярской волости Звенигородского у. под № 110, за нашим дедом Тимофеем Павленком записано полевого надела 8 десятин, которые по смерти деда нашего перешли в наследство к моему отцу и его родным братьям Андрею и Феодосию Павленкам, каковой землею они и пользовались по равной части, т. е. по 2 дес. 8000 кв. саж., и по смерти отца моего, когда я и мои братья были еще малолетние, то дяди мои, Андрей и Феодосий, были назначены на наше наследство опекунами и, пользуясь случаем, завладели нашею отцовскою землею"²⁶³ (1894 р.).

Д. При поділі майна і спадкуванні враховувалася працездатність особи. Ось як закон визначав, хто є "роботниками". Так, за Рекрутським Положенням, робітниками (работниками) не вважалися особи молодші 18 і старші 60 років,

а також ті, які страждали різного роду фізичними вадами (сліпі, глухонімі), каліцтвами (безрукі, безногі) або позбавлені розумових здібностей. Подібний принцип характерний і для звичаю. Наприклад, за селянською традицією, недоумкуваті чи ті, хто мав "чорну" (падучу) хворобу, позбавлялися спадкування, оскільки не могли самостійно вести господарства, тож усе життя залишалися на утриманні родичів²⁶⁴.

3.1.3. Повернення майна в кореневу сім'ю

Дане питання має принципову розбіжність у трактуванні законом і звичаєм. Ідеться про такий народний звичай, як повернення майна в сім'ю (кореневу), з якої воно було виділене, хай навіть і примноженого. Причиною повернення зазвичай є смерть особи. Закон трактує цю ситуацію як спадкування по висхідній лінії (якщо майно отримує батько) або по бічній лінії (якщо батько помер, то майно переходить братові або ділиться між братами). Народна правосвідомість бачила цю ситуацію як повернення майна в сім'ю, з якої воно було відділене. Наприклад, якщо помирає виділений син, то його майно повертається у кореневу сім'ю, тобто батькам померлого. Цю ситуацію народ розуміє саме так, а не як спадкування батьків за дітьми, адже майно за походженням всеодно є батьківським.

Тож ми не поділяємо думки В. Мухіна і С. Пахмана, які окремо розглядають розділ "спадкування по висхідній і бічній лініях". Так, В. Мухін²⁶⁵ у праці про спадкове звичаєве право зробив вибірку із матеріалів волосних судів, з якої можна зробити такі висновки: у судовій практиці волосних судів хоч і є випадки спадкування дідів і бабусь, однак вони нечисленні і не дають підстави виводити закономірність; у спадкуванні по висхідній лінії перевага надається батькам перед матерями. Виняток: коли батько помер, матері виділяється частина майна "на пропитание" навіть при наявності нащадків померлого сина; нерідко батьки взагалі не спадкують – це правило дослідник вважає переважним у практиці волосних судів; після смерті заміжньої доньки придане повертається в сім'ю, з якої вона вийшла, тощо. Вижимка зроблена ретельно, однак нормативний підхід цілком нівелює її цінність: спадкування дідусів і бабусь, спадкування батька – це приклади повернення майна (хай навіть і дещо збільшеного) в лоно родини, так само, як і повернення приданого покійної доньки в її корінну сім'ю. Що стосується виділу частки майна покійного сина "на пропитание" матері при покійному батькові²⁶⁶, то цей рідкісний випадок, за народною правосвідомістю, є ніщо інше, як виділ майна на утримання старої матері, що, правда, у винятковій

ситуації. Те, що батьки переважно взагалі не спадкують, – у цьому виявляється особливий правовий і майновий статус вдови в Україні.

За Литовським Статутом, “наследство после детей достається родителям их” (розд. 7, арт. 16). За діючим цивільним законодавством Російської імперії, право спадкування після осіб, що не лишили нащадків, прямо переходить у бічні лінії, тобто, висхідні родичі взагалі не беруть участі в спадковому наступництві. Як виняток: батьки отримують виділене майно для своїх дітей (виділ, дарування чи придане) після смерті останніх (ст. 1142, т. X, ч. 1). Що стосується звичаю, то, за П. Чубинським, у Малоросії майно відділеного бездітного сина надходить до батька, а коли його немає в живих, то до братів, дружина ж переходить на мешкання в ту сім'ю, в яку ввійшло майно її померлого чоловіка, а якщо не захоче, то їй видається тільки її придане²⁶⁷. Однак частіше у бездітних сім'ях дружина спадкує все майно²⁶⁸.

Після померлого брата чи сестри майно ділять між собою брати²⁶⁹. Мається на увазі невідділений брат або ж відділений бездітний. У цьому випадку недоцільно застосовувати нормативний підхід і тлумачити це як спадкування в бічній лінії. Просто якщо син був невідділений, то і його майно (мається на увазі особистого користування) стало складати спільну сімейну власність. Якщо ж він відділений і бездітний, то майно (виділене і, можливо, навіть примножене), за патріархальною традицією, повертається туди, звідкля й було виділене, – у кореневу сім'ю, – стаючи спільним сімейним майном. І на основі цього воно ділиться між братами за загальними правилами.

Тут варто нагадати, що, за народними уявленнями, майно виділяється для нащадків. Якщо рід перервався, майно одинокого родича повертається в кореневу сім'ю, аби перейти іншим продовжувачам роду.

Племінники можуть спадкувати за бездітним²⁷⁰ (самотнім) дядьком також на основі правила повернення майна в кореневу сім'ю при умові перерваності роду. При цьому вони отримують те, що отримав би їхній батько²⁷¹, причому якщо племінників (від одного батька братів) кілька, то все одно вони отримують батьківську пайку на всіх²⁷², тобто діє поколінний, а не подушний, принцип. У цьому випадку майно після смерті власника повертається в корінну сім'ю, а там – ділиться за загальними правилами, як і всі сімейні поділи. На основі трудового права племінник може отримати дядькове майно, якщо жив разом з ним і допомагав у придбанні майна²⁷³. У цьому випадку він спадкує як син-приймак. У Звенигородському та Уманському пов. Київської губ. селяни при опитуванні повідомили, що племінник, який жив у дядька і допомагав йому в господарстві, окрім “батьківщини”, отримав і частку майна дядька.

3.2. "Жіноче право"

Соціальна організація українського села XIX ст. являла собою патріархальний тип. Саме тому права жінок були обмежені порівняно з правами чоловіків – з погляду сучасних юридичних канонів. Передусім це проявлялося в тому, що, коли в правах чоловіків усе було більш-менш чітко визначено, то в правах жінок, залежно від багатьох обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, виявлялася велика кількість варіацій. В. Камінський писав із цього приводу: "Що ж до жінок, то хоча й їх взагалі не усувається від спадкоємства, проте їх право на спадщину непевне й нестале: воно або тимчасове (узуфрукт), або залежить від різних умов, або ліквідується через надання їм посагу, грошей тощо... Окрім того, призначення часток жінкам залежить від близькості їх життя та інтересів до того двору, з якого майна дається їм частка, від відповідного зв'язку з ним"²⁷⁴.

Як ми спостерегли, у стандартному патріархальному варіанті майно переходить по чоловічій лінії в межах одного роду від покоління до покоління. Саме тому чоловік може набувати сімейне майно (або його частку), передавати своє майно нащадкам, втрачати його. Якщо ж він не лишив нащадків, майно повертається в рід.

Що стосується жіночої соціальної групи, то тут усе було по-іншому. За певних обставин, жінка також могла подібно до чоловіка набувати майно, передавати його нащадкам і втрачати його, проте могла й усунути від цих майнових процедур. Стабільним було лише одне її право: право на придане (трансферне майно).

Всі об'єктивні умови, які впливають на частку майна особи жіночої статі під час виділу (спадкового поділу), можна згрупувати таким чином:

1. Юридичні права жінки за звичасвим правом залежали від вікової стратифікації. Її участь у розподілі майна залежала від того, до якої вікової групи вона належала: дівчат чи молодниць, неповнолітніх, дорослих чи перестарілих. Виділ посагу за донькою (сестрою) – це цілком конкретна частка рухомого майна, а часом і нерухомості. Спадкування незаміжньої, однак дорослої дівчини, – це, як правило, ідеальна доля (пай) з обумовленням в усній угоді її права на майбутній виділ у вигляді посагу. Частка малолітньої дівчинки в середній селянській родині взагалі, як правило, не обумовлювалася, до її майнових прав зверталися при досягненні нею повноліття. Спадкування невиділеної заміжньої доньки (при зяті-приймакові) є ідентичним до спадкування невідділеного сина (якщо вважати, що спадкування зятя-

приймака це практично спадкування доньки). Заміжня виділена донька до поділу спадку, як правило, не долучалася. Дівчата, які вчасно не вийшли заміж, могли відділитися від братів або отримати свою долю спадку по батькові.

2. До об'єктивних обставин варто також віднести тип сім'ї, до якої належала особа жіночої статі, тобто те, чи жила жінка у виділеній сім'ї (чоловіковій – для одружених, батьківській – для незаміжніх) чи невиділеній (разом зі свекром-свекрухою або батьком-матір'ю – для заміжніх, дідом-бабою – для дівчат).
3. Доля заміжньої жінки в різних майнових поділах і виділах залежала від того, чи мала вона дітей чи була бездітною. Важливо було, якого віку і якої статі були діти. Стать і вік дітей багато важили при виділі чи спадкуванні вдови-невістки або "солонької" вдови-невістки (тобто дружини сина-солдата) в невиділеній сім'ї.
4. Частка жіночої долі при різних поділах і виділах залежала від особистого внеску жінки в надбання майна в тій чи іншій родині. Так, наприклад, виділ невістки завжди пов'язувався з її посагом, який вона внесла в родину. Враховувався також у різних ситуаціях обсяг заробленого її особистою працею (ткацтвом, шиттям, вишивкою тощо) майна.

Однак найважливішою ознакою жіночого майнового права, на противагу "патріархальному", є актуальність суб'єктивних чинників. Тут, як ні в якій іншій ситуації, виявлялися особисті стосунки, симпатії, антипатії.

3.2.1. Трансферне жіноче майно

Отримання посагу

Це питання частково розглядалося у розділі про жіноче майно, де з'ясувалося, що під материнським майном мали на увазі: 1) її посаг (переважно рухоме майно, худоба, гроші, зрідка нерухомість); 2) особисті речі (одяг, взуття, прикраси тощо), придбані вже в заміжжі; 3) майно, зароблене нею особисто в час заміжжя (переважно гроші, предмети особистого користування).

Про те, з чого предметно складалося придане, можна дізнатися як зі спостережень дослідників, так і з судових справ, в основному, коли йдеться про повернення приданого в батьківську родину після смерті бездітної заміжньої доньки. "Скрыня состоит собственно из двух частей: из "скрыни" и из "худобы", в первую кладут полотно, хустки, рушники, скатерти, карсети,

юпки, свити, баранки и чоботи, т. е. то, что покупается, а не готовится дома...²⁷⁵. Из позовів у волосні суди батьків покійних дочок також можна з'ясувати обсяг приданого. Ось приклад із Селецької вол. (Пружанський пов. Гродненської губ.). Батько дав доньці у придане таке майно: "Холст, тонкое и толстое полотно, три кафтана, одна шуба, перины, несколько подушек, один сундук с разными вещами для женского убора, корова и сорок девять рублей серебром"²⁷⁶. А в Богуславській вол. Канівського пов. за нареченою дали: "три мешка гречихи, две копы ячменя, одна копа проса, полторы копы пшеницы, из вещей: два полушубка и две свитки"²⁷⁷. За спостереженнями А. К. Сержпутовського в с. Лоски Кролевецького пов. Чернігівської губ., скриня – єдине придане, яке отримують українські наречені в селянському побуті. Грошима приданого не дають²⁷⁸. У скрині ж середнього селянина, продовжує він, "70 аршин холста домашнього производства, 10–50 сорочек, 6 юбок из сукманины, кожушок из домашней овчины желтый, несколько головных хусток, рушников, поясов, чоботы, несколько штук ряден, 2–3 рабочие юбки из белого домашнего холста и разные украшения"²⁷⁹. На Поділлі придане полягало в "одежде, рабочем и нерабочем скоте, пчелах, а у более зажиточных и в деньгах"²⁸⁰. На Гуцульщині "віно молододі включало в себе традиційну скриню і, залежно від заможності, щось з худоби, овець, а в багатих сім'ях і частина ґрунту. Натомість в бідних багатодітних сім'ях віно молододі складала лише здобута працею в наймах, заробітчанством скриня"²⁸¹. На Буковині "молоді могли дістати у придане від батьків ділянку землі, корову, подушки, джерги, скатерті, налавники, рушники"²⁸², щоправда, тут ідеться більше про дари батьків зі сторони молододі і молодого. Практично всі записи з Буковини свідчать про надання у придане землі. Ось уривок обряду сватання з Вижниччини:

"Староста. Ми говоримо, що говоримо, а тапер скажемо, чому прийшли. У вас є файна дівка, а у нас – файний хлопець, то, може, ми би їх звінчали докупи.

Г.: То ми не проти.

Батько молодого: А ми би ще хотіли знати, скільки поля даєте своїй доньці.

Батько молододі: Даю 20 пражин. А ви скільки даєте?

Батько молодого: Ми даємо 30 пражин. Так ви, свату, маєте дати ще 10, аби було рівно.

Батько молододі: Ну, та дамо ті 10 пражин, але треба знати, чи наші діти згідні...²⁸³.

На Калущині співали:

Сдогадай ся, мати,
 Що маєш доньці дати:
 Чипець и бавницю,
 Зробим ти молодицю,
 Корову рогату
 І скриню горбату,
 Сім подушок пухових
 И сто золотих готових²⁸⁴.

А на Новгород-Сіверщині в суботу в молодій співали такої:

Частуй мене, муй батенко,
 Я гостю в тебе
 І справ мені дорогий наряд –
 Пуйду от тебе.
 Зеленую суконку по землю,
 Червонії черевички
 Пуд гаплички,
 Керес златний поясочок
 Із мохрами,
 Добреє намистечко
 Із хрестами²⁸⁵.

У Полтавській і Чернігівській губерніях в окремих сім'ях у придане часом давали орну землю, яка належала виключно дружині²⁸⁶. Донька може отримати у придане хату (Чорноострівська волость Проскурівського пов. на Поділлі)²⁸⁷. У Київській губернії також зустрічався цей звичай. Так, у Білоцерківській волості Васильківського повіту тесть дає за донькою "вместо денежного приданого усадебную землю"²⁸⁸. "По Печенежской волости невеста считается тогда вполне "исправна", если она имеет около дюжины рубах, две-три скатерти, от 6 до 12 рушников вышитых, да прочтых около этого, куска 3-4 холста, свитку суконную, две шубы, одну нагольную, а другую чем-либо крытую, куфайку зимнюю и летнюю, "корсет" или два, платков два или три, покрываться и повязываться, кроме того для подвязывания головы в особых случаях шелковые платки, так называемые "гарнитуровые", три-четыре рядна и столько же рядюг (одеяло из ключев грубой работы) и затем одну или две подушки вроде небольшой перинки (из прочих перьев, нередко из куриных). Таково приданое посредственной семьи"²⁸⁹. А. Крестер, описуючи придане наречених Полтавської та Чернігівської губ., перераховує: "Що ж до посагу, то в наших джерелах є вказівка на його склад: до

нього можуть увиходити якнайрізноманітніші речі с/г, спорудження, худоба, інвентар, призначені бути за фонд на те, щоб покривати витрати шлюбного життя²⁹⁰. "Головні складові частини посагу – це корова й скриня з оджею, іноді (добре) намисто. До складу оджеї входять: кожушанка (жіночий кожух), хустки, сорочки, спідниці, рушники, скатірки та інші речі жіночого вбрання та хатнього вжитку. Як обернути на гроші, ці речі мають ціну від 200 до 400 карбованців, ба й більше, зважаючи на заможність того, хто приймав. Звичай, що за ним приймачки, виходячи з двору, землі не дістають, часом змінюється. Деколи, як виняток з загального правила, прийнятим до двору жінкам, що з двору виходять, дають часом землю, як буде ласка голови двору, в додаток до посагу. Звичай цього не боронить"²⁹¹. В. Мухін з цього приводу писав: "Назначение в приданое недвижимого имущества составляет в настоящее время большую редкость в крестьянском быту. По крайней мере, в Трудах Комиссии нам встретилось всего лишь пять примеров подобного рода"²⁹². Із цих п'яти прикладів – чотири з України: доньці у придане дано дерев'яний дім²⁹³, орну ниву²⁹⁴, козацьку землю²⁹⁵, половину садиби²⁹⁶. А ось приклад з Київського Полісся з початку століття: в одній сім'ї незаміжня донька завагітніла, а хлопець, з яким вона гуляла, сказав: "Як дасть батько землю, то возьму (тебе), а ні – то піду шукати собі іншу" – то батько каже: "То бери", і вони одружились"²⁹⁷. Інша ж респондентка з цього регіону переконана, що всім донькам давали землю: "Земля ж усім даєцца. Я ж тобі розкажую: ти пошла замуж – тобі й земля. Да, да... Хто ж без землі, як колись жили тільки з землі, дак шо ж би люди робіли без землі?"²⁹⁸

А ось придане доньки з чумацької сім'ї: "Як одружився я з його дочкою, то взяв за нею два чумацьких вози з волами й добром, геть і шкурами повкривато, ще й клумак намиста, що в лісі Любченковому він був викопав"²⁹⁹. У дореформеній Росії був звичай, за якого пани наділяли приданим своїх дворових дівчат. "Трохиме, сватай у мене Маріку, я тобі даю плуг, худоби пару волів, троє коней, корову з телям, свиню з поросятами, пару овечок, курку, гуску, качку, кожуха, свитку – все захочеш, що полагається в хазяйстві. І приходь, Трохиме, в суботу, запрягай воли й коні і забирай все, а в неділю їдь до церкви, повинчайся та й будеш хазяїнувати"³⁰⁰.

Практика надання "поля" у придане була поширена на західноукраїнських землях, про що свідчать такі фольклорні зразки:

Котра гора креміниста,
то та лупається,
Котра дівка поле має,
то та віддається³⁰¹.

На Запоріжжі "приданное от родителей дается по их произволу, а братьями по согласию с сестрами"³⁰².

Донька, що вийшла заміж без батьківської згоди (батьківського благословення), позбавляється посагу³⁰³.

За звичаєм, після смерті батьків дівчину наділяють посагом брати. Литовський Статут (розд. 5, арт. 3, п. 1) та "Права, за якими судиться малоросійський народ" (розд. 10, арт. 12) також обумовлюють це правило.

У Могилівській губ. у місцевості проживання литвинів, "если же при внезапной смерти отца остаются сыновья неразделенными и сестры неотданными в замужество, то мать, при отделе от сына или при выдаче дочь в замужество, распределяя имущество, всегда оставляет или дает в приданное дочери половинную часть против сына"³⁰⁴, однак ні хати, ні клуні, ні інших господарських будов не передає, бо це припадає виключно синам.

За "Систематичним зведенням юридичних звичаїв Полтавської губ.", брати після смерті батьків зобов'язані дати придане своїм сестрам приблизно таке, яке отримала сестра, що вийшла заміж при житті батьків. Батько дає придане доньці на власний розсуд. У Золотоніському пов., якщо брати не в змозі дати сестрам придане, яке отримала сестра, що вийшла заміж при батькові, то брати мусять виділити їй 1/4 частку майна; в інших місцевостях того ж повіту доньки нічого не отримують із нерухомості. Однак, судячи з різних джерел, у тому числі фольклорних, процедура надання посагу сестрі братами ставала великою проблемою. Як писав В. Тарновський, "братья редко дают невыделенным при жизни родителей сестрам земли, а большею частию наделяют их произвольно движимостию"³⁰⁵.

Посаг у родині чоловіка (свекра)

Це питання вже було частково висвітлене в підрозділі "Трансферне майно". У родині чоловіка або свекра придане дружини (невістки) має амбівалентний характер: воно може вважатися власністю сімейною, а може і її індивідуальною власністю, та й то символічно: звичайно, чоловік не мав права без згоди жінки розпоряджатися її майном. Та й жінка без чоловіка не могла самовільно продавати "свої" речі. Те, що майно, отримане у придане, називалося "жінчиним", не має ніякого гендерного підтексту. Просто у придане, як правило, входять предмети суто жіночого користування (т. зв. "бабське" майно). Що стосується худоби, то, як правило, дівчині давали молочну худобу, за якою вона ж і доглядала в сім'ї чоловіка (свекра). Що стосується "нежіночого майна" (воли, коні, земля, господарчі будови,

хата), то вони ставали предметами спільного користування, і прикметник "жіноче" до цього типу майна вказував лише на походження, а не на юридичний підтекст.

Отже, в українській традиції зустрічалися такі варіанти звичаїв, пов'язаних з наданням нареченій посагу:

1. Придане становить індивідуальне майно жінки. Вона має право розпоряджатися ним одноосібно: як тим, що наділили її батьки, так і тим, яке вона заробила сама. Право користування її майном поширюється на інших членів родини, до якої вона вступила через шлюб, однак лише з її дозволу. Про наявність цих звичаїв свідчать матеріали з Полтавщини, Слобожанщини, Київщини і Катеринославщини, де в рішеннях волосних судів таке право визнається³⁰⁶. Цей звичай фіксувався також на Волині (Дубенський пов.)³⁰⁷. Земля, що надійшла у вигляді приданого, належить виключно жінці.
2. Придане є індивідуальним майном жінки, однак вона не має права розпоряджатися ним без згоди чоловіка³⁰⁸. Тобто право користування її приданим поширюється на всю родину. Цей звичай, що побутував на Полтавщині та Чернігівщині, певною мірою ущемляє права жінки на своє майно. Однак "компенсується" тим, що й жінці щодо чоловікового майна даються дещо ширші права. Так, без її згоди в цій же місцевості чоловік не може відчужувати нерухомість, закладати тощо³⁰⁹. А. Кристер, який наводить ці звичаї, вважає, що подільність на "жіноче" і "чоловіче" майно (у сенсі – хто що приніс у сім'ю) існує, хоча спостерігається взаємокористування і взаємопорядкування як рухомим майном, так і нерухомістю³¹⁰. На початку ХХ ст., за спостереженнями дослідників, індивідуалізація майна жінки була цілком конкретною: "Невістка, що вступила в двір, привела з собою, як посаг, корову. Хоч оця корова обслуговує як молочна худоба не тільки ту особу, яка цю корову привела, а й увесь двір, до складу котрого вона ввійшла, і утримують оцю корову засобами всього двору, проте більшість місцевих звичаїв України встановлює те начало, що така корова належить одноособово тій невістці, що ту корову привела"³¹¹.
3. Придане після укладення шлюбної угоди передається в сімейний фонд і головний розпорядник (глава сім'ї) має право розпоряджатися ним на свій розсуд. На Поділлі, в Літинському пов., за спостереженнями М. Данильченка, придане жінки, котра виходить заміж уперше, "поступає в загальну суму і складає спільне майно"³¹². У Полтавській губернії опитувані однозначно твердять: "Муж при жизни жены рас-

поряжається как полный хозяин имуществом ее недвижимым и движимым (скот, овцы и проч.)³¹³.

4. Придане приймака, як правило, лишається індивідуальною його власністю в господарстві тестя, хоча останній має право користування цим майном. Традиційно, "майно приймака, яке він приніс до двору, куди вступив через одруження або за договором, і майно голови двору, що було в дворі перед приймацтвом, за звичаєм, не вважається за спільну власність усіх членів двору, а визнають за майно особистого користування кожного з них. Отож, коняка, корова, віз, будинки – за звичаєм завсіди лишаються власністю того, кому вони належали перед приймацтвом"³¹⁴. Ця інформація вже стосується перших десятиліть ХХ ст., однак її можна цілком поширити і на попереднє століття. Є. Єзерський вважав, що звичай і закон дивилися на спільну та індивідуальну власність по-різному: "За законом, до спільної власності входять будинок, коні, худоба, інвентар, незалежно від того, коли й хто ці речі придбав і до чи після вступу приймака в двір... Так дивиться на ці речі закон, і треба щодо них визнати, що поділ їх між господарем і приймаком на "твоє" та "моє" неприпустимий і законіві суперечить"³¹⁵.

Передача (поділ, виділ) трансферного майна

Одним з найцікавіших проявів жіночого права в Україні було спадкування після матері і розподіл жіночого (материнського) майна під час сімейних поділів. На думку В. Камінського, "розподіл двору звичайно базується на тому погляді, що це майно становить спільну власність родини; у процесі розподілу майно батькове від майна матириного не відмежовується. Виняток становить одяг, скриня і те, що мати набула та вважає за свою власність: вона дає все це тому, кому хоче; так само вона розпоряджається і своїм посагом, що його вважає звичай за персональну власність жінки"³¹⁶.

За цивільними законами Російської імперії, низхідні обох статей спадкують цілком однаково і по батькові і по матері (т. X, ч. 1, ст. 1127 і 1130). Що стосується звичаєвого права, то тут спадкування після батька і після матері має суттєві відмінності: перша – спадкування після матері не базується на трудовому принципі, як після батька; друга – тут переважає жіноча лінія.

У цьому підрозділі можна також виділити кілька підваріантів: материнське майно спадкують (отримують при виділі):

- а) лише доньки;

- б) доньки і сини;
в) тільки сини.

Серед цих варіантів найбільш стабільний і, відповідно, архаїчний, тобто класичний звичаєвий варіант – це перший. Пов'язаний він із тим характерним для народної звичаєвої культури правилом, за яким доньки після батьків не спадкують. Отже, за загальним принципом справедливості, материнське майно переходить до доньок.

Однак у ХІХ ст. навіть у межах однієї губернії в цьому плані існувала величезна різноманітність звичаїв. Так, за “Систематичним зведенням юридичних звичаїв Полтавської губернії” материнське майно на Полтавщині в основному ділиться як між синами, так і між доньками. Виняток становлять свідчення із Миргородського, Переяславського та Роменського пов., де вважалося: якщо сини отримують спадок від батька, то материнське добро поступає тільки до доньок (тобто як компенсація за позбавлення дівчат спадку по батькові). Якщо в Кременчуцькому пов. материнське майно повністю розподіляється між доньками, то в Полтавському пов. у випадку, якщо доньки видані заміж при житті батька, материнське майно поступає тільки синам³¹⁷. А. Кристер щодо долі посагу після смерті дружини на Полтавщині та Чернігівщині писав, що він переходить дітям, а в разі відсутності дітей повертається до жінчині родини (якщо шлюб тривав недовго) або ж припадає чоловікові за давністю чи як компенсація витрат на похорон³¹⁸. Суперечливість даних з різних місцевостей Полтавщини свідчить тільки про одне: про відсутність єдиного стабільного правила.

Сини материнське майно переважно отримували в таких випадках: а) якщо в матері не було дочок; б) якщо це нерухомість (хоча не завжди).

Отже, розглянемо всі варіанти.

1. “Жіноче майно” (одяг, постіль, полотно, начиння, прикраси тощо) в усіх сільських культурах переважно переходило донькам. Це не стільки звичаєва, скільки функціональна риса. Тож не дивно, що в українців, як і в інших народів, донька спадкувала рухоме майно матері: “После отца наследуют только сыновья, а дочери наследуют только в движимом имуществе от матери” (Катеринославська губ., Ново-Московський пов.)³¹⁹; подібні правила існували і в інших місцевостях: зокрема, у Валківському пов. на Харківщині “дочь получает все оставшееся после матери, напр., холсты, платье, и братья в разделе этого имущества не участвуют”³²⁰, хоча материні гроші й худоба діляться порівну з синами. У Золотоніському пов. Полтавської губ., “после матери наследуют только дочери всю материнскую часть ее приданого, сыновья же в имуществе матери ниче-

го не наследуют³²¹; “по отношению к наследованию различается всегда имя отцовское и материнское; материнским именем считается приданое ее, холсты, женская одежда; имущество это, за редким исключением, переходит все к дочери³²². Ось ще приклади з Полтавщини: “По смерти матери все имущество, движимое и недвижимое, идет в собственность дочерей³²³. У Кременчуцькому пов. Полтавської губ. “при наследниках мужчинах и женщинах одежда женщины и вещи, составляющие принадлежность женского хозяйства: полотно, нитки и проч. наследуют непременно женщины³²⁴. На Поділлі “обыкновенно все женское хозяйство поступает к дочерям и даже многие матери заботятся при жизни своей, чтобы по смерти их осталось имущество дочерям³²⁵. У Київській губернії “дочери получают лишь то, что осталось после смерти матери³²⁶. “Комісія по перетворенню волосних судів” також засвідчила переважне спадкування жіночого майна по жіночій лінії³²⁷.

2. Материнське майно отримують у спадок чи у виділ як доньки, так і сини. На Полтавщині в одних місцевостях мати може виділити зі свого приданого частину майна на доньку, в інших це не практикувалося³²⁸. У багатьох свідченнях вказується, що доньки спадкують по матері, якщо немає синів, усуваючи при цьому всіх висхідних і бокових родичів³²⁹.

Це правило співвідносне з Литовським Статутом (розд. 5, арт. 14, п. 1).

3. Материнське майно іде виключно синам (і в спадок, і у виділ). Так, у Звенигородському пов. Київської губ. зафіксоване правило, за яким майно, придбане матір'ю, переходить до синів “даже в таком случае, если они выгнали ее из дома”, а доньки з материнського майна нічого не отримують³³⁰, “после смерти матери имущество ею самою приобретенное делится поровну между сыновьями, дочери ничего не получают³³¹. Усунення доньок від спадкування по матері зафіксовані “Комісією з перетворення волосних судів” на Полтавщині³³².

Щодо нерухомості, то, як зазначав С. Пахман, у тих місцях, де доньки включаються в долю нарівні з синами, материнську нерухомість вони не успадковують (Київська губ., Звенигородський пов.)³³³; а там, де цього звичаю немає, доньки можуть успадковувати не лише рухоме майно від матері, а й материнську нерухомість.

Статус жінки в ланцюжку “жінка – земля” змінювався відповідно до конкретно-історичних умов. Узяти хоча б великі внутрішньоміграційні рухи XVII–XVIII ст., які супроводжувалися українським звичаєвим осадним (народно-колонізаційним) правом (“займанщиною”). Багатоземелля, природно, сприяє тому, що при відповідному статусі жінки у патріархальному

суспільстві жінка (вдова, донька, сестра) могла претендувати на землю при виділенні їй посагу, при поділі майна за життя домогосподаря або після його смерті. Натомість малоземелля призводило до зменшення земельних ресурсів, і, відповідно, частка жінки на землю врізалася. Так само розвиток буржуазних відносин у сільському господарстві, зокрема, після Столипінської аграрної реформи, зміни в офіційному законодавстві та інші чинники сприяли тому, що доньки, виходячи заміж, наділялися землею при умові забезпеченості нею (тобто землею)³³⁴. Отже, права жінки (дружини, доньки, матері, сестри тощо) за звичаєвим правом у питаннях власності не були стабільними, а варіювалися як у синхронічному (в межах конкретної родини, конкретної місцевості), так і діахронічному вимірах (на різних історичних етапах по-різному). Там, «де ми бачимо... визначені долі спадкування жінок, там можна бути впевненим, що народні звичаї зазнали впливу мирових посередників як провідників правил X тому в побуті селян»³³⁵.

Є свідчення про те, що жіноче майно від матері ділилося лише між доньками, а гроші, земля (що бувало дуже рідко) тільки між синами³³⁶.

У деяких випадках стать дитини при спадкуванні по матері є несуттєвою: на перший план виходять обов'язки доглянути матір до старості і поховати³³⁷. Це стосується передусім тієї частки майна, яка дістається їй після смерті чоловіка при цілковитому поділі.

Крім того, виключне право спадкувати по матері мали її позашлюбні діти.

У зв'язку з проблемою переходу (виділу, поділу) материнського майна постає запитання: а яка роль у цьому чоловіка? Це питання є одним із найскладніших щодо узгодження з попередньою інформацією; зокрема, – з численними свідченнями про першочергову приналежність саме чоловіка до жіночого майна. Тут є значна різноманітність свідчень, котрі, як з'ясовується при пильнішому вивченні, більше відрізняються між собою у зв'язку з термінологічними неточностями, а не по суті. Всю інформацію, на перший погляд таку суперечливу, можна узгодити постулатом про спільну сімейну власність. Жіноче майно, при всій його статевій специфіці, все одно складає спільне сімейне майно, яким після смерті дружини розпоряджається її чоловік. «Муж по смерти жены большею частию владеет ее именем, не отдавая материнского детям»³³⁸. Це ж саме майно «працює» на спільне сімейне господарство доти, поки не відбудеться виділ сина чи доньки або цілковитий сімейний поділ. І саме тоді, тобто при тому чи іншому виді поділу, вступають у дію попередні звичаї, а саме – пріоритет доньок при спадкуванні материнського майна.

Узагалі після смерті дружини чоловік при дітях стає, як правило, розпорядником материнського майна, яке є спільною сімейною власністю, хоча й специфічною. Велике майно відразу ж після смерті матері не ділиться поміж усіма, а продовжує "працювати" на сім'ю, на господарство до чергового виділу з сім'ї сина або доньки. Розподіляються (або можуть розподілятися) лише дрібні речі, предмети особистого користування.

У питанні про відношення чоловіка до майна покійної дружини важливі такі ж чинники, як і у випадку спадкування жінки по чоловікові, а саме: наявність дітей, у бездітних подружжях – давність шлюбу. У певних випадках майно дружини в бездітному подружжі поверталось в тестеву сім'ю.

У виняткових ситуаціях (розпад шлюбу при житті подружжя), як уже вказувалося вище, на Полтавщині справи вирішувалися таким чином: якщо дружина покине чоловіка, то він має право лишити у себе придане. Якщо ж чоловік прожене жінку, то він повертає їй її посаг³³⁹.

На думку В. Мухіна, існує суперечність між звичаєм і правом у правах спадкування чоловіка після жінки, зокрема закон визнає значні права чоловіка не лише стосовно майна жінки, а й майна тестя (т. X, ч. 1, ст. 1151, 1153, 1154)³⁴⁰.

Доля жіночого майна в бездітному шлюбі

Повернення жіночого майна в її кореневу сім'ю відбувалося за умови смерті жінки-дружини, бездітності й нетривалості шлюбу. Це характерно як для звичаю, так і для закону. Литовський Статут (розд. 5, арт. 2, п. 2 і 6; арт. 19, п. 1; розд. 7, арт. 16) і "Права, за якими судиться малоросійський народ" (розд. 10, арт. 16, п. 1) визначають це правило. З цього ж приводу П. Чубинський писав: "В обычаях малороссов принято так: если девушка выходит замуж, имея приданое, и проживши с мужем год-два, умирает, не оставяя по себе детей, тогда родители умершей требуют у зятя возврата всего того имущества, которое было дано за их дочерью в приданое"³⁴¹. М. Данильченко щодо подільських звичаїв пише: "За смертю замужней дочери бездетною, по требованию родителей или родственников, свадебные подарки и приданое, оставшееся в целости, возвращается в тот дом, откуда взята была умершая жена"³⁴². Це положення не є суто українським і суто звичаєвим. Воно має, так би мовити, універсальний характер. Так, "Права, за якими судиться малоросійський народ" (розд. 10, арт. 6, п. 4) долю приданого жінки, яка померла бездітною, визначають так: "А если бы жена приданного своего никому не записала и детей от

мужа умершого не имела... тогда оное приданное ея возвращено быть имеет в дом или в род той, из которого вышла...”.

За “Систематичним зведенням звичаїв Полтавської губернії”, майно бездітної повертається її батькам або родичам, окрім набутого при житті в сім’ї чоловіка. При цьому в Полтавському пов. приплід худоби лишався на користь чоловіка; часом придане бездітної лишається чоловікові як компенсація за похорони. У Золотоніському пов. зазвичай вважалося, що, коли дружина прожила з чоловіком понад п’ять років, то й тоді (при бездітності шлюбу) майно лишається чоловікові. А в Миргородському повіті опитування з’ясувало, що для того, щоб придане лишилося у чоловіка, шлюб повинен тривати не менше десяти років. У Зіньківському пов., незалежно від тривалості шлюбу, придане бездітної покійної заміжньої доньки поверталось батькам. Якщо дружина самовільно йшла від чоловіка, чоловік має право утримати у себе її придане. Якщо ж чоловік виганяє жінку, він повинен повернути її придане³⁴³.

За матеріалами волосних судів, якщо дітей беруть на виховання родичі покійної дружини, то її майно, природно, повертається їм³⁴⁴, а взагалі майно лишається в чоловіка до перебування дітей у домі³⁴⁵. Якщо шлюб бездітний, однак тривалий, посаг лишається вдівцеві, якщо шлюб бездітний і нетривалий – повертається в жінчину родину; якщо ж доведено “амортизацію” майна чи покриття ним витрат на похорон жінки, то лишається чоловікові³⁴⁶. Завжди лишаються у чоловіка постіль і образ, яким благословляли її батьки на шлюб³⁴⁷, приплід худоби³⁴⁸. Часом право вдівця дуже подібне до права вдови, якій дозволяється користуватися чоловіковим майном, поки не одружиться (Київська губ., Радомишльський пов.)³⁴⁹.

Стосовно майна, заробленого жінкою у шлюбі, то тут єдиного звичаю не існувало. Волосні суди приймали рішення спорадично, віддаючи перевагу, проте, жінчиній (судячи з кількості випадків) родині. Отже: а) після смерті заміжньої доньки придане повертається в сім’ю, з якої вона вийшла, і конкретніше: переважно батькові³⁵⁰, причому не лише придане, яким він її наділив при виході заміж, а й її особисте майно, нажите у шлюбі; б) майно, зароблене у шлюбі, в будь-якому разі лишається в сімейному користуванні (це часто називається “відходить чоловікові”)³⁵¹.

Щодо успадкування матір’ю, то таких даних по українських губерніях немає³⁵², однак є поодинокий цікавий приклад повернення майна: після смерті заміжньої доньки її майно відходить не матері, а тітці – на підставі того, що мати після смерті чоловіка вступила в новий шлюб, отримавши при цьому свою вдовину частину, а крім того, скористалася дечим із

рухомого майна, що залишилося після сина³⁵³. У прикладі не вказується, якій саме тітці віддається майно, однак, судячи з усього, батьковій сестрі.

А ось приклад із практики волосних судів: "Волостной суд разбирает дело по жалобе козака м. Пещаной, проживающего в селе Дмитровке, Федора и жены его Марии Дахновых на тестя первого (а последней родного отца) отставного унтер-офицера Стефана и жену его Евфросинию Яцуновых, за недачу оставшихся после смерти матери Дахновой разных вещей, именно: "1 "кобеняка", 1 юпки, 1 "кожушанки", большого нательного тулупа, 2 рушников, одной скатерти, и за выпеснение из материнского дому, а также недопущение ко владению их никаким материнским имуществом..."³⁵⁴. Волосний суд постановив: "Так как ответчик Яцун пристал "в приимы" на все ее имущество, то предоставит жалобщикам Дахновым право проживать в доме, оставшемся после смерти матери их беспрепятственно, а если Дахновы пожелают перейти на свою собственность на жительство, то Яцуновы должны дать Дахновым комору, находящуюся ныне около избы, в которой они жительствоуют, для постройки себе таковой на материнском грунте, равно из рогатого скота одну телку, а также из одежды одну "кожушанку", 2 подушки, 1 "рядно", 1 суконную юпку й "кобеняк", 1 скатерть и 1 рушник, а последнее имущество оставить в распоряжении по жизнь отца жалобщиков солдата Яцуна, а по смерти его, Яцуна, разделить оное на две равные части между Дахновою и сестрою ее"³⁵⁵.

Порівнюючи звичай і закон у плані спадкування чоловіка за дружиною, В. Мухін писав: "Наш действующий закон, подобно иностранным законодательствам, французскому, итальянскому, австрийскому, саксонскому и другим, не делает никакого различия в объеме взаимных наследственных прав супругов и дает как жене после мужа, так и мужу после жены одинаковое право на получение так называемой указной части, состоящей из 1/4 части движимого и 1/7 части недвижимого имущества умершего супруга (т. X, ч. 1, ст. 1148, 1153)"³⁵⁶.

У селянському побуті XIX ст. досить часто траплялися випадки визнання шлюбу недійсним. Так, за свідченням А. Кристера, у Чернігівській та Полтавській губ. доля посагу при цій ситуації вирішувалася так: якщо провина була чоловікова, то він повертав увесь посаг дружині, якщо ж жінчина, то посаг відходив чоловікові³⁵⁷.

Майнові права доньки в батьківській родині

У цьому підрозділі будуть розглянуті майнові права осіб жіночої статі (доньок) в родині домогосподаря (батька). Як зазначено в попередньому

підрозділі, єдине стабільне невід'ємне право особа жіночої статі в батьківському домі мала на посаг (придане). Окрім цього, доньки могли брати участь на тих чи інших підставах у спадкових поділах.

А. В українській селянській традиції одружені виділені доньки, так само, як і одружені виділені сини, зазвичай, не спадкували, оскільки вони вже отримали свою частку під час виділу (у випадку з доньками – через посаг). Як зазначав В. Мухін, у галузі спадкування дочок якраз і виявляється відмінність звичаю від офіційного права. “Усвоенное искони предпочтение в наследовании после отца сыновей перед дочерьми проводится в обычае с такою настойчивостью и последовательностью, что замена его другим, хотя и более справедливым... принципом справедливости едва ли может рассчитывать на успех тем более, что этому не благоприятствуют и самые условия экономического строя крестьянской жизни”³⁵⁸. Він справедливо зазначає, що це привело б до подальшого роздрібнення і без того дрібних селянських господарств.

Якщо зазирнути ще далі в давнину, то з'ясується така картина: “Руська Правда” щодо селян-смердів визначала: “Аже смерд умрет без дети, то задница князю; аж будут дщери у него дома, то даяти часть на не, аже будут замужем, тоне даяти части им”; що стосується бояр, то тут ситуація прямо протилежна: “Аже в боярах либо в дружине, то за князя задница не идет, но аже не будет сынов, а дщери возмут”, тобто ми бачимо, що і в давні часи існувала пропорція: чим більший достаток у сім'ї, тим більше прав мають жінки. Російське законодавство з 1628 р. виключало право доньок спадкувати за батьком, і це пояснюється тим, що в московський період “збирання руської землі” уряд, роздаючи землі за службу, переважно військову, намагався зберегти володіння землею саме за тими особами, які несли службу, тобто за чоловіками³⁵⁹. Однак пізніше був виданий указ від 17 березня 1731 р. щодо помісного землеволодіння про право спадкування доньок при синах.

На думку сучасних дослідників, “коріння традиційної нерівнозначності споріднення за чоловічою та жіночою лініями слід, очевидно, шукати ще в ленній системі”³⁶⁰.

Випадки включення дочок у число спадкоємців почастишали в другій половині XIX ст. під впливом чинного законодавства. За законом, кожна донька при живих синах, тобто сестра при братах, отримує з усього спадкового майна – як після батька, так і після матері, – 1/14 частину нерухомого майна і 1/8 рухомого, або так звану указну частину (т. X, ч. 1, с. 1130). До реформи випадки наділів сестрам практично не зустрічалися. Незважаючи на це,

волосні судді користувалися законом далеко не завжди і не всюди. Більше того, за спостереженням дослідників, волосні суди досить неохоче підтримували претензії доньок на батьківський спадок при синах³⁶¹.

Заміжні доньки усувалися від спадкування навіть тоді, коли донька лишалася по смерті батька-вдівця єдиним нащадком. Так, Гусаківський волосний суд прийняв рішення, яке залишив у силі Умансько-Звенигородський з'їзд Миркових посередників, щоб земельний наділ, який лишився після смерті Василя Шахрая, мешканця с. Кобринове Звенигородського пов., перейшов не єдиній його доньці (прохачці) Пелагії Халупі, а її дядькові (тобто братові її батька) Михайлові Шахраю³⁶². До речі, подібний випадок розглядає О. Леонтьєв у своїй праці "Селянське право". Він писав, що у випадку смерті домогосподаря-вдівця, що має заміжню доньку, все його майно переходить його брату (навіть відділеному), хоча звичай вирішив би цю справу на користь доньки³⁶³. Як бачимо, Гусаківський волосний суд вирішив справу за законом.

Б. Доньки спадкують подібно до синів, якщо братів у них немає. Тоді ж спрацьовує принцип рівності доньок перед батьком. У цьому випадку батьківське майно ділиться на рівні частини між доньками, на малолітніх припадає однакова з дорослими сестрами доля³⁶⁴. Єдинокровні доньки (народжені від одного батька різними матерями) спадкують рівними частками³⁶⁵, але незаміжнім віддається перевага перед заміжніми³⁶⁶. Останні взагалі часто виключаються з долі або отримують менше.

Ось приклад: волосний суд переділяє майно, яке перейшло одній із сестер за батьківським заповітом, на користь іншої сестри. Селянка м. Івниця Житомирського пов. Єва Данько повідомляє у своїй скарзі, що батько "по завещанию" наділив її кількома ділянками землі, якими вона користувалася зі згоди рідного брата, Сімеона Мостипаки, до 1887 р. "беспорно". Однак у 1887 р. її рідна сестра подала на неї позов на наділену батьком землю, і волосний суд відсудив тій половину її землі, незважаючи на те, що сестрин чоловік має свій ґрунт і власність³⁶⁷.

Марія Костенко, по чоловіку Царенко, селянка з містечка Обухова Київської губ. і пов., пише у своєму листі про те, що батько з матір'ю прийняли її чоловіка Івана Царенка до себе "на господарство" з тим, щоб доглядати їх до смерті, а після смерті поховати, за це обіцялося віддати доньці з приймаком усе рухоме й нерухоме майно (садибну і польову землю з будовами). Молодша сестра, вийшовши заміж, отримала у придане бика і корову, які продала за 70 рублів, а тепер претендує на половину нерухомого майна, що

перейшло у спадок від батька її сестрі. Волосний суд відсудив молодшій сестрі третину польової землі. З'їзд Миркових посередників відмінив це рішення і повернув справу до волосного суду. При повторному розгляді волосний суд відсудив молодшій сестрі вже не третину, а половину садибної і орної землі, порушивши при цьому ст. 97 "Загального Положення про селян", ст. 167 "Положення про викупи", "а також мненія государственного совета"³⁶⁸.

У вийтівській книзі с. Ладжина є запис (конкрипція): "По смерті Павла Пигла 11 травня 1793 р. ми, що нижче підписалися, приступили до опису маєтку померлого. Оскільки він не лишив розпорядження з приводу цього, ми приступили до поділу його маєтку. Після вирахування певної суми на різні витрати, пов'язані з погребом (похованням) померлого, решту грошей вирішили поділити між його донькою Агнешкою (старшою) і Катажиною (молодшою). Коли Агнешка виходила заміж, за нею дали одну корову, а Катажина, виходячи заміж, отримала ялівку. Тепер його господарка, що лишилася при Ядвізі Пиглі, має поділитися навпіл"³⁶⁹.

Щодо спадкування незаміжніх доньок при братах, то тут, судячи з матеріалів, однієї генеральної закономірності не було, в кожній місцевості існувало якесь одне загальне правило, з якого, однак, завжди були численні винятки, про що свідчать, зокрема, рішення повітових судів. Відношення жінки до спадку пояснюється тим, що "не кровна спорідненість, а належність до господарчого союзу – сім'ї – визначає право спадкування низхідних. Право мають ті, хто буде і надалі належати до господарчої спілки, тобто особи чоловічої статі"³⁷⁰. Ця думка щодо української специфіки більше стосується не вдів, котрі, як ми спостерегли, часто ставали правонаступницями по чоловікові, а неодружених доньок. Доньки (в класичному варіанті) не наділяються землею, оскільки земля має лишатися в сім'ї. За визначенням І. Оршанського, якщо селянин заперечує спадкові права доньки і сестри при батькові і братові, то тільки тому, що вона зазвичай або перейшла, або повинна перейти в чужу сім'ю, внаслідок чого її наділ втрачається³⁷¹.

Литовський Статут (розд. 5, арт. 2, п. 1–2) і "Права, за якими судиться малоросійський народ" (розд. 10, арт. 12, п. 1–2) визначають, що після смерті батька доньки при одруженні отримують у посаг рівно стільки, скільки отримала старша сестра, коли виходила заміж, а взагалі сестрам (скільки б їх не було) положена четверта частина батьківського майна при братах.

За звичаєм:

1. Неодружені незаміжні (невиділені) доньки після батька не спадкували. Це більш архаїчний варіант звичаєвої традиції, не спотворений запозиченнями із закону.

За матеріалами, зібраними Міністерством державного майна Російської імперії у 1848–1849 рр., доньки зі спадщини мають лише безсумнівне право на придане (в деяких місцевостях обумовлюється їхня доля: Полтавська губ. – 1/4 частина всього майна на всіх доньок) і не беруть участі в поділі, за винятком Херсонської губ., де доньки отримують половину синові долі, і Чернігівської, де доньки отримують рухоме майно³⁷². За П. Чубинським, при братах сестра в майні батька не спадкує³⁷³. На Вінниччині доньки часто взагалі не спадкували після батька, щоправда, сини зобов'язані були забезпечити їх посагом³⁷⁴; на Дубенщині (Волинь) існував звичай, за яким сестри при братах не спадкували³⁷⁵. Такі самі свідчення із Катеринославської губ.: "После отца сестра при братьях отдельной части не получает; если же оставшееся имущество или часть оногo заключается в деньгах, то сестре выделяется всегда отдельная часть; но при этом крестьяне точно не определили, какая именно часть: некоторые утверждали, что седьмая, другие – что четвертая, а большинство сказало, что какую-нибудь малость, по согласию братьев, которые сестру обижают не станут"³⁷⁶. За твердженням одного з мирових суддів, що працював у Зміївському пов. Харківської губ., "есть обычаи безобразные и диаметрально противоположные и общим законам, и истине, напр., в одних местах по смерти крестьянина брат забирает все имущество и как бы из великодушия дает что-нибудь дочерям умершего"³⁷⁷. На Полтавщині – такий же звичай³⁷⁸.

У матеріалах "Комісії з перетворення волосних судів" переважають свідчення про те, що доньки після батьків не спадкують³⁷⁹, часто батьківський спадок при відсутності синів переходив до дядька (батькового брата). Це правило дуже поширене, і його можна вважати стабільним для малоземельних, бідних і середнього достатку селянських сімей. У таких випадках після смерті батька доньки залишаються на утриманні братів³⁸⁰, які повинні замінити їм батька, видати заміж і наділити приданим. Причому тут відчувається не стільки прагматично-юридичний, скільки моральний обов'язок. "На сыновьях лежит нравственная обязанность, выдав ее замуж, вознаграждать ее"³⁸¹. Петро Коробка з с. Юзефівка Чигиринського пов. відібрав у своєї племінниці Анастасії Срібної, уродженої Коробки, все рухоме і нерухоме майно³⁸², тобто донька після батька навіть за відсутності братів не спадкує.

У практиці волосних судів були випадки, коли після смерті батьків невиділені сестри хотіли відділитися від брата. Суд, як правило, задовольняв такі прохання. Так, у Велико-Корогодському волосному суді Радомишльського пов. розглядалася справа, за якою з'ясувалося, що дві неодружені сестри, не уживаючись із братом та його дружиною в одній

хаті, пішли жити "в сусідах", а тепер просять відділити їх від брата. Суд відділив сестрам хату і зобов'язав брата побудувати собі нову, а куплений разом стожок сіна поділити навпіл³⁸³.

У справі, що розглядалася в Корсунському волосному суді Канівського пов., розв'язувався спір поміж братом і сестрою Богданенками. Брат не дозволяв сестрі користуватися з її частки садиби, яка лишилася їй після того, як батько відділив сина. Волосний суд, очевидно, зважаючи на волю покійного, відділив сестрі (очевидно, незаміжній, однак досить самостійній) одну третину садибної землі, а братові дві третини, причому сестра повинна була сплачувати всі податі за померлого батька³⁸⁴.

З цих та інших рішень видно, що часто спадкового поділу як такого не було. У разі потреби сестри відділялися від брата.

2. Під час вивчення діяльності волосних судів з'ясувалося, що селяни в деяких місцевостях Росії заявляли, що доньки також спадкують³⁸⁵. Отже, інколи сестра при братах отримувала певну частку батьківського майна. Розмір частки не був конкретним, а залежав від матеріальних статків і сімейних обставин.

За матеріалами, зібраними "Комісією з перетворення волосних судів", випадки, коли сестра спадкує при братах, нечисленні, причому зазначається, що це трапляється лише з особистих симпатій ("із милости") братів³⁸⁶, оскільки таких прав вона не має³⁸⁷. У рішеннях волосних судів, де йдеться про спадкування дочок після батьків, встановлюються такі частки: всі доньки на всіх отримують 1/3 батьківського майна³⁸⁸; 1/4³⁸⁹; 1/5³⁹⁰; 1/7³⁹¹.

У Хорольському пов.Полтавської губ. селяни під час опитування заявили, що правило наділяти доньок виникло після введення (і під впливом) мирових суддів. З цього часу встановилася й частка спадкування доньок (в різних місцевостях різна – від 1/14 до 1/3 на всіх сестер рухомого майна)³⁹². Часто в результатах опитування можна прочитати таке: "Дочери после отца не наследуют, впрочем, если о наследстве возникнет спор, то дочерям дают 1/7 часть"³⁹³, доньки не спадкують, однак якщо виникне спір за спадок, то при 4-х братах дають 1/4 частину, при 3-х – одну третину рухомого майна, земля не надається)³⁹⁴, 1/7 або 1/8³⁹⁵, 1/3³⁹⁶; 1/14 нерухомого і 1/8 рухомого майна³⁹⁷. Причому це характерно як для українських, так і для російських губерній. За "Систематичним зведенням юридичних звичаїв Полтавської губернії", батьківське майно ділиться між дітьми так: 3/4 – порівну між синами, 1/4 – поміж доньками³⁹⁸; брати ділили між собою 2/3 батькового майна, а сестри – 1/4 (Полтавщина)³⁹⁹; те ж саме траплялося на Вінниччині⁴⁰⁰ (поряд із позбавленням доньок їхньої частки).

Взагалі, як слушно зауважив В. Мухін, народно-звичаєвому праву "чуждо вообщє понятіє о дробных идеальных долях наследства"⁴⁰¹. Саме цим пояснюється певна плутанина в абстрактних долях спадкування і суперечність їх з реальними побутовими умовами на селі: як можна виділити доньці одну сьому майна в селянському побуті ХІХ ст. при тому, що вона лишається жити разом з матір'ю, братами, сестрами в одній сім'ї, де панувала спільна сімейна власність? Звичай наділяти сестер певною часткою батьківського спадку діяв лише до одруження дівчат та й то умовно: вийшовши заміж, дівчина автоматично позбувалася цієї частки при умові, що брати забезпечують її посагом⁴⁰². Оскільки йдеться виключно про незаміжніх дочок, то ці випадки дослідники трактують як виділ приданого сестрам, а не спадкування по батькові. У виділ іде тільки рухоме майно. Взагалі надання спадку неодруженій доньці є ніщо інше, як забезпечення її майбутнім посагом з батьківського майна. Причому суперечливість свідчень на кшталт того, що донька наділяється певною часткою від батьківського спадку, проте при виході заміж отримує лише посаг (який становить частку від отриманого при спадковому поділі), свідчить про те, що наділення доньок спадковою долею є явищем пізнішим, нестабільним, що виникло під впливом чинного закону, який вимагав виділяти з спадщини домогосподаря не лише вдовину долю, а й частку на неодружених доньок.

Наділенням дочки батьківською спадщиною можна вважати виділ частки перестарілим донькам. Цей випадок можна трактувати як класичне спадкування. Якщо котрась із доньок (переважно перестарілих) захотіла відділитися від братів після смерті батька, брати могли виділити їй частку рухомого майна, переважно худобу⁴⁰³.

У с. Матюші Васильківського пов. після смерті батька залишилися один син Тимофій Колосовський і п'ять дочок. Трушко-Шамраївський волосний суд прийняв рішення (а З'їзд Миркових посередників залишив його в силі), за позовом двох із сестер, відсудити їм половину спадкової землі, хоча, за законом, після смерті присадибна ділянка і польові наділи перейшли у володіння Тимофія Колосовського. Причому одна із сестер заміжня, а її чоловік має свій польовий наділ і садибну землю, друга сестра – незаміжня. У тексті скарги не зазначено, однак, очевидно, що менша сестра висловила бажання жити зі старшою сестрою. Тимофій Колосовський виявив згоду, що, коли менша сестра лишиться жити з ним, виділити їй у користування одну сьому землі⁴⁰⁴. У с. Гнильця Сквирського пов. волосний суд відсудив половину наділу Григорія Купрійчука доньці його сестри, Ульяні Омельчук, чоловік якої має власний наділ в іншій сільській громаді (обществі)⁴⁰⁵. А ось приклад про конфлікт прав удови

спадкодавця і його сестри: у мешканки с. Серепина Тарашанського пов. рішенням волосного суду було відібрано половину орної і садибної землі, що залишилася їй після смерті чоловіка, на користь його сестри⁴⁰⁶.

3. І останній варіант: сестри отримували спадок нарівні з братами. Так, на Чернігівщині спадкування неодружених дочок ішло нарівні з братами⁴⁰⁷, однак після одруження вони могли отримати лише 1/4 своєї пайки. Доньки отримували рівні з братами частки рухомого майна (Кролевецький пов. на Чернігівщині)⁴⁰⁸. Про рівні з братами спадкові частки сестер є свідчення і з інших місцевостей: "Имущество умершего отца поступает к его детям, причем дочери и сыновья наследуют поровну" (Харківська губ., Куп'янський пов.)⁴⁰⁹, "По смерти домохозяина имущество делится поровну между сыновьями и дочерьми"⁴¹⁰ (там само), "судьи наши всегда делят наследство частями по закону"⁴¹¹ (там само), "Мизерия, т. е. скот и одежда, делятся поровну между сыновьями и дочерьми" (Київська губ., Звенигородський пов.)⁴¹², "худоба, т. е. скот и прочая движимость, делится поровну между матерью-вдовою, сыновьями и дочерьми" (Київська губ., Липовецький пов.)⁴¹³, "сыновья и дочери наследуют в равных частях" (Катеринославська губ. і пов.)⁴¹⁴. Нарівно ділиться тільки рухоме майно⁴¹⁵, "дочерям выделяется из отцовской земли 1/4 часть" (Полтавська губ., Хорольський пов.)⁴¹⁶, "сестра при братьях получает после отца 1/14 часть недвижимого имущества" (Катеринославська губ. Алчевський пов.)⁴¹⁷, "решено – дочери выделить из недвижимого 1/14 часть" (Катеринославська губ.)⁴¹⁸. У справі, що розглядалася у волосному суді в Куп'янському пов. Харківської губ., при поділі майна після смерті домогосподаря волосний суд поділив його нарівно між двома братами і сестрою⁴¹⁹.

П. Чубинський навів кілька прикладів нестандартного успадкування батькового майна. Так, в одній ситуації сестра лишилася "на корені", а брати-солдати, повернувшись, отримали від неї за рішенням суду тільки 2 гони⁴²⁰.

Майнові права жінки в родині чоловіка (свекра)

Найвищий статус мала заміжня жінка, дружина домогосподаря. Важливою рисою народного юридичного побуту селянської родини ХІХ ст. було так зване дорадче право жінки: без згоди дружини домогосподар не мав права відчужувати майно. Щоправда, право голосу в подібних ситуаціях мали й інші члени родини, переважно дорослі представники чоловічої статі, проте, судячи з матеріалів, особливо це стосувалося господині дому.

При активній участі жінки в прийнятті рішень стосовно сім'ї та господарства всі фінансові, фіскальні й майнові питання лежали на домогосподареві не тому, що він був чоловік, а тому, що мав статус домогосподаря. Щоб з'ясувати більш-менш точно статус жінки порівняно з чоловіком, варто розглянути випадок, коли саме жінка виконувала функції домогосподаря. Це було можливо у випадку її вдівства (в т. ч. "солом'яного", тобто коли чоловік перебував тривалий час поза домом: у солдатах, на заробітках, "бродяжництві" тощо).

Права жінки-вдови

Сам термін "спадкування за чоловіком (батьком)" у світлі теорії спільної сімейної власності є нонсенсом. Проте він вживається і буде вживатися в тому розумінні, що оскільки батько є розпорядником майна, то після його смерті виникає питання правонаступництва. А постановка питання "спадкування вдови при дітях" також є, за народними уявленнями, хибною, оскільки в цьому випадку, особливо при наявності малих дітей, ніхто ні від кого спадок не отримував. Усе лишалося так, як і до смерті батька, і лише виняткові ситуації (напр., коли тільки силою батьківського авторитету одружені сини примусово утримувалися в сім'ї або якщо мати нездатна була керувати цілим господарством) провокували негайні спадкові поділи. Після смерті чоловіка вдова, залежно від віку своїх дітей, їх відділеності/невідділеності, розмірів господарства, врешті-решт здоров'я, могла стати (чи продовжувала бути) розпорядницею майна; могла залишатися при одному із синів на утриманні ("на вихованні"); могла передати частину землі тимчасово, поки не вирости діти, братові покійного чоловіка тощо. Взагалі, нормативний підхід до вивчення явищ народної юридичної культури і тут не є ефективним⁴²¹. Однак, урахувавши консервативність наукової традиції, ми вживатимемо цей термін для зручності.

З погляду української правничої традиції, спадок дружини після смерті чоловіка фактично був обумовлений у віновому записі: скільки на ній записано, таку частку (або конкретне майно) вона й отримує у своє користування після смерті чоловіка. Українській патріархальній традиції була притаманна певна жіноча специфіка, що виявлялася в особливих правах господині і при житті чоловіка, і після його смерті. У цьому питанні, як не дивно, дослідники, аналізуючи один і той же матеріал (а саме рішення волосних судів), приходять до цілком протилежних висновків. Так, з одного боку, існувало переконання, що в Росії особи жіночої статі наділяються "самою ничтожной частью имущества по той причине, что оне не ревизские души и

податей не платят"⁴²². З іншого боку, високий статус вдови за селянським звичаєвим правом (як українців, так і росіян та білорусів) відзначав В. Мухін, вважаючи, що правила щодо спадкування вдови може навіть залозичувати писаний закон. Наприклад, вдова в простій відділеній сім'ї при дітях користується майном чоловіка пожиттєво, а у випадку поділу отримує рівну з дітьми частку, а без дітей вважається повною спадкоємицею чоловіка, бере участь у наживанні майна⁴²³. І. Оршанський писав, що "народні звичаї керуються у цьому відношенні не зневагою до осіб жіночої статі, а застосовують послідовно результати системи сімейної власності, заснованої на спільній особистій праці"⁴²⁴. Значні права вдови у росіян, білорусів та українців відзначав і С. Пахман⁴²⁵. На його думку, той факт, що після смерті чоловіка вдова, що лишилася з дітьми, отримувала все майно чоловіка, з юридичної точки зору не є чистим правом успадкування, незважаючи на те, що від нього не відрізняється⁴²⁶. П. Чубинський уникав конкретних висновків і характеристик. Він лише наводив факти. Так, за його спостереженнями, після смерті чоловіка спадкоємцями є діти, однак жінка-вдова залишається при них повною хазяйкою батьківського майна, хоча й не має права продавати чогось із нього⁴²⁷. Отже, в цьому випадку йдеться про правонаступництво.

Нагадаємо собі ще раз слова О. Леонтьєва про те, що звичаєве право не можна звинувачувати в ігнорації прав жінок. Широке право вдови на наступництво після чоловіка в загальному сімейному майні і на право бути домогосподинею та розпорядницею цього спільного майна навіть при наявності повнолітніх синів – виявляє ту повагу до прав жінок, яким відзначається звичаєве право селян⁴²⁸. До речі, і до цього питання в науці неоднозначне ставлення. Так, якщо, на думку С. Пахмана, народні правові уявлення селян рухаються "в напрямленні поступового уклонения от старого начала непризнания прав к более благоприятному для женщины разрешению вопроса"⁴²⁹, то В. Мухін вважає, навпаки, що "обычному праву свойственно признание широких прав вдовы на наследование мужа, которое сужается под влиянием общегражданского права"⁴³⁰.

Так чи інакше, однак статус жінки в малій сім'ї безперечно вищий, аніж у великій.

Що стосується самих селян, то опитування їх "Комісією з перетворення волосних судів" засвідчили, що в них не було чітких та одностайних уявлень і правил щодо спадкування вдов. Нерідко їм давали "что случится"⁴³¹. Поряд із свідченнями про те, що вдова після чоловіка не спадкує⁴³², існувало дуже багато фактів про цілком конкретні права вдови, особливо якщо вона зарекомендувала себе з позитивного боку.

Після смерті спадкодавця становище вдови залежало від таких чинників: 1) чи відділене господарство; 2) як довго жила вона зі своїм колишнім чоловіком; 3) чи лишилися спільні діти з колишнім чоловіком; 4) чи лишилися чоловікові діти від першого шлюбу; 4) вік дітей; 5) внутрішні сімейні взаємини і багато інших деталей.

У межах кожного регіону існувала безліч правил спадкування вдови при дітях. Наприклад, Полтавщина, досить непогано вивчена в цьому плані, дає значний різнобій у спадкових звичаях. Приміром, за "Систематичним зведенням звичаїв Полтавської губернії" картина виглядає так: у деяких місцевостях Золотоніського пов. вдова успадковувала все майно чоловіка до своєї смерті або до виходу заміж удруге, в інших – отримувала 1/4 частину майна в пожиттєве користування. Вдова при дітях могла отримувати або рівну з дітьми частину, тобто майно ділилося навпіл і одна половина вважалася вдовиною часткою, а решта належала дітям (Золотоніський пов.), або повністю розпоряджалася всім родовим і придбаним майном (Хорольщина). В інших місцевостях вдовина частка не виділялася: так, у Кременчуцькому пов. вона мала право лише на половину нажитого в шлюбі майна⁴³³. За свідченнями "Комісії з перетворення волосних судів", "вдова, безразлично, при детях или без детей, получает все оставшееся после умершего мужа имущество, если ведет себя хорошо и живет честно, в противном случае получает только меньшую часть, менее 1/3"⁴³⁴. П. Чубинський також помітив закономірність: якщо після смерті батька дорослі діти захотіли відділитися, то вдова-мати отримує третю частину чоловікового майна, незалежно від кількості дітей⁴³⁵. Якщо взяти до уваги практичні рішення волосних судів, то картина спадкування в межах Полтавщини стає ще більш строкатою.

Щодо інших губерній є такі відомості. У Борзнянському пов. на Чернігівщині вдова з малолітніми дітьми лишалася при них на правах господині, а при дорослих синах лишалася в чоловічій хаті до самої смерті на тих правах, які виробилися в даній сімейній ситуації⁴³⁶. На Поділлі "после смерти мужа к вдове его переходит власть над всем семейством и имуществом"⁴³⁷. На Харківщині мати при малолітніх дітях лишається господарювати до часу, поки вони виростуть, одружаться і почнуть відділятися⁴³⁸. Свідчення про "вдовиною долю" є і з Катеринославської губ. Бахмутського та Новомосковського пов. Це – 1/7, причому цікаві два факти: вдова сама собі виділяє долю, а в Олександрівському пов. таку ж частку отримують навіть бездітні вдови⁴³⁹. На Київському Поліссі на початку XX ст. після смерті батька землю ділили на всіх дітей і на матір: "Так matka ползуєца.. то всі

діти помагають і matka єю ползуєцца. А вмре – тоді діті розделять між собою. Або дочка от живе з маткою, до глядить матку, док та ж займеє. Або син доглядає”⁴⁴⁰.

Випадки негайного поділу майна після смерті домогосподаря, при якому матері й донькам не виділяється частка майна, однак з умовою, що сини (брати) будуть піклуватися про них і видадуть сестер заміж, зустрічаються в рішеннях волосних судів лише з російської території⁴⁴¹.

Однак при всій різноманітності звичаїв усе-таки є дві тенденції: 1) якщо не відбувається відразу ж після смерті домогосподаря спадкового поділу, то вдова при дітях стає правонаступницею по чоловікові, вона розпоряджається майном на правах домогосподаря і продовжує вести господарство; 2) якщо ж відбувається спадковий поділ, то вдова отримує певну “вдовину” частку, яка, за звичаєм, не є стабільною, а вираховується в кожній конкретній ситуації по-різному. Взагалі складається враження, що фіксована вдовина частка – явище порівняно пізнє і запозичене з чинного закону. Литовський Статут (розд. 5, арт. 5) і “Права, за якими судиться малоросійський народ” (розд. 10, арт. 17, п. 1) визначають, що під час спадкового поділу “невінована” вдова отримує рівну із синами частку. Про успадкування всього чоловікового майна не може бути й мови: “Не наследует жена после мужа, хотя бы упомянуто было ее имя в крепости на имение” (Литовський Статут, розд. 7, арт. 17).

Щодо першого варіанта, то тут треба відзначити специфіку української патріархальної традиції: дружина ставала правонаступницею домогосподаря переважно після його смерті. Так, за даними, зібраними Міністерством державного майна в 1848–1849 рр., в українських губерніях на питання “Кому переходить управління домом і господарством після смерті домогосподаря”, в п’яти (Київська, Подільська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська) із восьми губерній на перше місце поставлено вдову, після якої іде старший син; старшого сина як єдиного наступника на перше місце поставлено у Волинській губ.; у Харківській губ. правонаступництво визнавалося за молодшим сином, а потім за вдовою; і лише в Катеринославській губ. правонаступником визнавався – на російський кшталт – старший за роками⁴⁴². Для порівняння: вдову як першочергову правонаступницю домогосподаря серед інших губерній було визнано в Бессарабській і Володимирській губ. Решта опитуваних визнала правонаступництво за братом домогосподаря, старшим сином або старшим у домі⁴⁴³. У Київській губ., наприклад, “по смерти хозяина, дом и хозяйство преимущественно переходят в заведывание его жены, сыновья же, состоя

в повній залежності від матері, допомагають їй в господарських розпорядженнях. Браття померлого господаря допускаються до заведування домом лише в якості попечителів, в тому випадку, якщо жінка по старості, а діти по малолітству не можуть самі розпорядитися господарством"⁴⁴⁴. У Подільській губ. вдова управляла господарством "під надзором сільського управління і поштеннейших хозяев, близких сиротам по родству"⁴⁴⁵.

Правонаступництво старшого сина після смерті батька-домогосподаря спостерігалось в тих районах, де побутувала велика патріархальна сім'я, зокрема, на Бойківщині і Лемківщині. Так, у південній Лемківщині "після смерті батька г'аздою ставав найчастіше найстарший син, який разом з матір'ю, в тому ж дусі, керував великою сім'єю. Якщо сина не було, то г'аздою ставав чоловік найстаршої дочки"⁴⁴⁶. У бойківській великосімейній общині, коли помирає глава сім'ї (що складалася подекуди з 15 чоловік), то родину очолював так званий "завідця" – старший син або батьків брат: кого призначить батько перед смертю. Завідця має дещо інший звичаєво-правовий статус, ніж батько. Якщо батько може відпочивати, скільки хоче, вчашати до корчми, витратити гроші на власний розсуд, то завідця є підконтрольний родині (родинній общині). Він працює нарівні з іншими, не має права пиячити, ощадливіше розпоряджається сімейним майном і бюджетом, радиться з членами сім'ї, звітує перед ними, чого батько не робить. Однак завідця, як і батько, теж є розпорядником робіт і піклується про кожного члена сім'ї"⁴⁴⁷.

Незважаючи на те, що в традиційному суспільстві найвищий статус мала заміжня жінка, дружина домогосподаря, на практиці найбільше прав у майновому відношенні мала жінка-вдова, якій після смерті домогосподаря переходило право управління господарством. Правонаступництво – це, звичайно, не народний юридичний термін і навіть не юридичний термін XIX ст. Це явище в селянському побуті українців визначалося по-різному: "жінка після смерті чоловіка отримує все майно", "жінка по смерті чоловіка розпоряджається повністю всім майном", "жінка по смерті чоловіка має право користування майном до своєї смерті або ж до виходу заміж удруге" тощо. В. Тарновський називав це "опікою матері", маючи на увазі передавання старшинства жінці після смерті домогосподаря, і вважав це юридичним наслідком подільності сімейств"⁴⁴⁸. Усі ці різні визначення практично позначали те саме явище, якому дуже добре пасує сучасний юридичний термін "правонаступництво".

Щодо другого варіанта, тобто фіксації окремої вдовиної частки, то, як зазначав В. Мухін, "только в недавнее время, с учреждением для крестьян волостных судов, поставленных под надзор правительственных органов,

стали проникати в обычное право постановлення закона об указной доле вдовы и дочери, производя своим неумелым применением заметный диссонанс в довольно стройной, в основных своих чертах, системе наследования означенных лиц, сложившейся в народном юридическом быту⁴⁴⁹. І. Франко щодо великосімейної общини бойків наводить і такий приклад: батька можуть насильно позбавити права глави сімейства, і на його місце вступає мати, яку слухаються так, як батька.

Тому варіант, при якому вдова залишалася на господарстві правонаступницею чоловіка, видається більш відповідним звичаєво-правовій традиції. Звичайно усе майно, включно з землею, переходило у повне розпорядження вдови, якщо вона могла самостійно обробляти землю, а головне, сплачувати за неї податі⁴⁵⁰. Інакше земля до того часу, поки виростуть діти, віддавалася одному з родичів⁴⁵¹. З останнім правилом пов'язано багато судових справ: при досягненні дітьми повноліття вони намагаються повернути землю собі, однак дуже часто за правом давності земля так і лишається в користуванні родичів.

Покажем є такий приклад: селянка м. Нерубайки Уманського пов. Євфимія Білякевич скаржиться на те, що після смерті її батька Івана Дишлевого його землю (яку мала б успадкувати саме вона) захопив її двоюрідний брат (син батькового брата) Кирило Дишлевий. Вона не претендувала на ту землю, поки були малолітніми її сини. По досягненню ними повноліття вона вимагає "об ізъятіи из владения Кирила Дишлевого и предоставлении права владения сынам моим прямым наследникам, родным внукам умершего моего отца, который предоставлен отцом моим в полное мое распоряжение и детям моим"⁴⁵². Судячи зі скарги, волосний суд не задовольнив її прохання. Отже, земля, яку вона отримала у спадок від батька, однак не в змозі була обробляти, перейшла її двоюрідному братові спершу тимчасово, поки її діти були неповнолітніми, а потім – за правом давності – вже назавжди.

Зазвичай вдова залишається жити в хаті покійного чоловіка – як при дітях, так і без дітей. Сини зобов'язані піклуватися про матір⁴⁵³, причому переважно ці обов'язки покладаються на молодшого сина⁴⁵⁴.

Якщо вдова вдруге виходила заміж, то права на чоловікове майно втрачала⁴⁵⁵. "Ответчица по выходе в замужество вторым браком, не имеет права на наследование именем первого ее мужа (при двух дочерях последнего)"⁴⁵⁶. На думку В. Мухіна, цей звичай існує лише в Малоросії. П. Чубинський зазначав із цього приводу: "Если дети разделяются с матерью, то она имеет право жить с одним из сыновей, она берет часть на

себя (из движимости обыкновенно четвертую) и присоединяет к имуществу того сына, с которым живет. Но так как эта часть остается в пользовании ее до ее смерти или до выхода замуж, то она и не может распоряжаться ею, и как только прекращается пользование в двух сказанных случаях, то ее часть в случае ее смерти остается у того, у кого она жила, а в случае замужества идет в раздел"⁴⁵⁷.

Цікаво простежити нестандартні ситуації, адже в них виявляються не стільки стабільні звичаї, скільки народна правосвідомість. Так, з однієї справи видно, що козачка Тетяна Манжула з м. Піщана по смерті чоловіка вийшла заміж удруге. Наділ її чоловіка, природно, відійшов її братам (не вказано, чи назовсім, чи на користування). Тетяна Манжула подала позов у суд на частку врожаю, зібраного братами з тієї землі, і її позов був задоволений⁴⁵⁸. Хоча поряд, у Кролевецькому пов. на Чернігівщині, вдова не позбавляється рішенням волосного суду частки свого майна після заміжжя вдруге⁴⁵⁹. Ще одна нестандартна ситуація. Вітчим живе на землі чоловіка своєї дружини. Донька від першого шлюбу матері подає в суд (Корсунська вол.), і суд відсуджує їй 3/7 частки майна, а 4/7 лишає матері з її новим чоловіком⁴⁶⁰.

У скарзі відставного бомбардира Антонія Шульженка, який мешкає в м. Гранова Гайсинського пов., повідомляється, що "по смерті крест'янина Михаила Хлевнушко он, проситель, женился на вдове этого Хлевнушко, Марии Хлевнушко, и стал пользоваться наделом ее покойного мужа. Ныне решением местного волостного суда, состоявшемуся 22 июня, таковой надел предоставлен Игнатию Хлевнушко, племяннику названного Михаила Хлевнушко, так как последний за смертью сына своего Никиты, умершего будто бы до последней люстрации, принял в свою семью племянника своего, помянутого Игнатия Хлевнушко"⁴⁶¹.

Щоправда, в рішеннях волосних судів є й винятки: наприклад, коли між братами покійного чоловіка, вдовою, що вийшла вдруге заміж, і її новим чоловіком укладена "мирова", тобто угода, де вони ділять між собою майно покійного, залишаючи частину майна дружині з тією умовою, що її новий чоловік зобов'язується сплачувати податки її першого чоловіка⁴⁶².

Бездітна вдова, природно, посідає нижчий народно-юридичний статус, аніж вдова при дітях, тож вона мала менше шансів претендувати на чоловікове майно. "Вследствие этого, вероятно, в вопросах о наследовании бездетной вдовы обращается так много внимания в народном быту на разные побочные обстоятельства, как то на продолжительность брака, на содействие жены в приобретении оставшегося после мужа имущества, на поведение и

благонадежність вдови вообщє и на вступлєннє єє в новий брак⁴⁶³. Є ряд рішень, за якими бездітна вдова стає повною спадкоємицею чоловікового майна, при цьому усуваються брати і батьки померлого⁴⁶⁴, однак майно дається їй у володіння (користування) до її вступу в новий шлюб⁴⁶⁵. Такі рішення стосуються передусім рухомого майна, що ж до землі, то вона переважно переходить братам померлого⁴⁶⁶. Бездітна вдова в Кременчуцькому пов. отримує сьому частину нерухомості і четверту рухомості; в інших же місцевостях цього повіту тільки 1/7 частину нерухомості до виходу заміж або 1/3 частину чоловікового майна, а після виходу заміж – 1/4; бездітна вдова в Хорольському повіті розпоряджається всім чоловіковим майном, а при виході заміж – 1/2 придбаного за час заміжжя⁴⁶⁷. У Борзнянському пов. на Чернігівщині бездітна вдова, яка довго прожила зі своїм чоловіком (5–6 років) у відділеному господарстві, ставала єдиною спадкоємицею⁴⁶⁸.

Права бездітних вдів захищав закон, передбачаючи певну частку для вдови. Цим правилом нерідко користувалися волосні суди, відступаючи від звичаю⁴⁶⁹. У багатьох місцевостях Росії, в тому числі в Україні, вдови призначалася сьома частина майна покійного чоловіка – рухомого і нерухомого⁴⁷⁰, а часом навіть і четверта⁴⁷¹ рухомого й нерухомого майна і навіть землі⁴⁷². Є випадки, коли вдова успадковує половину рухомого майна, не маючи нерухомості⁴⁷³.

Незважаючи на те, що вдова у бездітному шлюбі часто позбавлялася чоловікового майна (як, до речі, і чоловік жінчиного приданого), проте нерідко у бездітних сім'ях дружина спадкує все майно (Харківська губ., Валківський пов.)⁴⁷⁴, (Полтавська губ., Золотоніський пов.)⁴⁷⁵, (Київська губ., Канівський пов.)⁴⁷⁶.

Мотрона Непийвода із с. Медвеже Немирівської волості Брацлавського пов. Подільської губ. залишилася після смерті чоловіка бездітною. Майно її чоловіка, за рішенням сільського сходу, мало перейти дядькові її чоловіка, однак волосний суд відмінив це рішення. У цьому випадку важко судити про об'єктивність волосного судді, оскільки, судячи зі скарги позивача Козоріза, волосний старшина був небайдужий до Мотрони Непийводи, тому й прийняв саме таке рішення⁴⁷⁷. Крім того, у цьому випадку, як, до речі, і в багатьох інших, важко судити про те, за яким звичаєм чи відповідно до якого закону приймається те чи інше рішення.

Права мачухи-вдови залежали від того, чи мала вона спільних дітей з покійним чоловіком. У Харківській і Київській губ. було зафіксоване правило, за яким мачуха-вдова могла лишатися жити в домі чоловіка зі своїми дітьми або ж відділитися від своїх пасинків тією частиною, яка припадає на її дітей⁴⁷⁸.

За спостереженнями П. Чубинського, якщо вдова має дітей від другого шлюбу, то вона залишається в домі покійного чоловіка повною господинею⁴⁷⁹. У Брестському пов. (на етнічних українських землях) зафіксовано такий поділ майна між мачухою, її дітьми і падчерками: половину садка, купленого матір'ю доньок від першого чоловіка (тобто нерідними доньками), дві з яких уже були заміжні, поділити між усіма доньками нарівно й передати у спільне користування, а другу половину садка і будови покійного батька оцінити і цю суму поділити між п'ятьма доньками від першої жінки і малолітніми дітьми від другої жінки та мачухою так: усім порівну, але, оскільки серед них була одна каліка (мачушина), то їй зняли з кожної сестри (окрім мачухи) по одному рублю, так що в каліки лишилося навіть більше. Поле ж віддається громаді⁴⁸⁰.

При поділі між мачухою і пасинком майно поділили майже навіл (землю навіл, з худоби мачусі – меншу частину, хліба дві третини тощо), враховуючи, що в неї син від шлюбу з батьком пасинка. Вона лишається в хаті, а пасинок має собі побудувати нове житло. Якщо вона не зможе платити податі за покійного чоловіка (половинну частину), то землю віддати пасинкові (Чорнобильський волосний суд Радомишльського пов.⁴⁸¹

Щодо бездітної вдови-мачухи ситуація децю гірша.

“Дележа имущества между мачехою и пасынками не бывает, потому что, по народным юридическим обычаям и понятиям, если умирает муж и оставляет детей от первого брака и второбрачную жену свою бездетною, то в таком случае делает завещание “духовницу”, если же духовного завещания нет, то, по понятиям народа, мачиха должна оставить дом и идти, куда ей заблагоразсудится, взяв свое приданое. Она может забрать с собою только то, что было дано ей родным отцом ее”⁴⁸². У рішеннях щодо бездітних вдів-мачух також ураховується принцип давності. Так, на Київщині (Звенигородський пов.) було прийняте таке рішення: “Так как жена умершего прожила с ним только 2 1/2 года, то и не следует ей отбирать у законных наследников (ее пасынков) имущество, оставшееся после смерти отца их”⁴⁸³. В Уманському пов. Київської губ. волосний суд присудив: “Принимая в уважение, что жила с покойным мужем более 20 лет, оставит в полном ее пользовании половинную часть сада, другая же половина должна поступить в полное владение его наследников”⁴⁸⁴.

Варто зазначити, що спадкоємицтво бездітних вдів, судячи з наявного матеріалу, виявляє багато варіацій, залежних від суб'єктивних моментів. Після смерті домогосподаря в с. Костянтинівці Уманського пов. лишилася вдова (мачуха) і донька Акулина Нижник. І хоч остання вважала себе єдиною спадкоємицею по батькові, однак волосний суд і З'їзд Мирових

посередників її скаргу не задовольнив⁴⁸⁵. Різної рішень щодо бездітних вдів-мачух помітив і П. Чубинський, вказавши на те, що в різних випадках справи поділів між мачухами і пасинками чи нерідними доньками розв'язуються по-різному: то мачусі відмовляють у майні чоловіка, присуджуючи все її пасинкам, окрім дерева на побудову клуні (Чорнобильський волосний суд, Радомишльський пов.), то все майно передається нерідним донькам з обумовленням, щоб одна з них доглядала за мачухою (Білоцерківський волосний суд Васильківського пов.), то все майно лишають мачусі, відсудивши в неї для її пасинка тільки повітку; то мачуха захопила майно чоловіка, ображаючи пасинків, і від неї його відсуджують⁴⁸⁶; то навпаки – пасинки виганяють її з хати⁴⁸⁷. Зрідка знаходимо приклади, коли мачуха отримує рівну долю з пасинками: Білоцерківський волосний суд Василівського пов. Київської губ. дозволив продати вдові будинок, що залишився після чоловіка, з тим, щоб виручені гроші були поділені таким чином: двом синам померлого від першої дружини – дві частини, третю частину самій прохачці видати на руки і четвертою частиною покрити недоїмку” (у сплаті податків)⁴⁸⁸.

Окремо варто розглянути права невідділеної невістки, розглянувши такі варіанти: невідділена невістка-солдатка намірилася відділитися; частка невістки-вдови, що вирішила відділитися; частка невістки-вдови, що лишається жити у свекра. Хоча варіант неподіленої сім'ї був не таким популярним в Україні, як у Росії, проте його не можна обійти увагою.

1. Виділ невістки-московки. За “Систематичним зведенням звичаїв Полтавської губернії”, дружина відданого в солдати має право на рівну частку з братами⁴⁸⁹. За свідченням П. Чубинського, якщо син пішов у солдати, то свекор, як правило, виганяє невістку, однак повинен наділити її синомовою часткою⁴⁹⁰. У розділі “Положение солдатки” (за цивільними рішеннями волосних судів) видно, що суд стояв на боці прав солдатки. Якщо вона хоче виділитися, їй видається чоловікова частина землі і худоби⁴⁹¹. Хоча є й багато рішень, де солдатці виділяється лише частина городу й забороняється втручатися в господарство, повинності сплачує брат чоловіка і зазначається, що лише при поверненні чоловіка зі служби відбудеться переділ між братами⁴⁹². Знаходимо ще й таке рішення: бездітній солдатці залишено лише 1/3 наділу її чоловіка, решту віддано його братові до повернення солдата зі служби⁴⁹³. У рішеннях волосних судів не фіксуються деталі, які б могли прояснити, чому прийняте таке чи інше рішення (приміром, особисті якості невістки). Селянка Наталя Свитюк, вийшовши заміж, отри-

мала в придане дві корови, однак після смерті чоловіка повернулася жити до батьків і просить їй відсудити двох корів, які їй не віддає брат покійного. Великокоритський волосний суд Брестського пов., врахувавши, що в селі був "падеж скота", який зачепив і її корів, виділив їй лише одну корову і одну дрібну худобу⁴⁹⁴.

А ось і зовсім нестандартний випадок, з'ясований із "прошення" мешканця с. Стубного Богачевської вол. Максима Баланика: волосний суд, на його думку, неправильно відсудив половинну частину його землі його невістці, що живе у своїх батьків, а її чоловік, тобто його син, "бродяжничає"⁴⁹⁵.

2. Виділ невістки-вдови. Відомості про виділ невісток-вдів з українських губерній чисельно значно переважають російські матеріали⁴⁹⁶, що може свідчити про деякі етнічні звичаєві відмінності. У Росії невістка-вдова переважно лишалася жити в домі свекра. У великих сім'ях на території Росії невістка-вдова нічого не отримувала і жила в домі покійного чоловіка як робітниця⁴⁹⁷. Щодо українських невісток-вдів важливо було, чи має вона дітей, а якщо має, то якої вони статі. Невістка, що має дітей, особливо синів⁴⁹⁸, мала право виділитися з сім'ї свекра на долю покійного чоловіка і розпоряджатися ним на правах господині⁴⁹⁹ за умови сплати нею податків⁵⁰⁰ і не вступу в шлюб⁵⁰¹. У цій порівняно типовій ситуації є також свої винятки. Так, наприклад, свекор міг тримати пай покійного сина в себе до того часу, поки внуки не досягнуть повноліття⁵⁰².

Що стосується специфіки виділу невістки-вдови з доньками, то тут звичай більш строгий, а частка виділу значно менша, лише частина від долі її покійного чоловіка⁵⁰³, часто ця частка визначається самим свекром⁵⁰⁴. Хоча й тут є винятки, наприклад, невістці з донькою виділяється частка її чоловіка повністю⁵⁰⁵.

У Лубенському пов., якщо невістка-вдова хотіла б відділитися, то, "за звичаєм, вона землі однаково не дістала б, а одержала б тільки те, що їй належало б, коли б виходила вона з двору заміж, тобто корову й речі, що мають силу й вартість однакову, як і посаг.... Жінки, що вступили до двору через шлюб, виділяючись, за звичаєм, землі не одержують. Виділяючись, одержують вони землю тільки в тому випадку, коли мають дітей, народжених від сина голови двору, до якого вступила через заміжжя. Самий вихід жінки з двору, куди вона вступила через шлюб, за звичаєм, можливий для неї тоді, коли вона повдовіє або коли розведеться з чоловіком"⁵⁰⁶. Причому зазначається, що при овдовінні або при розлученні землю з чоловікового боку отримує не жінка, а її діти від цього шлюбу.

Невідділена вдова при дітях отримує від четвертої до восьмої частини (Лубенський пов.) на дітей⁵⁰⁷. Така ж сама інформація з інших місцевостей, з уточненням, що вдова, маючи синів, може вимагати для них батькову частку⁵⁰⁸. Уточнення: ідеальну долю.

Невідділена бездітна вдова не отримує нічого, якщо живе при свекрові⁵⁰⁹. Бездітна вдова невідділеного сина має ще менше шансів, вона позбавляється права на чоловікове майно⁵¹⁰, зате може жити в домі свекра на його утриманні⁵¹¹, а якщо захоче відділитися, то їй видається тільки її придане⁵¹². Взагалі, поза сумнівом, вона у будь-якому випадку має право на своє придане й особисто зароблене майно⁵¹³.

Після смерті невістки її придане повертається в її сім'ю⁵¹⁴.

Треба зазначити, що звичай був безжальнішим до прав вдів, аніж закон, який запровадив "вдовину долю". Так, волосні суди в разі витіснення невістки з дому свекрів вступаються за її права, коли свекор хоче забрати від невістки померлого сина його майно, волосний суд йому в цьому відмовляє, призначаючи їй ту чи іншу частку⁵¹⁵. Щоправда, звичай є більш гнучким. Наприклад, в одному випадку після смерті свекра, що не залишив по собі живих синів, невістка спадкує нарівні з удовою і доньками⁵¹⁶. Якщо ж після смерті свекра з родичів нікого не залишається, крім невістки, то в Росії майно часто відходить общині, а в Україні – невістці⁵¹⁷.

Після померлого брата чи сестри майно ділять між собою брати⁵¹⁸. Сестри спадкують за сестрами у випадку безсімейності або бездітності. За Литовським Статутом, майно бездітної сестри дістається незаміжній сестрі (розд. 5, арт. 19, п. 2).

3.3. Спадкування і виділи приймаків усіх категорій

Тепер перейдемо до нестандартної ситуації, в якій актуальною стає соціальна ("фіктивна") спорідненість. З цього приводу О. Єфименко писала: участь у спільній власності відповідно праці, вкладеної в придбання цієї власності, – ось основний принцип селянського спадкового права. Решта, на чому тримається спадкування вищих класів, – усе відступає на задній план перед цим головним, хоча не можна сказати, щоб зовсім не грало ніякої ролі. Наприклад, поняття про спорідненість у його зв'язуючому значенні має в народі дуже багато життєвості, але все-таки у спадкуванні кровне начало уступає головне місце трудовому⁵¹⁹.

В українському дореволюційному і навіть пореволюційному селі цілком нормальною була ситуація, за якої приймак (а приймаками на селі назива-

лися не лише зяті, а й прийомні діти, пасинки), якщо це було передбачено шлюбною угодою або якщо він на це заслуговував своєю працею і ставленням до спадкодавців, ставав спадкоємцем нарівні з рідними синами спадкодавця. Приймаки "единое одно получают, потому такие же работники были", – таким часто є присуд у повітових судах, – писала О. Єфименко⁵²⁰. Звичайно, трудове начало не заперечувало генеалогічного принципу і принципу старшинства, а лише коригувало або доповнювало їх.

В. Мухін називав це народно-юридичне явище "наследование особых членов семьи"⁵²¹. До цієї групи він відносив зятів, пасинків, прийомних і незаконнароджених дітей. І справді, форми спадкування ними виявляють загальні закономірності, тож цілком можливо розглядати їх в одній групі. "Обычные нормы наследования особых членов семьи настолько своеобразны, – писав він, – что провести параллель между ними и действующим законом довольно трудно, тем более, что в самом законе условия и последствия усыновления неодинаковы по отношению к лицам, принадлежащим к разным сословиям, и кроме того нет прямого указания, наследуют ли усыновленные в податном сословии или не наследуют. Только в Ст. 95 "Местного малороссийского положения" говорится, что домохозяин, не имеющий в прямой линии наследников, может передать как при жизни, так и на случай смерти участок своему усыновленному, на основании местного обычая, приемышу из родственников или посторонних"⁵²².

Питанням приймацтва в українському селі ХІХ – поч. ХХ ст. особливо активно займалися члени "Комісії для виучування звичаєвого права України". Так, Б. Язловський у праці "Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині" пише: "За приймаків звичай визнає такі категорії осіб: 1) передовсім чоловіка, що прийшов жити на жінчину худобу, 2) тих, кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, одягали, поважали за батьків та поховали"⁵²³. Є. Єзерський прийшов до висновку, що "за звичаєм... "приймак" у зв'язку зі шлюбом і "приймак" за умовою – поняття тотожні"⁵²⁴.

За спостереженням Є. Єзерського, пайка землі, що її приділяє приймакові звичай, не така сама, яку встановлює закон. Закон ділить землю на "душі" (їдців), а звичай на "частини" або "частки". Так, наприклад, зять із жінкою, коли є у дворі тесть та теща (усього 4 їдці), дістає за законом половину землі, що є у дворі, а за звичаєм – одну третину, тобто частку своєї жінки, а решту – дві частини – лишають собі батько з матір'ю на прогодування. Про цю частину батько з матір'ю звичайно кажуть, що вони

держатимуть її, аж поки помруть, а по смерті "нехай земля йде дочці чи зятеві, або тому, хто нас доп'яне, чи тому, кому ми вкажемо"⁵²⁵. Щоправда, останній приклад видається дещо невдалим.

На відміну від звичаєвого права, яке щодо приймаків застосовує передусім договірне начало, "закон поступає в данном случає прямо протиположним образом, т. е. признаєт за мужем, по правилу о взаимности, весьма значительные наследственные права не только в имуществе жены, но отчасти и в имуществе тестя" (ст. 1151, 1153, 1154, т. X, ч. 1). Проте, зважаючи на величезну кількість судових спорів між приймаками і тестями, Сенат у 1895 р. прийняв положення, за яким при подвірному володінні ділянка землі надавалася селянському двору або сім'ї, проте не спорідненій, а робочій, а право спадкового користування подвірним наділом визначалося не одними зв'язками спорідненості селян поміж собою, а й приналежністю до складу робочої сім'ї, якій видана уставна грамота. Цим розпорядженням визнавалися права фіктивних членів родини на основі трудового внеску в сімейне господарство. Цьому рішенню передував народний звичай успадкування приймаків.

Вивчаючи матеріали щодо приймаків різних категорій, доходимо того ж висновку, що й стосовно жінок: їхній юридичний статус у звичаєвому праві не був стабільним і залежав від конкретних умов: шлюбної угоди, обсягу господарства, частки вкладеної праці, складу сім'ї домогосподаря, сімейних і місцевих традицій тощо. У праці про виділи приймаків Є. Єзерський підтверджує думку О. Єфименко щодо актуальності трудового принципу: "...Розв'язуючи суперечки про розподіли дворів, а особливо коли виділяється приймаків, спозовники в основу своїх прав у принципі кладуть особисту працю на спільну користь двору..."⁵²⁶. Більше того, дослідники навіть спостерігали, що у спадкуванні при певних умовах можуть брати участь не лише приймаки за шлюбом (зяті) або приймаки за умовою, які власне і ставали членами родини, а подекуди й робітники⁵²⁷.

Зяті-приймаки. Щодо інституту приймацтва (як, до речі, й інших явищ народної культури) не існує однозначної думки: чи йдеться тут про спадкування нового повноправного члена сім'ї, чи це право успадкування донькою (його дружиною). На думку О. Леонтьєва, наприклад, тут "ми маємо справу саме з спадкуванням доньки, яке стало можливим через прийняття її чоловіка в сім'ю постійним членом"⁵²⁸. "Весьма распространенный в крестьянском быту обычай усыновления и приема в дом зятей-власней объясняется, быть может, не только интересами хозяйства, но и желанием передать таковое после смерти таким лицам,

которые, по общему воззрению, являются действительными продолжателями семьи и хозяйства, т. е. мужчинам⁵²⁹.

Серед народної юридичної термінології цікава фраза "приймак, що йде на жінчину худобу". З цієї фрази можна припустити, що колись, по-перше, приймаки йшли лише на рухоме майно, а по-друге, конкретно жінчине (а не тестеве) майно. У документах дуже часто проглядає, що в народній правосвідомості існує нерозчленованість уявлень про приналежність майна. Так, наприклад, в одній судовій справі (Таращанський пов. Київської губ. (1868–1871 рр.)) розглядалася скарга тестя на зятя і бажання розірвати умову, укладену при заміжжі його доньки і зафіксовану в "рописці". Так от, в одному випадку сказано, що половинну частину садиби тесть віддав доньці у придане, а зятю лише право користування нею. Проте в судовій скарзі він позивається саме на зятя як на господаря (а за народною правосвідомістю – і власника) цієї частини⁵³⁰.

В українському селянському побуті зяті-приймаки ставали правонаступниками за життя домогосподаря, спадкували (ставали правонастуниками після смерті домогосподаря), а також могли виділятися з тестевого господарства.

1. правонаступництво і спадкування зятя-приймака було безсумнівним (наскільки це можливо при гнучкості звичаю), якщо при шлюбі укладалася відповідна "умова", однак навіть там закріплювалися на словах чи на письмі ті самі права й обов'язки зятя, що йому належали за звичаєм.

Якщо зятя приймають до родини тестя без умови, то під час спадкування або виділу беруться до уваги такі моменти: як довго зять прожив у домі тестя⁵³¹, чи добре працював, чи добре виконував "синівські обов'язки", чи шанував тестя⁵³².

2. Зять безсумнівно спадкує за тестем, коли в того, окрім доньки, більше немає дітей (вар.: синів). При відсутності синів зять спадкує все господарство і хату на правах сина⁵³³, він же міг отримати все господарство у свої руки, однак зобов'язаний був годувати і доглядати тестя з тещею до смерті й поховати їх.

Якщо в батька кілька доньок, то зять-приймак (чоловік однієї з них) частіше не стає єдиним спадкоємцем майна. В одній судовій справі (Полтавська губ., Золотоніський пов.) спадок ділиться між доньками порівну, донька з зятем-приймаком отримує частку, рівну з іншими сестрами⁵³⁴. Подібне знаходимо і в рішенні волосного суду в Таращанському повіті на Київщині, коли відділені доньки спадкують нарівні з сестрою та зятем-приймаком⁵³⁵.

Варіант: батьківську хату і батьківський наділ отримує та донька з чоловіком, які доглядають батьків до смерті. Дуже часто тут спрацьовують майоратні тенденції, оскільки, як правило, перший приймак не відділяється, аби допомагати тестю в роботі. У рішеннях волосних судів переважає інформація саме про старшу доньку як таку, котра лишилася на основному батьківському наділі й садибі.

Однак нерідко зять-приймак спадкує навіть при наявності синів. У такому випадку він міг отримувати меншу частину⁵³⁶ або тільки рухоме майно⁵³⁷, а часом і нарівні⁵³⁸. Траплялося й таке; через те, що рідний син не жив з батьком, а зять-приймак господарював, саме останній наділявся всім спадком (Київська губ., Уманський пов.)⁵³⁹. Справ, які розсуджують приймаків і братів, у волосних судах найбільше, оскільки саме така ситуація є найбільш конфліктною.

У скарзі на рішення волосного суду селянина Тихона Коржа з містечка Городище Черкаського пов. йдеться про те, що Іван Дирда колись одружився з його тіткою, донькою Антона Коржа (діда прохача) як приймак. І все майно дісталось йому, хоча в Антона Коржа, окрім старшої доньки, були ще сестри і брат (батько позивача). І незважаючи на те, що в приймака Дирди у своєму селі (звідкіля він родом) є своя земля, яку він здає в оренду, і що власних дітей у нього немає (він усиновив сина своєї дружини), волосний суд відсудив усе тестеве майно саме йому. Можна в цій ситуації зрозуміти діда позивача Антона Коржа, який, напевно, щоб приховати сімейну ганьбу, судячи з усього, нешлюбного сина своєї доньки, бере в прийоми зятя, передаючи йому все майно. Очевидно, приймак ще й непогано хазяйнував.

У с. Павлівці Васильківського пов. Київської губ. після смерті господаря земля була поділена навпіл між сім'єю його покійного сина селянина Цимбалістого і сім'єю його покійної доньки, незважаючи на те, що невістка (дружина його покійного сина) Домнікія Цимбаліста обурена таким рішенням, оскільки "по закону" вся земля мала б перейти тільки її дітям. А чоловік покійної сестри її покійного чоловіка, хоч і складав один двір зі своїм тестем під час введення уставних грамот, проте це документально не підтверджено. Таким чином, рішення прийняте за звичаєм⁵⁴⁰.

Селянин Симеон Кондратюк с. Лиса Гора Липовецького пов. Київської губ. скаржить на те, що волосний суд відсудив його отчину чоловікові його сестри. З цього приводу він обурюється: "Это моя отчина, а не Бойкова. Бойко – преймак, престал в прийоми и женился на воспитанницы, которая воспитевалась у моей бабы. Мой отец и моя мать и моя отчина, а Бойко –

чужий"⁵⁴¹. У цій ситуації якраз і виявляється повна ігнорація кровних зв'язків перед трудовим началом.

А ось ще одна справа 1883 р. (м. Катеринопіль Звенигородського пов. Київської губ.), де, на відміну від попередніх прикладів, зять-приймак отримує значно меншу частку тестевого майна. На двір покійного Іова Власенка за люстрацією і земельним наділом (14,13 садибної і 22,15 дес. орної, сінокосної і вигонної) було записано три душі, в т. ч. зять Іван Полікаренко. Останній подав у суд позов на 1/3 садибної землі, і Катеринопільський волосний суд задовольнив його позов, забравши її в сина Іова Власенка. Однак сільський сход відібрав у нього натомість ту частину додаткового громадського наділу, яким Полікаренко користувався понад 30 років, разом із садовими та лісовими деревами⁵⁴². Треба сказати, що тут цілком можлива необ'єктивність рішення сільського сходу, оскільки Олександр Власенко був волосним старшиною.

Узагалі, за спостереженням С. Пахмана, усунення приймаків-зятів (рос. "приемные зятья", "зятья-власени") від спадкування – явище виняткове⁵⁴³. Ці випадки є рідкісними⁵⁴⁴, в основному, коли є рідні сини⁵⁴⁵, і навіть тоді намагалися дати зятю-приймакові принаймні щось "із милости"⁵⁴⁶.

Виділ зятя-приймака. Серед справ, які розглядалися волосними судами, є ряд випадків, що стосуються виділів зятів-приймаків. Це відбувалося по-різному. Так, у Радомишльському пов. (Волинська губ.), якщо зять бажає відділитися від свого тестя, у якого жив, то він отримує в такому випадку четверту частину зі всього рухомого й нерухомого майна. При визначенні береться до уваги тривалість проживання з тестем та чи довго працював у його господарстві⁵⁴⁷. Наводячи цей приклад, П. Чубинський, однак, зазначає, що зазвичай зять має право лише на те, що призначено батьками дружини їй у придане, на тестеве майно він претендувати не може. Це свідчить про різнобій правил у такій ситуації, а, отже, про актуальність суб'єктивного чинника при вирішенні майнових спорів.

Приймак вирішив відділитися від тестя і переїхати до себе в село, суд присуджує йому лише "хліб", лошичку, свинку, "редно" і подушку (Горностайпільська вол. Радомишльського пов. Волинської губ.)⁵⁴⁸. З переліку зрозуміло, що зять узяв придане за дружиною і, очевидно, щось за свою роботу. В іншому випадку зять, який жив з тестем 12 років і справно платив повинності, захотів відділитися від тестя. Суд присудив йому половину частину садибної землі⁵⁴⁹. Поділ навпіл між зятем-приймаком і тестем відбувся і за рішенням Ставищенського волосного суду

Радомишльського пов. Ініціатором поділу був тесть, який нарікав на те, що після того, як зять став соцьким, то почав пити, буяннити і занедбав господарство⁵⁵⁰.

Інші справи про поділи між приймаками й тестями також демонструють намагання вирішити справу в мирний спосіб за принципом справедливості відповідно до звичаю і конкретних сімейних ситуацій⁵⁵¹.

Приймак-удівець мав таке саме непевне у звичаєво-юридичному плані становище, що й невістка-вдова. Тут також діяв чинник давності, чинник трудового внеску чи набування спільного майна, наявність дітей, суб'єктивні моменти. Якщо є діти, він отримує "частку дітей"⁵⁵². За життя жінки та тестя приймак не має ніякого права на їхнє майно. За даними Є. Єзерського, якщо жінка помре раніш од тестя, а приймак залишиться вдівцем із дітьми, то жінчине майно йде дітям; якщо ж дітей немає, то він теж не має ніякого права на жінчине та тестеве майно, але має право жити при батьках померлої жінки і навіть одружитися вдруге, але тільки за згодою батьків першої жінки і при умові, що він догодує до смерті старих. У цьому випадку він може одержати частину худоби, а в разі, якщо в них зовсім немає спадкоємців, то й усе майно⁵⁵³.

У Миколаївському волосному суді Проскурівського пов. розбиралася справа мешканців с. Черепівки, внаслідок якої з'ясувалося, що в одній хаті проживали господар, Іван Дейчук, його зять Яким Музичук, його друга дружина Марія, діти від першого шлюбу Музичука (з донькою Івана Дейчука), а також діти Марії від першого шлюбу. Оскільки в хаті весь час відбувалися сварки, то тесть просив відділити зятя. Суд, зважаючи на те, що зять прожив у хаті тестя 15 років, наживаючи з ним спільне майно, вирішив поділити майно навпіл. Після смерті Івана Дейчука все його майно, за рішенням, має перейти його рідним онукам, дітям покійної дочки⁵⁵⁴.

Для порівняння можна навести приклад з пізніших часів. Земельний Кодекс УРСР щодо поділу власності між господарем і різного виду приймаками (зокрема, годованцями, вихованцями і навіть робітниками) дотримувався давнього звичаю, за яким приймаки отримували право на землю, на якій працювали⁵⁵⁵. Однак нове законодавство не визначило терміни, за яких приймак вже може позиватися до суду. Тобто був порушений звичаєво-правовий принцип "давності". Через це виникало дуже багато спорів: приймаки, прослуживши кілька місяців, вимагали відсудити їм землю, реманент, господарчі будівлі, худобу, відповідно до закону. Є. Єзерський запропонував у зв'язку з цим внести в закон поправку щодо принципу давності, аби уникнути зловживань.

Щодо нерідних дітей (зведенюків) звичай ще більш неоднозначний. Закон від часів "Руської Правди" відмовляв пасинкові у праві спадкування за вітчимою ("Аже будут двою мужу дети, а одиное матери, то онем своего отца задница, а онем своего"), а народний звичай при нормальних стосунках у сім'ї користувався принципом: "не той батько, що народив...", тож нерідні спадкують (отримують долю майна при виділі) нарівні з рідними, відповідно до їхнього внеску в сімейне господарство.

Серед дослідників також не було однозначності щодо розуміння спадкування за звичаєм пасинків. Якщо С. Пахман більше схилився до думки, що пасинки спадкують нарівні з рідними, то В. Мухін був категорично проти цієї думки; він вважав, що зв'язок пасинків із сім'єю чисто формальний⁵⁵⁶, а рішення волосних судів, у яких пасинки наділяються майном нарівні з синами, відредагованими. Видається, що в цьому питанні дослідник відступає від народного розуміння спорідненості та трудового внеску в набування і примноження сімейного майна.

Серед рішень волосних судів є випадки відмови пасинкам у спадкуванні майна вітчима⁵⁵⁷ і навпаки⁵⁵⁸ на підставі того, що він (вони) ставали повноправними членами сім'ї (за правом давності, за угодою, за припискою, за працею, вкладеною в господарство), довго жили разом і спільно працювали на одному господарстві на правах сина⁵⁵⁹, причому не тільки у випадку бездітності вітчима⁵⁶⁰, а й при наявності рідних дітей, і переважно пасинок отримує нарівні з рідними дітьми (синами)⁵⁶¹, особливо якщо він брав участь у придбанні майна або відповідно до вкладеної праці⁵⁶². Часом визнається право пасинків спадкувати лише в рухомому майні (Полтавська, Катеринославська губ.)⁵⁶³. Зрідка рішення може прийняти громада (Катеринославська, Київська губ.)⁵⁶⁴. Часом жінчині діти спадкують лише материне майно⁵⁶⁵.

Нерідні доньки за вітчимою не спадкують⁵⁶⁶.

Як уже зазначено вище, усиновлені офіційно від дітей-приймаків (неофіційно усиновлених) не розрізнялися. Закон же розрізняв перших і других. За правилами, що діяли до закону 2 січня 1882 р., приписка до сімейства заміняла міщанам і селянам усиновлення (ст. 155, т. X, ч. 1), однак право на приписку мали лише особи, які втратили батьків. За звичаєм, приймаками могли ставати як у дитячому, так і в дорослому віці. Це саме помітив і С. Пахман на російському матеріалі: "Приемыши и усыновленные, по-видимому, почти не различаются в наших источниках, и поэтому правила наследования первых можно считать применимыми к последним"⁵⁶⁷ з тією лише відмінністю, що усиновлені офіційно взагалі ніколи не усуваються

від спадкування. Хоча, як і в будь-якому іншому правилі, і тут є свої винятки: усиновлені спадкують лише в разі наявності заповіту (Катеринославська губ., Катеринославський і Алексєєвський пов.)⁵⁶⁸. В. Тарновський вважав, що усиновлення в Україні відбуваються частіше, ніж у Росії, і пов'язане це з подільністю сімейств⁵⁶⁹. За звичаєвим правом, велике значення у взаємостосунках між названими батьками і названими дітьми мали договірні відносини (якщо усиновлення відбувалося в дорослому віці).

Під час опитування, здійснюваного членами "Комісії з перетворення волосних судів", селяни окремих місцевостей заперечували наявність якихось конкретних звичаїв⁵⁷⁰, що свідчить про стихійний характер правотворення і прийняття рішення під час розгляду спадкових прав усиновлених.

Серед матеріалів волосних судів фігурують абсолютно різноманітні рішення.

1. Діти-приймаки не визнаються спадкоємцями⁵⁷¹, однак якщо вони добре жили зі своїми названими батьками, то могли отримати "по милості" (тобто з волі батьків) (Харківська губ., Богодухівський пов.)⁵⁷². Цікаво, що матеріали, зібрані Міністерством державного майна Росії, дають іншу картину: у Харківській губ. "бездетный хозяин обыкновенно берет к себе на воспитание сына или дочь ближайшего родственника и оставляет имущество воспитаннику; замечательно, что другие родственники, по обычаю, не оспаривают у таких воспитанников права на наследство"⁵⁷³. Часовий проміжок між даними, зібраними Міністерством державного майна Росії і "Комісії з перетворення волосних судів", – 10 років, однак навряд чи можна відмінність свідчень списувати на швидкі зміни у звичаях. Це може бути аргументом лише їх гнучкості. Усиновлені можуть отримати певну винагороду в разі наявності у спадкодавця рідних синів⁵⁷⁴.
2. Спадкові права і права на частку майна при виділі визнаються⁵⁷⁵. На Лемківщині "якщо батьки були бездітними, вони брали до себе годованця, тобто всиновлювали якогось хлопця із родини, одружували його і він залишався ґаздою на маєтку"⁵⁷⁶.
3. Усиновлені отримують спадок при певних умовах:
 - у випадку відсутності рідних дітей спадкодавців⁵⁷⁷. В одній судовій справі з Тарашанського пов. Київської губ. йшлося про те, що після смерті бездітного домогосподаря вдова заволоділа господарством, усунувши від нього сина-приймака, однак той, у свою чергу, захопив господарство (заволодів захватом), і волосний суд визнає його право з таким зауваженням: "Приемыши не наследуют после отца, но

- волостной суд, разбирая возникающие в таких случаях споры, присуждает им, при отсутствии родных детей, по равным частям с теми родными, которые остаются ближайшими наследниками⁵⁷⁸;
- за правом давності (коли прийняті в дім з малих літ) чи за трудовим правом (коли прийнятий у дорослому віці син-приймак "заробив" спадщину). В обох випадках обов'язкова умова, щоб вони ладили з названими батьками;
 - за інших обставин: "получают наравне с сыновьями, но в том лишь случае, если приняли на себя обязанность воспитать и кормить малолетних детей умершего"⁵⁷⁹.

Щодо часток, отримуваних усиновленими, то тут також немає однозначності. Рішення приймаються довільно, виходячи з конкретних сімейних обставин: рівну частку з рідними синами, меншу частку⁵⁸⁰, на розсуд громади⁵⁸¹, від 1/3 до 1/5 частки, залежно від трудового внеску в господарство (Київська губ., Липовецький пов.)⁵⁸².

Права позашлюбних дітей дуже обмежені. Як писав мировий суддя з Поділля М. Данильченко, в Україні "незаконнорожденные дети называются байструками, они не имеют никакого значения в семействе, ни в обществе, и даже устраняются от семейных совещаний"⁵⁸³. За Литовським Статутом, незаконнонароджені діти не спадкують (розд. 5, арт. 28, п. 2). За цивільними законами Російської імперії, позашлюбні діти за батьком не спадкують, за винятком випадків, коли є на це "особый Высочайший указ" (т. X, ч. 1, ст. 144, 1119).

Позашлюбні діти часом не визнаються спадкоємцями по батькові⁵⁸⁴, а часом рішенням сільського суду вони можуть отримати свою частку (Київська губ. і пов.)⁵⁸⁵, передусім, коли у батька немає законних дітей (Київська губ.)⁵⁸⁶ або якщо вони були прийняті в батьківський дім, жили і працювали тривалий час (Катеринославщина)⁵⁸⁷ і, безперечно, якщо вони були усиновлені (Катеринославщина)⁵⁸⁸. Є місцевості, де позашлюбні діти отримують частку батькового майна, хоча й меншу від рідних синів (Харківська губ., Богодухівський пов., Київська губ., Канівський пов. та ін.)⁵⁸⁹, а часом навіть нарівні з рідними⁵⁹⁰, як єдинородна дитина: "один батько был, так и по батьке получают – все одно"⁵⁹¹. В. Мухін помітив, що в матеріалах волосних судів лише у двох волостях Росії було зафіксовано місцевий звичай (або випадки), коли після одруження батька позашлюбної дитини на його матері дитина отримує право спадкування нарівні з рідними дітьми, і обидві волості – українські⁵⁹².

Відставний рядовий Матвій Капуловський із с. Озірна Звенигородського пов. скаржитися на волосного старшину і писаря “за отнятиє 2/3 землі в пользу его незаконнорожденного сына Фрола Капуловского”⁵⁹³.

Позашлюбні діти за вітчимою не спадкують. Систематичне зведення юридичних звичаїв Полтавської губернії фіксує місцевий звичай, що побутував (за опитуваннями) в Золотоніському повіті: позашлюбні діти, навіть якщо їхня мати виїде заміж, не спадкують по своєму вітчиму, навіть якщо пасинок пішов у солдати від сімейства вітчима. В інших же повітах за службу у війську він може спадкувати нарівні з рідними дітьми вітчима⁵⁹⁴.

Часом до одинокого подружжя “приставав” приймак. Стосунки в такому господарчому об’єднанні були суто прагматичними: старі люди отримували робітника, а той, відповідно, дах над головою і шмат хліба. Якщо взаємовідносини в цій сімейно-трудої спілці не були настільки близькими, щоб вважати такого приймака названим сином, то він фактично був просто “робітником”. Зрідка робітники брали участь у спадкуванні майна господаря.

Так, Великоритський волосний суд Брестського пов. слухав скаргу селянина с. Пожин Луки Федорчука про те, що він протягом шести років проживав на господарстві у Максима Голуба, але через певні обставини змушений був піти від нього. Волосний суд, зважаючи на те, що позивач пропрацював на господарстві ці роки без винагороди, постановив: “выдать Федорчуку за “шестилетность” его бытности у Голуба из его хозяйства на продовольствие его семейства одну четверть ржи, две четверти ячменя, два четверика овса, один четверик проса, два четверика гречихи и одну “ямку” картофеля”⁵⁹⁵. В іншій справі селянину того ж села компенсується його перебування на чужому господарстві протягом 10 років у розмірі 6 рублів і посіяного на цей рік ярового хліба⁵⁹⁶.

* * *

У підсумку можемо сказати, що майнові стосунки в українській родині XIX ст. цілком відповідають патріархальній культурі аграрного суспільства. Окремі своєрідності, пов’язані з практикою подільності сімейств, не випадають із загальної концепції патріархального права, а надають їй певного колориту.

1. *Взаємозалежність звичаю і права.* Сфера сімейно-майнових відносин у сільській звичаєвій традиції переважно ігнорувала офіційне право і мала звичаєво-правовий характер. Специфіка неписаного народного права зумовила відсутність письмових матеріалів з приводу полкубов-

ного розв'язання майнових справ у селянській родині. Про це можна судити опосередковано з матеріалів волосних судів, де позивачі або відповідачі посилаються на той чи інший звичай чи правило. Однак переважно до суду потрапляла інформація про майнові конфлікти. Розв'язання їх у різних волостях різними посадовими особами мали абсолютно різний характер. Більше того, як указувалося в звіті Київському, Подільському і Волинському Генерал-губернатору від Волинського "губернского по крестьянским делам присутствия" за 1892 р., у графі про діяльність волосних судів навіть однорідні селянські справи "часто даже в одном заседании решаются различно, так, например, по спорам между братьями и сестрами о земле суд по одному делу присуждает сестрам часть земли, а по другому отказывает, что же касается определения долей участия в наследстве, то и в этом отношении виден полный произвол суда"⁵⁹⁷.

Останнє зауваження демонструє суто нормативний погляд на проблему і нерозуміння специфіки народно-звичаєвої традиції, яка мала фольклорний характер і просто не могла вклатися в якусь одну схему. Фольклорність народно-звичаєвої традиції передбачала поліваріантність не звичаїв і правил, а розв'язання тих чи інших проблем. Нормативісти вбачають у такій ситуації довільність, стихійність у прийнятті рішень. Не виключаючи певний відсоток саме таких справ, треба визнати, що матеріал виявляє загальні закономірності, які полягають у тому: 1) в деяких місцевостях за інерцією справи розв'язувалися на основі звичаїв і правил, що існували у XVIII ст. і раніше (напр., правонаступництво вдови у сімейному господарстві, а не спадковий поділ після смерті домогосподаря; позбавлення дочок (у стандартній ситуації) права на спадок; 2) в окремих волостях у практику судів проникає закон (за статтею 107 "Загального Положення про селян" дозволено розв'язувати суперечки на основі місцевих звичаїв і правил, прийнятих у побуті), хоча нерідко (а то й переважно) у спотвореному вигляді (призначення так званої "вдовиної" спадкової частки, спадкової частки доньок тощо); 3) група рішень виявляє, так би мовити, стихійний мікст закону і звичаю. Однак усі три групи рішень демонструють специфіку народної правосвідомості і стихійної правотворчості. В одних місцевостях, більш наближених до великих міст чи промислових центрів, закон (а точніше, фольклорна версія закону) проникає в народну правосвідомість і якщо це вигідно (останнє є важливим, оскільки народна свідомість прагматична по суті), то він застосовується, проте в цілком довільній (або, краще сказати, фольклорній формі, відповідній до місцевих умов і традицій, напр., установа "своєї" вдови-

ної частки). У "глухіших" місцевостях судили по-старому. І при цьому кожне рішення було неповторним. Це пояснюється тим, що принцип "ідеальної справедливості" передбачав урахування всіх інтересів усіх сторін, які в різних ситуаціях були різними. А по-друге, дуже важливим є суб'єктивний чинник – особистих якостей учасників конфлікту. Немало значила й особистість суддів, які приймали рішення, їхня обізнаність із законодавством. З матеріалів волосних судів це з'ясувати, звичайно, неможливо. Проте деякі опитування й архівні матеріали Генерал-губернаторів створюють певну картину. Волосні судді були переважно неписьменні й недосвічені з погляду офіційного судочинства. Це не означає, що вони цілком відповідали категорії "народного судді", тобто чинили правосуддя лише за звичаєм. Є багато фактів використання суддями закону, довідників тощо. Часом рішення приймалися під впливом волосного писаря, котрий зловживав своїм становищем. Звичайною практикою в суді було "виставляння могорича". На жаль, документація волосних судів не фіксує всі моменти, всі деталі справ, які можуть пролити світло на причину прийняття того чи іншого рішення. І все ж діалектичний закон переходу кількості в якість дав змогу виявити генеральні тенденції сімейних майнових відносин в Україні в XIX ст.

2. *Загальні закономірності.* Народна культура, попри деяку ірраціональність, усе-таки базується на раціональній основі. Психологія землероба дуже прагматична. Для традиційних суспільств вирішальним є момент виживання – причому виживання не окремого індивідуума, а соціуму. Цей момент прямо пов'язаний з ефективністю господарчої діяльності. Офіційне право, визначаючи раз і назавжди одну норму чи ряд норм, було надто вузьким і формальним для безкінечно варіативної реальної ситуації в землеробському суспільстві. Якщо у питанні спадкування землі за законом важливе формальне коло спадкоємців, яким дістанеться земля (незалежно від того, чи оброблятимуть вони її, чи ні), то для народної правосвідомості головним було інше: хто здатен працювати на землі; саме тому формальності тут не діяли.

У народній правосвідомості українського селянства XIX ст. переважало уявлення про цілісність сімейної власності, про її спільність. Тут варто врахувати похибку при усвідомленні сімейної власності науковцями і правниками-нормативістами XIX ст., нашими сучасниками, з одного боку, та народної правосвідомості, з другого. Справа в тім, що спільну сімейну власність народна правосвідомість усе-таки уявляла з погляду патріархальних традицій: хоч майно і спільне, воно називалося "батьківським". У XIX ст. активно проникають у селянське середовище елементи офіційно-

правових положень щодо приватної, індивідуальної власності тощо. Поділ на "рухоме" і "нерухоме майно" для народної правосвідомості не характерний. Йй притаманне не абстрактне, а конкретно-прикладне бачення свого майна: предметно (хата, господарчі будови, земля), за статевою приналежністю, відповідно до розподілу робіт за статтю ("жіноче" ("бабське") і "господарське" ("хазяйське", тобто чоловіче) майно, відповідно до походження (яким чином майно потрапило у двір) та ідеальної приналежності майна ("батьківщина", "материзна") тощо. У народному побуті особливий тип майна складало "придане" ("посаг"). Оскільки його основна ознака – перехідність з однієї родини в іншу з прив'язкою до людини, яка здійснює цей же перехід із сім'ї в сім'ю на основі шлюбної угоди (жінка-невістка, зять-приймак), то видається слушним назвати його "трансферним" майном. Слід зауважити, що не варто вбачати в розумінні посагу якусь гендерну символіку. Зважаючи на прагматичність селянської свідомості, посаг жінки (невістки) нічим не відрізняється за своєю функціональністю від посагу зятя-приймака; більше того, вони становлять один функціональний тип з майном приймака-робітника, який переходить жити у двір господаря зі своїми речами (особистого користування, інструментами, знаряддями праці, хлібом (тобто насінням) тощо), які під час спільного проживання і господарювання "працюють" на спільне господарство. Основними майновими процедурами в українській селянській родині XIX ст. є виділ (як частки господарства синові, так і трансферного майна за донькою) і спадковий поділ. Актуальними для розгляду справ є два принципи: давності й особистої праці (особистого внеску в господарство, надбання і примноження майна).

3. Майновий статус різних членів родини виявляє всі ознаки статево-вікової стратифікації, а також базується на системі спорідненості.

Система спорідненості актуалізувала не лише біологічні зв'язки і спорідненість за шлюбом, а й соціальну спорідненість (сімейно-трудова). Причому народна звичаєва традиція категорично не наполягала на першорядності біологічної спорідненості. Виходячи з принципів господарської доцільності, вона могла віддати перевагу іншим типам родинних зв'язків, у тому числі фіктивним.

При вирішенні основних майнових процедур (виділ майна, спадковий поділ) за патріархальним правом чоловіча стать мала перевагу перед жіночою; повнолітні перед неповнолітніми і перестарілими; рідні (в межах однієї родини) перед напіврідними, нерідними, "законні" родичі перед фіктивними. Народна традиція враховує суб'єктивні чинники: працездатність